

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

II. MEŞRUTİYET'İN GÜNEYDOĞU ANADOLU'DAKİ
YANSIMALARI
(1908-1914)

Mesut ATAŞ

Danışman
Doç. Dr. Bilgin ÇELİK

İZMİR – 2014

YÜKSEK LİSANS
TEZ/ PROJE ONAY SAYFASI

2010800397

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Mesut ATAŞ
Tez Başlığı : II. Meşrutiyet'in Güneydoğu Anadolu'daki Yansımaları (1908-1914)

Savunma Tarihi : 25.07.2014

Danışmanı : Doç.Dr.Bilgin ÇELİK

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Doç.Dr.Bilgin ÇELİK	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Doç.Dr.Hakkı UYAR	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Yrd.Doç.Dr.Ercan UYANIK	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	

Oybirliği (X)

Oy Çokluğu ()

Mesut ATAŞ tarafından hazırlanmış ve sunulmuş "II. Meşrutiyet'in Güneydoğu Anadolu'daki Yansımaları (1908-1914)" başlıklı Tezi / Projesi () kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Utku UTKULU
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “II. Meşrutiyet’in Güneydoğu Anadolu’daki Yansımaları (1908-1914)” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

/ /

Mesut ATAŞ

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

II. Meşrutiyet'in Güneydoğu Anadolu'daki Yansımaları (1908-1914)

Mesut ATAŞ

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Programı

“II. Meşrutiyet'in ilanının Güneydoğu Anadolu'daki Yansımaları” adlı bu çalışmamızda, araştırmacıların üzerine yoğunlaştığı II. Meşrutiyet Dönemi ve hakkında yeterince inceleme yapılmamış Meşrutiyet-Doğu/Güneydoğu Anadolu ilişkisi ele alınmıştır.

Beş bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde, Meşrutiyet öncesi Güneydoğu Anadolu bölgesi -Kürtler ve Ermeniler özelinde- ekonomik, toplumsal ve siyasi boyutlarıyla değerlendirilip, Meşrutiyet'in ilanına giden süreçte bölgenin durumu hakkında bir algı oluşturulmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde, II. Meşrutiyet'in ilanı ile gelişen yeni algının mevcut algı ile mücadelesi ve bölge halklarının bu iki algı arasındaki tercihlerine paralel olarak kendi aralarında ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik gösterdikleri refleksler ele alınmıştır. Ayrıca Osmanlı tarihinde önemli bir yeri olan 1908 Seçimleri Diyarbakır Vilayeti ve sancakları merkez alınarak incelenmiştir.

Üçüncü bölümde, yine Meşrutiyet'in ilanı ile siyasi tarihimize giren siyasal parti ve dernekleşme faaliyetlerinin Güneydoğu Anadolu'ya uzantısına değinilmiştir. Burada hem “İttihat ve Terakki Cemiyeti” ve “Hürriyet ve İtilaf Fırkası” gibi siyasal yaşamda daha çok söz sahibi olan merkez partilere hem de bölge halklarının kurduğu, hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadığımız cemiyetlere yer verilmiştir.

Dördüncü bölümde, 1908 sonrası kurulan cemiyetlerin Güneydoğu Anadolu bölgesindeki basın hareketlerinden bahsedilmiştir.

Son bölümde ise bölgenin sorunlarının neler olduğu tespit edilmiş, bu sorunları dile getiren grupların bölgeye yönelik taleplerine yer verilmiş ve hükümetin bölgeye bakış açısına açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğu/Güneydoğu Anadolu, Ermeniler, İttihat ve Terakki, Meşrutiyet'in İlanı, Kürtler, Sorunlar ve Islahatlar.

ABSTRACT
Master's Thesis
Reflections of Second Constitutionalist Period in Southeastern Anatolia
(1908-1914)
Mesut ATAŞ

Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of History
Program of History of Turkish Republic

In this study “Reflections of Second Constitutionalist Period in Southeastern Anatolia” the Second Constitutionalist Period, which have been focused by the researchers, has not been studied in detail, the Constitutionalist Period- Eastern/Southeastern relation has been handled.

In the first chapter of this study, which consists of five chapters, Pre-Constitutionalist Period Southeastern Anatolia Region has been evaluated in economic, social and political terms- specifically in terms of Kurds and Armenians, and a perception has been tried to be created about the situation of the region in the period towards declaration of constitutional monarchy.

In the second chapter, the struggle between the new perception emerged after declaration of the Second Constitutional Period and the present perception and the reflexes of peoples of the region shown among themselves in parallel with their preferences between these two perceptions and towards Committee of Union and Progress. Furthermore, 1908 elections that have a significant place in Ottoman history have been examined in the center of Diyarbakır Province and its sanjaks.

In the third chapter, the extension of political party and association activities that entered into our political history with declaration of Constitutional Monarchy to Southeastern Anatolia has been mentioned. Here, both central parties that have a voice mostly in political life such as “Committee of Union and Progress” and “Freedom and Accord Party” and the committees

established by the peoples of the region and that we do not have much knowledge about have been included.

In the fourth chapter, the press movements of the committees established after 1908 in Southeastern Anatolia Region have been mentioned.

In the last chapter, the problems of the region have been determined, the demands of the groups that mention these problems on the region have been included and the point of view of the government towards the region has been tried to be clarified.

Keywords: Eastern/Southeastern Anatolia, Armenians, Union and Progress, Declaration of Constitutional Monarchy, Kurds, Problems and Reforms.

**II. MEŞRUTİYET'İN GÜNEYDOĞU ANADOLU'DAKİ YANSIMALARI
(1908-1914)**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET ÖNCESİNDE DOĞU/GÜNEYDOĞU ANADOLU

1.1. DOĞU/GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA FEODAL YAPI	10
1.2.DOĞU/GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA SİYASAL VE TOPRUMSAL DURUM	12
1.2.1. II. Abdülhamid Dönemi Doğu ve Güneydoğu Anadolu	13
1.2.2. Hamidiye Alayları	14
1.2.3. II. Abdülhamid Yönetimine Başkaldırı	15
1.2.4. Diyarbakır Telgraf Hadisesi	17
1.2.5. İttihat ve Terakki	20

İKİNCİ BÖLÜM

MEŞRUTİYET'İN İLANI

2.1. II. MEŞRUTİYET'İN İLANI VE DOĞU/GÜNEYDOĞU ANADOLU VİLAYETLERİ	25
2.1.1. Doğu/Güneydoğu Anadolu'da Meşrutiyet Kutlamaları	27

2.1.2. Doğu/Güneydoğu Anadolu’da Meşrutiyet Karşıtlığı	33
2.1.3. Doğu/Güneydoğu Anadolu’da 1908 Seçimleri	36
2.1.3.1. Diyarbakır Vilayetinde 1908 Seçimleri	40
2.1.3.2. Sancaklarda Seçimler	42
2.2. BİR DÖNÜM NOKTASI OLARAK 31 MART OLAYI	47
2.2.1. 31 Mart Olayına Genel Bakış	47
2.2.2. 31 Mart Olayı ve Diyarbakır Vilayeti	52
2.3. İTTİHAT VE TERAKKİ’NİN MERKEZİLEŞMESİ VE DOĞU/GÜNEYDOĞU ANADOLU’DA KARŞI DURUŞ	57
2.3.1. Türkçülük	58
2.3.2. Güneydoğu Anadolu’da Askeri Güç Unsur olarak Hamidiye Alayları ve Aşiret Alaylarına Dönüşümü	60
2.3.3. Merkezileşme Sonrası Muhalefet ve İsyanlar	64
2.3.3.1. Bitlis İsyanı	72

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEŞRUTİYETİN İLANIYLA GÜNEYDOĞU ANADOLU’DA SİYASAL PARTİLER VE DERNEKLER

3.1. İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ	76
3.1.1. İttihat ve Terakki’nin Güneydoğu Anadolu’da Örgütlenmesi	76
3.1.2. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Diyarbakır Şubesi	78
3.2. HÜRRİYET VE İTİLAĞ FIRKASI	82
3.3. MEŞRUTİYET’İN İLANINDAN SONRA KÜRTLERİN KURDUĞU CEMİYETLER	82
3.3.1. Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti	82
3.3.1.1. Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti’nin Doğu/Güneydoğu Anadolu’da Örgütlenmesi	86
3.3.1.2. Diyarbakır Şubesi	87
3.3.1.3. Cemiyetin Sonu	88
3.3.2. Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti	88
3.4. ERMENİLERİN KURMUŞ OLDUĞU CEMİYETLER	90

3.4.1. Hınçak Cemiyeti (Sosyal Demokrat Hınçak Partisi)	91
3.4.2. Taşnaksutyun Cemiyeti	94
3.4.3. Meşrutiyet ve Hukuk-ı Avam Cemiyeti	98
3.4.4. Diğer Ermeni Cemiyetleri	98
3.5. DİYARBAKIR'DA BİR SÜRYANİ CEMİYETİ: İNTİBAH	100
3.6. MEŞRUTİYET SONRASINDA DİYARBAKIR VİLAYETİNDE KURULMUŞ DİĞER DERNEKLER/CEMİYETLER	102

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYETİN İLANI SONRASI DOĞU/GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA BASIN

4.1.MEŞRUTİYET'İN İLANI SONRASI DİYARBAKIR BASINI	109
4.1.1. Diyarbekir Vilayet Gazetesi	109
4.1.2. Peyman Gazetesi	109
4.1.3. Amid-i Sevda	110
4.1.4. Dicle ve Diyarbekir'de Dicle	111
4.2.KÜRTLERDE BASIN	112
4.2.1. İlk Kürt Gazetesi: Kürdistan	112
4.2.2. Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi (KTTG)	114
4.2.3. Kürdistan Gazetesi	115
4.2.4. Şark ve Kürdistan Gazetesi (1908)	116
4.2.5. Rojî Kurd Dergisi (Kürt Güneşi)	117
4.2.6. Yekbûn (Birlik)	119
4.2.7. Hetawî Kurd Dergisi (Kürt Işığı)	120
4.3.ERMENİLERDE BASIN	120
4.3.1. Azadamard Gazetesi (Özgürlük Savaşımı)	122
4.3.2. Jamanak (Jamanag/Vakit)	123
4.3.3. Ceride-i Şarkiye	124
4.3.4. Puzantiyon Gazetesi	126
4.3.5. Manzûme-i Efkâr Gazetesi (Düşünceler Dizisi)	126
4.3.6. Diğer Ermeni Gazeteleri	126

BEŞİNCİ BÖLÜM
DOĞU/GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA SORUNLAR-ISLAHAT
TALEPLERİ-ÇÖZÜMLER

5.1. DOĞU/GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA SORUNLAR	131
5.2.ISLAHAT TARTIŞMALARI-ÇÖZÜMLER	136
5.2.1. Vergilerden Duyulan Rahatsızlıklar	139
5.2.2. Eğitim Alanında Islahat	141
5.2.2.1. Meşrutiyet Öncesi Eğitimin Durumu	141
5.2.2.2. Meşrutiyetin İlanından Sonra Eğitimin Islahı ve Doğu/Güneydoğu Anadolu	144
5.2.3. Güneydoğu Anadolu'da Karayolları ve Demiryolları'nın Islahı	155
5.2.3.1. Karayollarının Durumu-Islahatı	156
5.2.3.2. Doğu/Güneydoğu Anadolu'da Demiryolları Meselesi	158
5.2.4. Haberleşme Alanında Islahat Çalışmaları	160
5.2.5. Ziraat Alanında Islahat Çalışmaları	162
5.2.5.1. Çekirge Felaketi	166
5.2.6. Aşiretlerin İskân Sorunu	169
5.2.7. Meşrutiyetin İlanından Sonra Kürt-Ermeni İlişkileri: Asayiş ve Arazi Sorunu	172
5.2.7.1. Asayiş Sorunu	173
5.2.7.2. Arazi Meselesi	177
5.2.8. Doğu Anadolu'da Islahat Talebi ve Diğer Devletler	184
SONUÇ	192
KAYNAKÇA	195

KISALTMALAR

BEO	Bab-1 Ali Evrak Odası
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
DH. EUM. EMN	Dâhiliye Emniyet Şubesi
DH. İD	Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı
DH. MKT	Dâhiliye Mektubi Kalemi
DH. MUİ	Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı
DH. SYS	Dâhiliye Siyasi
HİF	Hürriyet ve İtilaf Fırkası
İ. AS	İdare Askeri
İDUİT	İdare Dosya Usulü
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
KTHC	Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti
KTTC	Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti
KTTG	Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi
MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri
MV	Meclis-i Vükela Mazbataları
s	Sayfa
ss	Sayfadan Sayfaya

GİRİŞ

II. Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki denildiği zaman ilk akla gelen yer Balkanlardır. Tunaya'nın dediği gibi İttihat ve Terakki "... Balkanlı bir nüfusa sahiptir. Bu da İttihat ve Terakki'nin köklerini Balkanlarda araştırmayı zorunlu kılar."¹ Meşrutiyet için ilk dağa çıkışların yaşandığı, Meşrutiyet'in ilan haberinin ilk geldiği coğrafyaya tarihçilerin öncelik vermesi kadar doğal bir şey olamaz. Bu doğrultuda tarihçiler öncelikli olarak Balkanlar üzerine yoğunlaştılar. Jön Türklerin Balkanlardaki örgütlenmesinin incelenmesinin ve Meşrutiyet'in ilanının Balkanlara getirdiklerin araştırılmasının tarihçilerde uyandırdığı soru "Jön Türkler/İttihat ve Terakki diğer coğrafyalarda da örgütlenebilmiş miydi? II. Meşrutiyet'in yansımaları diğer bölgelerde de Balkanlar gibi miydi?" şeklinde oldu. Bu sorulardan hareketle "Jön Türkler ve Araplar", "İttihat Terakki ve Kürtler", "1908 Devriminin Halk Dinamiği", "Anadolu'da Devrim Günleri" vb. kitaplarla Meşrutiyet tarihi çalışmaları daha geniş bir alana yayılmıştır.

"II. Meşrutiyet'in Güneydoğu Anadolu'daki Yansımaları" adlı çalışmamızda bahsi geçen sorularla bağlantılıdır. Bu coğrafyanın yeni bir çalışma alanı olması ve daha önce yapılmış Meşrutiyet tarihi çalışmalarında çok az yer ayrılmasından dolayı hakkında bize yol gösteren literatüre yer vermenin yerinde olacağını düşündük.

Tarih yazımında karşımıza en çok "1908 Devrimi", "İlan-ı Hürriyet" gibi tanımlamalarla çıkan II. Meşrutiyet'in ilanı, tarihçiler için sonu gelmeyecek tarihi bir malzemedir. Tarık Z. Tunaya, S. Akşin, Ş. Mardin, F. Ahmad, F. Demir, A. Kansu gibi tarihçiler bu tarihi malzemedен yararlanmak için başvurulan temel kaynaklardandır. "Kopuş", "süreklilik", "dönemeç", "laboratuvar" gibi tezleriyle okuyucu üzerinde etki yaratmış, okuyucunun farklı açıdan bakmasını sağlamış yazarın eserlerinden bazıları bizimde öncelikli olarak başvurduğumuz referans kitaplar arasındadır.

Referans kitaplar haricinde konuya ilişkin literatürü gözden geçirecek olursak kaynak olarak çok çeşitlilik olmamakla birlikte önemli eserlerin olduğunu görürüz. Aykut Kansu'nun "1908 Devrimi" bu eserlerdendir.² Kansu, II. Meşrutiyet üzerine

¹ Tarık Z. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, (T.S. Partiler 3), s.3

² Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

yeni bir bakış açısı kazandıran yazarlardandır. Kansu'nun bakış açısı beraberinde yeni polemikleri de getirmiş ve 1908'de yaşananların ne olduğunun (devrim, darbe) tekrardan tartışılmasını zorunlu kılmıştır. Kansu, halkın öncülüğünde gerçekleştirilmiş bir devrim tezi üzerinde durur ki; kitap boyunca "1908 Devrimdir" vurgusunu görürüz. Aslında Kansu'nun yaptığı 1923 Devrimi ile bir kıyaslanma yaparak "kırılma/kopuş noktasını" 1923'ten 1908'e çekmektir. Cemil Koçak da Kansu'nun tezini 1923 ile karşılaştırma üzerine kurduğunu düşünür:

Eğer gerçekçi bir saptama yapmak mümkün olursa sanırım, Kansu'nun temel pozisyonu, 1908'in 1923'ten daha önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmesi gerektiği yolundadır. Eğer yanlış anlamıyorsam, Kansu'nun esas itirazı, dönüm noktası olarak 1908'in geriye atılması ve unutturulmak istenmesi ve buna karşılık 1923'ün öne çıkarılmasıdır ki, Kansu tam bu noktada, Kemalist ideolojinin baskınlığını vurguluyor. Kansu'ya göre 1908, suların yeni bir kanala akmaya başlamasının başlangıcı ve dönüm noktasıdır.³

Kansu, çalışmasının temelini 1906-1907 Vergi ayaklanmalarına götürerek halkın İttihat ve Terakki öncülüğünde örgütlendiğini ve Meşrutî sisteme tekrar geçişte halkın büyük ölçüde katılımının olduğunu söyler. Karşı çıktığı noktayı ise şöyle açıklar:

1908'in asker -ve sivil- modernleşme yanlısı bürokratların örgütleyip uygulamaya koyduğu hareketin, "geleneksel" ve "çağdışı kalmış" bir saray bürokrasisi tarafından ayakta tutulan, zayıflamış ve köhnemiş bir hükümetin çökmesine neden olduğu, onun yerine çağdaş bir Türkiye görünümünü benimsemiş "aydınlanmış" bir rejim getirdiği öne sürülmektedir. Böylesi bir görüşte değişimin, hiçbir halk desteği olmaksızın gerçekleştiği sonucu da ortaya çıkmaktadır.⁴

Tezini desteklemek için bahsettiği "halkların katılımını" vilayetler özelinde inceler. Kitap bu yönüyle okuyucuya hem farklı bölgelerdeki vilayetlerin durumu hem de İttihat ve Terakki örgütlenmeleri hakkında bilgiler sunmaktadır.

Kitabının devamında ayrıntılı olarak 1908 Seçimlerine yer veren Kansu, kitabın ilk bölümleri için birçok eleştiri almasına karşın bu bölüm için övgüler almıştır. Yazarın başarılı olduğu nokta 1908 Seçimi üzerine ve Meclis-i Mebusan üyeleri üzerine yazdıklarıdır.⁵ Seçimi vilayet vilayet aktarmaya çalışan Kansu, hem seçim bölgeleri hakkında bilgiler vermiş, hem de mebusların siyaseten hangi görüşe yakın olduklarını yansıtmaya çalışmıştır. Ayrıca 1908 seçimleriyle meclise giren

³ Cemil Koçak, "1908 Devrimi ve Bir Kez Daha Yöntem Üzerine", **Toplumsal Tarih**, Cilt: 8, Sayı: 45, Eylül, 1997, (Yöntem Üzerine), s. 60.

⁴ Kansu, s. 36.

⁵ Koçak, Yöntem Üzerine s. 61.

mebusların listesini de ek olarak vermiştir. Tüm yönleriyle, “1908 Devrimi” kitabı her ne kadar siyasi polemiklere yol açmış olsa da, dönem üzerine yazılmış en önemli çalışmalardan biridir.

H. Zafer Kars’ın “1908 Devrimi’nin Halk Dinamiği”⁶ adlı kitabı tıpkı Kansu’nun “1908 Devrimi” gibi II. Meşrutiyet’in ilan edilmesini halkların taleplerine bağlamaktadır. Zafer Kars, Meşrutiyet’in tekrardan kurulmasını sadece Makedonyalı bir grup subayın silahlanıp dağa çıkması sonucunda elde edilen bir başarı olarak değerlendirmenin yanlış olduğu görüşündedir. Koçak ta Kars’ın görüşünü alışlagelmiş görüşün dışında yeni bir görüş olarak kabul eder:

*Gerçekten de, 1908 Devrimi hakkındaki yayınlar, söz konusu hareketi/eylemi, genellikle Makedonya’da yoğunlaşmış bir grup ittihatçı subayın başarısı saymak ve gerçek bir halk hareketi saymamak eğilimindedirler. Bu yoruma göre, 1908 Devrimi gerçek bir halk ayaklanmasının ya da desteğinin tamamen dışında gerçekleşmiş bir kadro eylemi ve başarısıdır. Halk eylemin dışındadır hatta hareketi destekleyip desteklemediği kuşkuludur.*⁷

Bu yönüyle halkın işin içinde olması/halk merkezli anlatının yapılması elbette yeni bir yaklaşımdır. Kars’ın ve diğerlerinin yaptığı da budur. Ancak, kanımca bu isyanların tamamen bir “devrim” için yapıldığı veya Meşruti rejime geçilmesi için başlatılan halk hareketleri olarak algılamak ta eksik tanımlamadır. Diğer yandan halkın süreçten çekilmesi ve sadece bir grup subaya dayandırılması da eksik kalacaktır.

Kars’ın kitabı Meşrutiyet’in ilanına giden süreçte Anadolu kentlerinde yaşanan ayaklanmaları ele almaktadır. Kitapta, daha çok Kansu’nun kitabında olduğu gibi Erzurum ayaklanması üzerinde durulmuş, diğer Anadolu vilayetlerine daha az oranda değinilmiştir. Kitapta “1908’in Halk Dinamiği” işlendikten sonra birinci elden kaynaklar sunulmuştur.

“Anadolu’da Devrim Günleri”nin⁸ yazarı Kudret Emiroğlu da alt yapısı Kars ve Kansu gibi yazarlarca çizilmiş olan Meşrutiyet’in Anadolu kentlerindeki coşkusuna değinmiştir. Bu yönüyle Kars’ın kitabının devamında okunup süreç tamamlanabilir. Ancak okuma yapılırken kuramsal olarak Emiroğlu’nun Kars’tan

⁶ H. Zafer Kars, **1908 Devrimi’nin Halk Dinamiği**, 2. baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997.

⁷ Cemil Koçak, “Zafer Kars’ın Kitabı vesilesi ile Tarih Çalışmalarında Yöntem Üzerine”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 25, Cilt: 5, Ocak, 1996, (Zafer Kars’ın Kitabı), s. 63.

⁸ Kudret Emiroğlu, **Anadolu’da Devrim Günleri**, İmge Yayınları, Ankara, 1997.

farklı bir yapıda olduğunu da unutmamak gerekir. Emiroğlu, vilayetlerin yaklaşımına değindikten sonra eşrafa, köylüye, diğer toplumsal tabanlara değinmiş ve İttihat ve Terakki ile bu sınıfların ilişkileri incelenmiştir. Emiroğlu'nun çalışması da Meşrutiyet dönemi Anadolu hakkında yazılmış değerli çalışmalardandır.

Fevzi Demir'in "*Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclisi Mebusan Seçimleri (1908-1904)*"⁹ kitabı direkt olarak bizim konumuzu ele almasa da Meşrutiyet'in Osmanlının farklı unsurları üzerinde yarattığı etkiyi seçim merkezli incelemesi açısından önemlidir. Çünkü II. Abdülhamid dönemine tepki olarak birçok farklı etnik ve dini unsur çok partili seçim kampanyalarını yaparak Meclis-i Mebusan'a dâhil olmaya çalışmışlardır. Bu amaçla Vilayet-i Şarkiye'den Kürtlerin-Türklerin (Müslüman) ve Ermenilerin (Hristiyan) mebus seçilmeleri bölgenin taleplerini meclise taşımanın aracı olmuştur. Demir'in, mebusların ve halkların siyasi tutumlarındaki değişimleri sözel ve sayısal verilerle sunması çalışmamızda kolaylık sağlamıştır.

Malmîsanij'in çalışmaları, Kürt tarihi üzerine son yıllarda sayısı artan daha objektif tarih yazımında önemli bir yol gösterici konumundadır. Genelde Kürt tarihi özelde ise II. Meşrutiyet dönemi Kürt tarihi çalışan Malmîsanij, çalışmalarında Kürt ulusçuluk sürecinin temelleri üzerinde durur. Yazar, klasik Kürt tarihi anlatıcılarından birçok yönüyle ayrılır. Malmîsanij'i yetkin kılan en önemli özelliklerden biri Kürt aydınları ve önde gelen şahsiyetlerinin kimlik bilgileri hakkındaki hâkimiyetidir. Örneğin Tarık Z. Tunaya'yı, Naci Kutlay'ı¹⁰, Mehmet Bayrak'ı¹¹, İsmail Göldaş'ı¹² kişileri ve tarihleri karıştırmaktan dolayı tarih anlatısında karışıklığa neden oldukları gerekçesiyle eleştirmiş ve kitaplarında düzeltmelere gitmiştir.

Malmîsanij'in kitaplarını konu-dönem ayrımı yaparak incelersek en genel anlatıyı yaptığı kitabı "*Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbakir'de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)*"¹³dur. Yazar, Kürt uluslaşma sürecinin İstanbul'dan sonra ikinci önemli merkezi olarak Diyarbakır'ı görür ve Diyarbakır'da yaşanan uluslaşma hareketini

⁹ Fevzi Demir, **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclisi Mebusan Seçimleri (1908-1914)**, İmge Yayınları, Ankara, 2007, (Mebusan Seçimleri).

¹⁰ Malmîsanij, **Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti**, Avesta Yayınları, İstanbul, 2002, (Hêvî Cemiyeti), s. 36.

¹¹ Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, s. 67.

¹² Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, s. 133.

¹³ Malmîsanij, **Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbakir'de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)**, Vate Yayınevi, İstanbul, 2010, (Kürt Ulusçuluğu).

dört aşamada anlatır. Bunlar: II. Meşrutiyet öncesi dönemi kapsayan “kültürel ulusçuluğun ilk çabaları”, II. Meşrutiyet döneminden Dünya Savaşına kadar olan dönemi kapsayan “yasal örgütlenme dönemi”, Dünya savaşı kargaşasında geçen “sessizlik ve I. Dünya Savaşa dönemi” ve savaş sonrasında 1920’e kadar olan “bağımsızlıkçı taleplerin ortaya çıktığı dönem”dir.¹⁴

Kitapta İttihat ve Terakki’nin, Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti’nin (KTTC) ve Kürt Teali Cemiyeti’nin Diyarbakır’daki örgütlenmelerine değinilmesine rağmen bu bölümler ayrıntıdan ve tatmin edici bilgiden uzaktır. Adı geçen cemiyetlerin Diyarbakır’daki varlığı sadece genel birkaç bilgi ve isimle sınırlı tutulmuştur.

Yazar, kitabının yarısını dönemin yazılı kaynaklarından yazılara ayırarak tarihsel gerçeklikle tezini savunmak istemiş, ayrıca görsel malzemelerle de çalışmasını desteklemiştir. Ancak kitapta sunulan belgelerin eşit bir şekilde dağılmadığını ve daha çok Kürt Teali Cemiyetine ait olduğunu söyleyebiliriz. Aslında yazarı bu açıdan eleştirmek te pek doğru olmayabilir. Çünkü diğer kitaplarında da dönemin yazılı kaynaklarına yer vermiştir. Diğer kitaplarından alıp tekrar sunmak yazarı tekrara düşürecekti ve ya başka bir açıdan bakarsak elinde yeni belge yoksa sunmasını beklemekte yanlış olur.

Malmısanij “*Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi*” adlı çalışmasında II. Meşrutiyet’in getirdiği hürriyet ortamının bir Kürt Cemiyeti’ne nasıl yansıdığını ele alıyor.¹⁵ Bilindiği gibi KTTC ilk legal Kürt örgütüdür. Tunaya, KTTC’nin nizamnamesini Türkiye’de Siyasal Partiler kitabında vermişti ancak nizamname tek başına yeterli derecede bilgi sahibi olmamızı sağlamıyordu¹⁶. Malmısanij’in çalışması nizamnameyi de kapsayan ama daha çok KTTC Gazetesine dayanan bir çalışmadır.

Kitapta, KTTC’nin kurucularına, örgütlendikleri alanlara/şubelerine, İttihat ve Terakki ile ilişkisine, Ermeniler hakkındaki görüşlerine ve en önemlisi II. Meşrutiyet döneminin genel özelliklerine dair bilgiler bulmak mümkündür. Ayrıca kitapta KTTCG’nin belli sayıları sunulmakta ve gazetede makaleleri yayınlanan önemli Kürt

¹⁴ Malmısanij, Kürt Ulusçuluğu, s. 13.

¹⁵ Malmısanij, **Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi**, 2. baskı, Avesta Yayınları, İstanbul, 1999, (KTTCG).

¹⁶ Tarık Z. Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt: 1, 2. baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, (T.S. Partiler 1), s. 406.

aydınları hakkında bilgiler verilmektedir. Diğer yandan gazeteden sunulan geniş seçki okuyucuyu dönemin basınıyla baş başa bırakmaktadır.

Malmîsanij'in çalışmamızı destekleyen diğer kitaplarına geçmeden Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti konulu bir başka kitaba değinmek yerinde olacaktır. M. Emîn Bozarıslan tarafından "*Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi*" adıyla basılan kitap Malmîsanij'in kitabından hemen önce yayımlanmıştır¹⁷. Yazar, kitap için yaptığı sunuşu Kürtçe ve Türkçe olmak üzere iki farklı dilde aktarmıştır. Kitap, Meşrutiyet'in ilanından sonra yayına başlayan ve kısa süre yayın hayatında kalan gazetenin 9 sayısını okuyucuya sunmaktadır. Bu yönüyle mevcut sayılar içinde kendince önemli yazılara yer veren Malmîsanij'in kitabından daha kapsayıcıdır. İki eserin gazetenin sayılarını sunmanın haricinde ortak yanı ise cemiyet üyelerine, gazete yazarlarına daha genel tabirle KTTC'ye de yer vermeleridir. Bozarıslan, gazeteyi Osmanlıcadan Latin harflerine çevirmekle kalmamış, günümüz Türkçesi haliyle de desteklemiştir. Ayrıca Bozarıslan, çalışmasının sonunda gazetenin orijinal halini de vermiştir.¹⁸

Malmîsanij'in diğer bir kitabı "*Kürt Talebe-Hêvi Cemiyeti*"(KTHC) adıyla yayınlanmıştır. Yazar bu çalışmasında dönemin belgelerini metin içinde daha fazla kullanarak, belgelere işlevsellik kazandırmıştır. 1912 yılında kurulmuş olan KTHC, Kürt öğrenci hareketi tarihinin başlangıcını oluşturmaktadır. Cemiyetin yayın organları olan Rojî Kurd ve Hetawî Kurd dergileri yazar tarafından iyi bir şekilde işlenmiş, ayrıca başka dergi ve yayınlarla da desteklenmiştir. Malmîsanij'in adı geçen dergileri etkili şekilde kullanmasında Kürt dilini iyi bir şekilde bilmesinin de etkisi vardır. Çünkü dergilerde çıkan yazılarda Türkçenin yanında Kürtçe (Kurmanca ve Güney Kürtçesiyle)¹⁹ yazılarda önemli yer tutmaktadır.

Malmîsanij için daha önce söylemiş olduğumuz Kürt aydınları ve önde gelen şahsiyetleri üzerindeki yetkinliği bu kitapta daha belirgindir. Kitabında Kürt Talebe-Hevi Cemiyeti'nin yöneticileri, destekçileri hakkında ayrıntılı bilgiler sunan yazar, fotoğraflarla çalışmaya zenginlik kazandırmıştır. Ayrıca Meşrutiyet'i başlangıçta

¹⁷ M. Emîn Bozarıslan, **Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi**, Deng Yayınevi, İstanbul, 1998.

¹⁸ Çalışmamızda yer yer dönemin basınına atıfta bulunulmuş, bunlar doğrudan gazeteye ulaşarak veya belirli yazarlar aracılığıyla yapılmıştır. Dönemin basınında yer alan bilginin yazardan alıntılı olduğu durumlarda genellikle metin içinde gazete ismi verilmiş, alıntılanan kaynak ise dipnotta belirtilmiştir. Ayrıca yazarın, dönemin kaynaklarının günümüz Türkçesine çevirisini yaptığı yerlerde metnin akıcılığı düşünülerek alıntılar bu kısımlardan yapılmıştır.

¹⁹ Malmîsanij, Hêvi Cemiyeti, s. 150.

destekleyen bu aydınların 1920'li yıllardaki siyasi görüşleri hakkında da ipuçları sunmakta veya akıbetlerini belirtmektedir.

Doğu Anadolu ve İttihat ve Terakki üzerine yapılmış önemli çalışmalardan biri Erdal Aydoğan tarafından yayınlanmıştır. Temelini Aydoğan'ın doktora tezinin oluşturduğu bu çalışmaya araştırmacılar mesafeli yaklaşmaktadır. Araştırmacıları böyle bir düşünceye iten Aydoğan'ın yöntemsel olarak başvurduğu bir durumdur:

“Çalışmamız, bölgede Ermeniler, Kürtler ve İttihat ve Terakki'nin bazı uygulamalarını kapsamaktadır. Bu uygulamalarında muhalif dönem ve iktidar dönemleri bir bütünlük içerisinde ele alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca bazı önemli konularda kullanılan arşiv belgelerinin bazılarında dosya ve vesika numaraları değiştirilmeden verilirken belge numaraları görülen lüzum üzerine farklı verilmiştir. Bununla bilim hırsızlığının önüne geçilmek istenmiştir. Bu uygulamamız işin özünde bir aksaklık oluşturmamaktadır.”²⁰

Aslında yazarın sorun teşkil etmeyeceğini düşündüğü durum, araştırmacıların önemli bir çalışma niteliği taşıyan tezin orijinal kaynaklarına ulaşması sorununu beraberinde getirmiştir. Bu bilimsel tarihçilik açısından önemli bir meseleydi. Bundan dolayı Aydoğan'ın daha sonra kitap olarak yayınlanan tezinin ikinci baskısının önsözünde yer verdiği cümleler manidardır: “İlk baskıda niyet ve maksadımızı aşan bazı ifadelerden dolayı bizleri uyarın ve eleştiren okuyuculara ne kadar teşekkür etsek azdır. İkinci baskısına bu uyarılar da dikkate alınarak hazırlandı.”²¹

Kitap İttihat ve Terakki üzerinden Şarki Anadolu'ya farklı açılardan bakmıştır. Halkların kendi aralarındaki ve genel olarak İttihatçılarla olan ilişkilerini, dış güç faktörünün varlığını hep devrede tutarak ele almış ve bölge hakkında yayınlanmış kapsamlı çalışmalardan birini meydana getirmiştir.

Naci Kutlay, Kürt tarihi üzerine akademik çalışmalarda bulunan önemli isimlerden biridir. “İttihat Terakki ve Kürtler” adlı çalışması da Kürt tarih yazımında üzerine çok fazla çalışmanın bulunmadığı bir alanı doldurmaya yöneliktir.²²

İttihat ve Terakki'nin diğer Osmanlı unsurlarıyla ilişkilerini konu alan kitaplar genelde İTC merkezlidir. Genel bir İTC anlatısının içine bahsedilen diğer

²⁰ Erdal Aydoğan, **İttihât ve Terâkki Fırkâsı'nın Vilâyât-ı Şarkiye Politikası (1908-1918)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 2003, s. VI.

²¹ Erdal Aydoğan, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)**, 2. baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007.

²² Naci Kutlay, **İttihat Terakki ve Kürtler**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010, (Kürtler).

unsurlardan bilgiler serpiştirilerek yapılan çalışmaların aksine Kutlay'ın çalışması Kürtleri temel alarak yapılmıştır. Öyle ki İTC'ye destek veren Kürtlerin kimlikleri sık sık vurgulanma gereği duymuştur. "İttihat ve Terakki'nin kurucuları arasında iki Kürt, hareket içinde sürekli olarak aktif rol oynadılar. Bunlar, tıp doktorları olan Diyarbakırlı İshak Sükûti ve Arapkirli Atma aşiretinden Abdullah Cevdet idi."²³ Kutlay'ın bu çalışmayla yaptığı 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın ilk on yılları arasında Kürt örgütlenmelerinin yaşadığı gelişmeleri ve İTC'nin Kürt kulüp ve cemiyetlerine yaklaşımına, ayrıca Kürt örgütlerinin İTC'ye bakış açısına değinmektedir.

Kitabın içeriğine baktığımızda Kutlay'ın II. Abdülhamid dönemine yönelik bir çözümlemeyle birlikte Hamidiye Alaylarına ve Alayların neden olduğu siyasal yıkıma değinerek giriş yapmıştır. Böyle bir giriş aslında Jön Türk örgütlenmesinin çıkış noktasıyla iyi bağlanmıştır. Devamında İttihat ve Terakki'nin örgütlenişini daha çok Kürt kişilikler üzerinden anlatmıştır. Kürt ileri gelenlerin Meşrutiyet isteği ve çabaları ile birlikte örgütlenmelerini ve daha sonraki yıllarda İttihat ve Terakki'yle görüş ayrılıklarını ele alırken; böyle bir durumun yaşanmasında Türkçülüğe geçişin etkisi üzerinde durmuştur. Dünya savaşı yılları bağlantılı şekilde işlenmiş ve Kurtuluş Savaşı yıllarına yansımaları değinilmiş hatta Cumhuriyet'in ilk yıllarına yönelik söylemlerde bulunulmuştur.

D.R. Bajalan'ın "*Jön Kürtler*"²⁴ kitabı da Malmîsanij'in ve Kutlay'ın çalışmaları gibi Kürtleri merkeze alarak hazırlanmıştır. Ancak Bajalan, kitabının önemli bir bölümünü milliyetçilik tartışmalarına ayırmıştır. Osmanlı'nın milliyetçi akımlarla imtihanını ve yenilmesini işlemiş, daha sonra da Kürt sınıfsal yapısı üzerine çözümleme yapmıştır. Kürtlerin aşiret yapısı ve feodal düzeni hakkında bilgiler sunarak; bunun II. Abdülhamid dönemine ve Meşrutî rejime yansımalarına değinmiştir.

Kitapta ayrıca Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti, Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti, Kürt Talebe-Hevî Cemiyeti işlemiştir. Ancak Bajalan'ın çalışması Kürtlerin II. Meşrutiyet tarihi içinde örgütsel yapısının ne boyutlarda olduğunu

²³ Kutlay, *Kürtler*, s. 70.

²⁴ Jön Kürtler kavramı ilk olarak Ebulkasım Lahûfî tarafından kullanılmıştır. Lahûfî, İran'daki Meşrutiyet'i destekleyen bir Kürt'tür ve "Jön Kürtler" kavramını 1880-1914 döneminin Kürt gençliğini tanımlamak için kullanmıştır. (D.R. Bajalan, **Jön Kürtler**, Avesta Yayınları, İstanbul, s. 85.)

söylemekten uzaktır. Yine de Kürt tarihi ile İttihat ve Terakki ve Kürtler gibi çok çalışılmamış bir alanda yapılan çalışma olmasından değerlidir.

Diğer önemli bir çalışma Bayram Kodaman'ın "*Sultan II. Abdülhamid Dönemi Doğu Anadolu Politikası*" başlıklı eseridir.²⁵ II. Abdülhamid'in iktidarda olduğu yılları veya Meşrutiyet'in ilanı sürecini kapsayan Doğu/Güneydoğu Anadolu merkezli çalışmalarda değinilmeden geçilmeyecek bir konu Hamidiye Alaylarının varlığı ve bölge siyaseti üzerindeki etkisidir. Kodaman'ın eseri arşiv belgeleri ele alınarak hazırlanmış, Abdülhamid dönemi Doğu Anadolu politikasının önemli bir noktasında duran Alayları başarılı bir şekilde okuyucuya sunmuştur.

Doğu/Güneydoğu Anadolu hakkında yapılan çalışmaların bir kısmı Kürtleri kapsamasının yanında çoğunluğu Ermeniler hakkındadır. İttihat ve Terakki-Ermeni ilişkilerine değinen bu çalışmalar genellikle 1914-1918 arasını kapsamaktadır. "Tehcir"i içine alan bu dönem üzerine yapılan çalışmaların haricinde 1914 öncesini ele alan ve bizim de kullandığımız önemli çalışmalar vardır. Bunlardan ilki Avagyan Arsen ve Gaidz F. Minassian'ın "*Ermeniler ve İttihat ve Terakki*"sidir.²⁶ Ermeni komiteleri olan Taşnaksutyun'un ve Hınçak'ın siyasetlerini, çelişkilerini İttihat ve Terakki ile ilişkiyle beraber incelemiştir. Diğer önemli bir eser ise Esat Uras'ın "*Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*" adlı çalışmadır.²⁷ Bu eser geçmişten günümüze Osmanlıların Ermenilerle olan ilişkilerini, farklı birçok yönüyle inceler. Bu yönüyle Osmanlı-Ermeni ilişkilerini konu alan en kapsamlı çalışmalardandır. Değindiğimiz iki eser haricinde Sasuni'nin Kürt-Ermeni ve İttihat ve Terakki ilişkilerini ele aldığı eseri²⁸, Karaer'in Ermeni mebuslarının Meclis-i Mebusan çatısı altındaki söylemlerini ele aldığı tezi²⁹ ve "Ermeni Araştırmaları Dergisi"nin değişik sayıları çalışmamızda başvurduğumuz kaynaklar arasındadır.

²⁵ Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Dönemi Doğu Anadolu Politikası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987, (Anadolu Politikası).

²⁶ Arsen Avagyan ve diğerleri, **Ermeniler ve İttihat ve Terakki**, Aras Yayınları, İstanbul, 2005.

²⁷ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.

²⁸ Garo Sasuni, **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Kürt-Ermeni İlişkileri**, çev. Bedros Zartaryan, Med Yayınları, İstanbul, 1992.

²⁹ Medyan Karaer, **II. Meşrutiyet Döneminde Ermeni Milletvekilleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Programı, İzmir, 2007.

BİRİNCİ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET ÖNCESİNDE DOĞU/GÜNEYDOĞU ANADOLU

1.3. DOĞU/GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA FEODAL YAPI

Doğu Anadolu'daki toprak mülkiyetinin köklerini Osmanlı toprak sisteminde görebiliriz. Osmanlılarda toprak tamamen devletin malıydı ve eğer devlet isterse kendinde olan kullanma hakkını çeşitli yollarla reayaya verebilirdi. Özellikle savaşlarda yararlılıkları dokunanlara padişahlar tarafından geniş topraklar verilmiş ve bu toprakların kullanımı için özel hukuk kuralları uygulanmıştır. Birçok bölgede Yurtluk-ocaklık adı altında topraklar yerel güçlere verilmiştir. Zamanla toprakların yönetim şekli babadan oğula geçen bir hal almış ve ölenin toprağı oğluna, kardeşine veya bir yakınına verilerek sistem devam ettirilmiştir.³⁰ Osmanlının uyguladığı politika, bölgedeki gücü bir aşiretin veya güçlü olan bir grubun eline bırakıyordu. Osmanlı Devleti daha çok uzak bölgelerde gücünü kullanmak için araçlar kullanmaya yönelmesi ile merkezi idare gücünü kaybetmeye başlamış ve yerine gücü kullanmasına izin verilen feodal bey ön plana çıkmıştır. Özellikle Kürt Beylerine tanınan özerk yapı Tanzimat dönemiyle birlikte ortadan kaldırılmaya, en azından merkezin yetkisi daha fazla hissettirilmeye çalışılmış ancak dallanan aşiret ilişkilerinin, gevşek aşiret federasyonlarının ve etnik/dini grupların varlığı devam etmiştir.³¹

Osmanlı Devleti, Tanzimat'tan sonra 1858 yılında çıkardığı toprak yasasıyla, düzenlemelere gitmiş ve suiistimalleri ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Osmanlı topraklarının bir kısmının kullanımı yerel aristokrasiye-mültezimlere- devredilmişti. Bunun haricinde mültezimlik işinin arttırma yoluyla satılması, köylünün daha fazla sömürülmesi anlamına da geliyordu. Köylünün ezilmiş durumda olması toprağını terk etmesine yol açıyor ve bu durum tarım arazilerini işlevsizleştiriyordu.³² Arazi Kanunnamesi ile Kürt beylerinin ellerindeki topraklar göçebe aşiretlere dağıtılarak

³⁰ İsmail Beşikçi, **Doğu Anadolu'nun Düzeni**, E Yayınları, Ankara, 1969, (Anadolu'nun Düzeni), ss. 71-72.

³¹ Şerif Mardin, **Bediüzzaman Said Nursi Olayı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 73.

³² Martin Van Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.280.

Kürt beylerinin tasfiye edilmesi amaçlanmıştır. Ancak aşiretlere dağıtılan topraklarda aşiret reisi toprak ağası olarak türemiştir.³³

Şarki Anadolu'daki geleneksel egemen yapı, çoğu zaman Sultan ile bağlantılı olan ağalar, beyler ve emirler tarafından kontrol ediliyordu. Tanzimat sonrasında zor kullanarak bir ölçüde parçalanmış yapı, yeri modern bir yapı ile doldurulamadığı için devam ediyordu.³⁴ Bu yapı içinde yerel aristokrat olan aşiret reislerinin kendi bölgelerinde etkili olmasında farklı kimlikleri bünyesinde barındırmasının büyük etkisi vardır. Kimlik çeşitliliği aşiret reislerine ve diğer egemen feodal sınıflara meşruluk kazandırıyor. Feodal egemen sınıfı oluşturanlar ağa, şeyh/seyit, aşiret reisiydi ve bu kimlikler farklı kişilerde ortaya çıkabileceği gibi bazen aynı kişide toplanabiliyordu. Böyle bir durum olduğunda yani farklı kimlikler bir kişinin denetiminde toplandığında, o kişinin toplumdaki statüsü artıyor ve bazen söz söyleyecek tek merci oluyordu.

Genel bir ayrıma gittiğimizde Doğu Anadolu'daki egemen feodal sınıfları iki gruba ayırabiliriz. Bunların birincisi maddi yönden halk üzerinde etkili olan "ağalık düzeni", ikincisi ise dini yönden halkı etkileyen "şeyhlik düzeni"dir.³⁵ Beşikçi, feodal toplum yapısı içinde köylüyü tanımlarken "ağa"nın kim olduğuna da değinmiştir. Beşikçi'nin tanımıyla "Doğu Anadolu'da üretici sınıf köylülerdir. Ağa, üretici köylünün meydana getirdiği artık üretimi kendi lehine değerlendiren kimsedir."³⁶ Bu tanımı Gökalp'in 19 Temmuz 1909 Peyman Gazetesindeki "Ziraat ve Zeâmet" adlı makalesiyle destekleyebiliriz:

Köylülerimiz ekseriyetle Kürt kavmine mensup, cahil ve aşiret ahlakıyla me'lûftur (uyuşma, alışma halindedir), hissiyat-ı milliye ve vataniyeden külliyyen mahrumdur. Kürt köylüsü masârif-i umûmiyeye iştirakteki şeref-i hâkimiyeti bilmediği için askerlikten kaçır, kanunun yazılmış olduğu lisanın bir kelimesini anlamadığı için, mahkemenin celplerine, davetlerine icazet etmez, zekat-ı şer'iyi molla ve şeyhlere tamamen verdiği için a'sârdan, ağnamdan çalmayı muhik (doğru, haklı), bir hareket zu'm eder (sanır). Köylü, bu arzularında müyesser olmak için bir hâmîye, bir zahire (yardımcıya) muhtaçtır. İşte, köy sahiplerini, ta'bîr-i mahallisiyle köy ağasını yetiştiren, köylülerin bu ihtiyacıdır.³⁷

³³ Zeynep Çamsoy, **Milli Mücadele Döneminde Kürdistan Teali Cemiyeti (1918-1927)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2007, s.15.

³⁴ Hans-Lukas, Hieser, **İskalanmış Barış**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.33.

³⁵ Kodaman, Anadolu Politikası, s.26.

³⁶ Beşikçi, Anadolu'nun Düzeni, s.101.

³⁷ Ziya Gökalp, **Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler**, (Haz. Şevket Beysanoğlu), Sosyal Yayınları, İstanbul, 1992, (Sosyolojik Tetkikler), ss.108-109.

Şeyhlik düzeninde ilk bakışta şeyhi dini lider olarak tanımlıyoruz. Aslında şeyh, daha farklı rolleri bünyesinde toplamış ve bunlardan her birini belirli dönemlerde kullanmıştır. Şeyh, mistik tarikatların önderidir ve müritlerinin olmasından dolayı her şeyden önce bağlılık duyulan kutsal bir kişiliktir. Saygınlık kazanmış olmaları, anlaşmazlıklarda en önce başvurulacak arabulucular olmalarına ve bu da politik güçlerinin artmasına yol açmıştır. Tarikatlar aracılığıyla buldukları bölgelerde kendilerine bağlı dervişlerle ilişkileri sayesinde kitleleri harekete geçirme gücüne de erişmişlerdir.³⁸ Şeyhlik yapısının Kürtler arasında güçlü olması, bölgede 1850 sonrasında güçlenen misyonerlik faaliyetlerine uzak durmalarını da beraberinde getirmiştir.³⁹

Bahsi geçen iki grubun haricinde önemli bir grup da “eşraf” tabakasıydı. Vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde etkili olan bu grup çoğunlukla Tanzimat’tan sonra “politik-idari-kültürel” yönden şehirlerde egemen duruma gelmişlerdi. Mahalli otoriteler üzerinde kısa sürede etkili olan eşraf, bu yolla kırsal bölgedeki aşiret reisleri ve ağalar üzerinde baskı unsuru olmuşlardır.⁴⁰ Dönemin siyasal konjonktürüne göre şekil alan bu sınıf 19. yüzyılda feodal yapının başat unsurlarıyla iyi ilişkiler kurmaya, kendine bağlamaya çalışarak rant sağlamıştır. Ancak sınıfsal çıkarlarını tehlikede gördükleri an saf değiştirmekten de kaçınmamışlardır. II. Abdülhamid döneminde özellikle Hamidiye Alaylarıyla sorunlar yaşayan bu sınıf bir anda Meşrutiyet’in Doğu Anadolu’daki temsilcileri rolüne soyunmuştur. Osmanlının uzak vilayetlere nüfuz edinebilmek için kullandığı bu sınıflar günümüz iktidarları tarafından da aynı amaçla kullanılmaktadır. Böylece “*iktidar-eşraf, iktidar- şeyh, iktidar- aşiret*” dayanışması belirli değişimlerle günümüze taşınmıştır.

1.4. DOĞU/GÜNEYDOĞU ANADOLU’DA SİYASAL VE TOPRUMSAL DURUM

7 Şubat 1325 (1909) tarihli “Âmid-i Sevdâ” Gazetesinde yer alan bir yazıda II. Abdülhamid dönemi için “devri istibdat” tanımlaması yapılır.

³⁸ Buruniessen, s.311.

³⁹ Hiesen, s.146.

⁴⁰ Kodaman, Anadolu Politikası, s.26.

Devr-i istibdât ki seher-i süfliyanesiyle bütün erbâb-ı ‘irfan ve zekânın nümune-i mu’cizât kudret olan kalemlerini kırmış, lisanlarını ebkem(dilsiz) etmiş, kitaplarını nar-ı lehîbi nemrudaneye yakmış... Cihan-ı hürriyet ve onun bedayi’(yeni, güzel şeyler) behişt asârından bulunan gülistân-ı fazileti birer harabezâr hiçe döndürmüş idi.⁴¹

Bu görüş birçok kesim tarafından her fırsatta dile getirilmekteydi. Abdülhamid iktidarının muhalefet üzerinde kurmuş olduğu baskı hissedilmenin ötesindeydi. Abdülhamid, baskı metotlarının hepsinin, özellikle de jurnalcılık sisteminin yardımıyla bir “korku imparatorluğu” kurmuştu. Hafiyelerin yardımıyla kendisine karşı oluşabilecek güçlü bir örgütlenmeden erkenden haberdar olabiliyor ve büyümeden yok edebiliyordu. Bundan dolayı geliştirilen iki yol vardı. Bunlardan birincisi ülke dışında örgütlenerek gazete, dergi ve broşürleri kaçak yollardan Osmanlı topraklarına sokmak; ikincisi ise gizli hücreler kurarak ülke içinde yayılmaktı. İttihatçılar iki seçeneği de iyi kullandılar ve II. Abdülhamid iktidarını tehdit eder boyuta gelebildiler.

1.4.1. II. Abdülhamid Dönemi Doğu ve Güneydoğu Anadolu

Şarki Anadolu veya Vilayet-i Şarkiye olarak adlandırılan bölge dile geldiği zaman Osmanlı bundan ilk olarak asayişsizlik anlıyordu.⁴² Ermeniler ile Kürtler arasında özellikle arazi meselesinden dolayı sık sık anlaşmazlık çıkıyordu. Toprakların kime ait olduğu önemli bir sorundu. Kürtler birçok yerde Ermenilerin boşaltmak zorunda kaldıkları topraklara el koymuş ve hak iddia etmişti. Ermeniler de özellikle Berlin Konferansı’ndan sonra Avrupa’nın dikkatini çekmeleriyle beraber sorunlarını daha fazla dile getirmeye başlamışlardı.

Ancak bölgedeki sorunların tek sebebi Ermeni-Kürt anlaşmazlığı değildi. Hırsızlık, yol kesme ve gasp olaylarının yaşanması, Kürtlerin ve Ermenilerin siyasi ayaklanmaları, yabancı devletlerin kışkırtmaları, aşiretler arası anlaşmazlıklar, sosyo-ekonomik sıkıntılardan kaynaklı yaşanan sosyal olaylar ve bu sorunlara devletin kalıcı çözümler üretememesi diğer önemli sorunlardır.⁴³ Aslında Osmanlı Devleti’nin bölge ile ilgili projesi vardı. Hamidiye Alayları olarak ortaya çıkacak olan askeri

⁴¹ Amid, Ali Emîrî-i Âmidî, “Âmid-i Sevdâ Gazetesi”, (Haz: Aziz Aşan), <http://www.e-sarkiyat.com/makaleler/4.sayi/8.pdf>, (22.02.2013), s.156.

⁴² Aydoğan, s.316.

⁴³ Aydoğan, s.151.

örgütlenme Abdülhamid'in siyasal gücünün bölgede hissettirilmesinde araç olarak kullanılacak; böylece bölgede sükûnet sağlanacaktı. Ancak işler Abdülhamid'in beklediği gibi gitmedi ve bu proje bölgenin düzenini daha da bozdu.

1.4.2. Hamidiye Alayları

Hamidiye Alaylarının varlığına, uygulamalarına ve halk üzerindeki etkisine değinmeden II. Meşrutiyet'in bölgedeki yansımalarının tam olarak anlaşılamayacağı görüşündeyiz. Çünkü Alaylar devletin bölgedeki karakolları durumundaydı ve hem Kürtlere hem de Ermenilere yönelik bezdirici eylemlerde bulunuyorlardı. Hamidiye Alaylarının çetecilik faaliyetlerinden bıkan halk hürriyet kavramının arkasına geçerek tüm Osmanlı coğrafyalarında yükselecek sese katılacaktı.

Alayların ortaya çıkarılmasının sebepleriyle ilgili çok farklı görüşler dile getirilmiştir. Kuruluş sebepleri arasında; Vilayet-i Şarkiye'de Ermeni örgütlerinin zararlı çalışmalarının önüne geçilmesi⁴⁴, dış devlet tahrikine karşı Doğu Anadolu'nun elde tutulması, muhtemel Rus hücumuna karşılık elde hazır kuvvet bulundurulması⁴⁵, asayiş ve bozuklukları önlemek için "Kürdü Kürt ile kontrol" politikası⁴⁶, hem Ermeni milliyetçiliğini önleme hem de Kürtler arasında doğacak olan milliyetçiliğin önüne set çekilmesi⁴⁷, Kürtleri devletle barıştırma⁴⁸ gibi farklı görüşler öne sürülür. Ayrıca beş yılı aşkın bir süre Dışişleri görevinde bulunmuş ve "Van ve Bitlis İstatistikleri" adlı bir kitap yazmış olan Rus generalinden aktaran Kabacalı, Hamidiye Alaylarının kuruluşunda askeri amaçla yararlanmaktan çok, hükümete uzak duran aşiretlerin kazanılmasının etkili olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁹

Sayısı arttırılabilecek birçok sebepten dolayı 1890 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun altı vilayetinde Hamidiye Hafif Süvari Alayları kurulmuştur. Alaylar genellikle Türkmen, Kürt ve Arap aşiretlerden ama daha çok

⁴⁴ Fatih Ünal, "II. Meşrutiyetin Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri", **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 20-21, Kış 2005-İlkbahar 2006, s.98.

⁴⁵ Aydoğan, s.199.

⁴⁶ Altan Tan, **Kürt Sorunu**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s.102.

⁴⁷ Kutlay, Kürtler, s.2.

⁴⁸ Hieser, s.200.

⁴⁹ Alpay Kabacalı, **Tarihimizde Kürtler ve Ayaklanmaları**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1991, (Kürtler ve Ayaklanmaları), s.18.

Kürt aşiretlerden oluşuyordu.⁵⁰ Kürtlerin çoğunlukta olması, II. Abdülmamid'in Kürt aşiretlerine yaklaşımından ve aşiretlerle sıkı iletişim kurmasından dolayı Abdülhamid "*Bave Kurdan*" yani "*Kürtlerin Babası*" olarak adlandırılmıştır. Ayrıca Abdülhamid'in Hamidiye Komutanı Milli Aşireti reisi İbrahim Paşaya "oğlum" diye hitap ettiği söylenir.⁵¹

Hamidiye Alayları, bölgede çıkan isyanları bastırmakla beraber daha çok halk üzerindeki uygulamalarıyla gündeme gelmiştir. Başlarında bulunan İbrahim Paşa ile özellikle Diyarbakır vilayeti ve çevresinde halktan zorla vergi toplaması, halkı haraca bağlaması köylüde bıkkınlık yaratmıştır. Ayrıca bölgede çok zor koşullarda gerçekleştirilen ticaretin Alayların tacizinden kaynaklı aksamaması önemli bir sınıfta teşkil eden eşrafı da tedirgin etmiştir. Bu doğrultuda İstanbul'a birçok kez telgraf çekilerek Alayların başına buyruk hareketleri şikâyet edilmiştir. Hamidiye komutanları Zeki Paşa'nın ve bizzat padişahın koruması altındaydılar. Yapmış oldukları uygulamalardan dolayı sivil mahkemeler yerine, hafif cezaların verildiği askeri mahkemelerde yargılanıyorlardı.⁵² Bundan dolayı İstanbul'a çekilen telgraflara İstanbul'un cevabı çoğu kez alaylar lehinde olmuş ve bu durum halkta hayal kırıklığına neden olmuştur.

Hamidiye Alaylarının halkı canından bezdiren şiddete dayalı uygulamaları, hemen hemen tüm Osmanlı coğrafyasında birbirine yakın zamanlarda çıkan vergi ayaklanmalarıyla bütünleşmiştir. Doğu/Güneydoğu Anadolu'da halk vergi vermekte zorlanırken; Alayların zorla vergi alması halka ayaklanmadan başka çözüm yolu bırakmamıştır. Başta Diyarbakır olmak üzere çıkan ayaklanmalarda vergilerden duyulan rahatsızlığın yanında Alayların sonu gelmez isteklerinin olduğunu da unutmamak gerekir.

1.4.3. II. Abdülhamid Yönetimine Başkaldırı

Abdülhamid yönetimine karşı hoşnutsuzluklar devamlı artan bir şekilde ilerlemekteydi. Özellikle 1905 ile birlikte Osmanlının her yerinde isyanlar çıkmaya

⁵⁰ Kodaman, Anadolu Politikası, s.35.

⁵¹ İbrahim Özcoşar, **Modernleşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2009, s.163; Martin Strohmeier, **Crucial Images in the Presentations of a Kurdish National Identity**, Brill, Boston, 2003, s.16.

⁵² Çamsoy, s.40.

başlayacak ve çeşitli sebeplerden İstanbul telgraf yağmuruna tutulacaktı. Halkın üstündeki en ağır yük olan vergilerden dolayı Midilli'den, İşkodra'dan, Basra'dan, Trablusgarb'dan, Kastamonu'dan, Necid'den ve daha birçok yerden telgraflar çekilmiş ve İstanbul protesto edilmiştir.⁵³

Anadolu içinde öncelikle Kastamonu'da başlayan protesto mitingleri kısa sürede tüm bölgeye yayılmıştı. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde de protestolar yaşanmış ve halkın da katıldığı ayaklanmalar meydana gelmişti. Abdülhamid yönetiminin protesto edilmesinde hükümetin, biri kişilerden alınacak “şahsi vergi”, diğeri de hayvanlar üzerinden alınacak olan “Hayvanat-ı Ehliye Rüsümü” adıyla iki yeni vergi koymasının önemli etkisi vardı.⁵⁴ Ancak bölgede çıkan ayaklanmalarda başka birçok neden vardı ve Osmanlı içinde her farklı grup kendisi için hayati olan taleplerle protestoya başlıyorlardı. Mesela Kürtler “muktedir ve namuslu” valilerin atanmasını⁵⁵, Hamidiye Alayları denilen zulüm yuvasının kaldırılmasını istiyorlardı. Ermeniler de benzer şekilde Kürt Alaylarının kaldırılmasını, Ermeni halktan alınan bedel-i askeriye vergisinin azaltılmasını⁵⁶, toprak sorununun çözülmesini istiyordu.

Bu başkaldırıları ötekilerinden ayıran protesto ve ayaklanmalara öncülük edenlerin çoğunlukla kentlerde toplanan eşraf sınıfı, aydınlar ve sürgünde bulunan memurlar olmasıydı. Daha önceki isyanlar büyük çoğunlukla aşiret reisleri tarafından çıkarılıyordu ve şimdi yaşanan durum önemli bir değişimdi.⁵⁷ Halk bu zümreler etrafında toplanmışlardı. Ancak şunu söylememiz gerekir ki ne ayaklanmaların çıkmaya başladığı 1904-1905 yıllarında ne de Meşrutiyet'in ilanına yaklaşıırken tamamen örgütlü bir halktan söz etmek mümkün değildir. Ama yine de kısmi İttihat ve Terakki destekçilerince yapılan karşı duruşları tamamen yok saymak da doğru değildir. Çünkü İTC'nin Paris merkezinden ülke içindeki yeni oluşmuş şubelere gönderdiği mektuplarda halkın örgütlendirilmesini istiyordu. Örneğin İTC'nin Paris Merkez Şubesine Şam Şubesine çekilen telgrafta halkın Bitlis ve Erzincan'da yaşanan vergi ayaklanmalarından haberdar edilmeleri isteniyordu.⁵⁸

⁵³ Kansu, s.38.

⁵⁴ Kansu, s.39.

⁵⁵ Aydoğan, s.157.

⁵⁶ Kars, s.132.

⁵⁷ Kutlay, Kürtler, s.48.

⁵⁸ Kansu, s.77.

Ayaklanmaların yaşandığı vilayetler arasında örgütlü yapılanmanın olduğu yerlerin başında Erzurum gelir. Erzurum’da vergilerin fazlalığından ve ödenememesinden şikâyet eden halk 1902’den başlayarak devamlı artacak bir ayaklanma süreci içine girmiştir. Erzurum Ayaklanmalarına yerelliği tam olarak aşamamış eşraf öncülük ediyordu⁵⁹. Erzurum’dan İstanbul’a çekilen telgraflarda halkın çeşitli vergilerden muaf tutulmasını, Hamidiye alaylarının kaldırılmasını, askere maaş yerine verilen kuponun ödenmesini, vilayet bütçesinin sıkı denetim altında tutulmasını ve yerel memurların hareketlerinin kontrol edilmesini istemişlerdir.⁶⁰ Ancak istekler karşılanmadığı gibi vergilerin toplanması içinde yoğun çaba harcanmıştır. Bunun üzerine halk Erzurum’da kepenk kapatmış, ayaklanmanın şiddetini arttırmış ve “*Canveren*” adıyla kurulan örgütlemeye yerel temsilcilere karşı daha radikal bir mücadele dönemine girilmiştir.⁶¹ Erzurum olayları aynı zamanda başlayan birçok ayaklanmaya göre daha etkiliydi. Halktaki kararlı tutumdan dolayı Erzurum olayları 1907 yılında İstanbul’un geri adım atmasına kadar sürmüştür.

1.4.4. Diyarbakır Telgraf Hadisesi

Diyarbakır’da yaşanan ayaklanmaların en büyük nedeni Hamidiye Alayları ve bu Alayların Diyarbakır Vilayeti sınırlarında yapmış olduğu yağmalardır.⁶² Alaylara yönelik bölge halkının daha önce göstermiş oldukları tepkiler sonuçsuz kalmaktaydı. Saray, Hamidiye Lideri Milli Aşireti reisi İbrahim Paşa’yı ve avanesindekileri destekliyor, böyle olunca da devlet Diyarbakır ve civarına yapılan baskılara sessiz kalıyordu. Diyarbakır vilayeti Osmanlının diğer vilayetleri gibi baskıdan yılmış durumdaydı. 1909 yılında Âmid-i Sevdâ Gazetesindeki bir yazıda Devr-i İstibdad’ın

⁵⁹ Emiroğlu, s.241.

⁶⁰ Kars, s.132.

⁶¹ Kansu, s.45.

⁶² 1906-1907 yıllarında Diyarbakır Vilayeti şu bölgeleri kapsıyordu: 1. Diyarbekir Sancağı: Merkez, Siverek, Silvan, Lice, Derik, Beşiri gibi altı ilçeli; 2. Mardin Sancağı: Merkez, Midyat, Savur, Nusaybin, Cizre gibi beş ilçeli; 3. Maden Sancağı: Merkez, Palu, Çermik isimli üç ilçeli. (Ziya Gökalp, **Makaleler I**, (Haz. Şevket Beysanoğlu), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976, (Makaleler I), s. 30)

Diyarbakır'a etkisi özetlenmiştir: “Diyarbakır ve el-Cezire kıtasını, zulm-ü istibdad hakikaten dilhûn (içi kan ağlayan) bir hale getirmiştir.”⁶³

Devletin yaşanan baskılara çözüm yolu sunmamasından dolayı 1905 yılının Temmuz ayında Telgrafhane işgal edilmiş ve doğrudan Abdülhamid'le temas kurularak İbrahim Paşanın ve rüfekasının askerlikten kovulması istenmiştir. Ayrıca İbrahim Paşa ve arkadaşlarını koruyan ve kollayan Mâbeyn Başkâtibi Tahsin ile Ordu Müşiri Zeki Paşa'dan da şikâyetçi olduklarını bildirmişlerdir.⁶⁴ Aralarında müftülerin de olduğu grubun çektiği telgraflara hükümet olumsuz yanıt verince Diyarbakır'daki olaylar Kasım ayına kadar sürmüştür. Telgrafhane Hadisesinin nihayet bulmaması ve İstanbul'a yeniden çekilen telgrafların devam etmesi Hükümeti endişelendirmiş, devamında da olayların uzaması ve geniş bir alana yayılması endişesiyle bir komisyon oluşturup olayların araştırılmasını kabul etmiştir.⁶⁵ Böylece Birinci Telgrafhane Olayı olarak adlandırılacak ayaklanma, bir “selâm-ı şahane” ile ve bir de “Hey'et-i Tahkikiyye”nin gönderileceği sözünün verilmesiyle kapanmıştır.⁶⁶

1905 Olayları, verilen söz sonucunda durmasına karşın İbrahim Paşaya ve Hamidiye Alaylarına yönelik ciddi yaptırımlarda bulunulmamıştır. Bu da İbrahim Paşanın halk üzerindeki baskısının devam etmesine neden olmuştur. Paşanın baskısından rahatsız olan şeyhler, tanınmış kişiler, tüccarlar ve sıradan kişiler 27 Ocak 1906 tarihinde İstanbul'a telgraf çekerek rahatsızlıklarını iletmış ve şikâyetlerde bulunmuşlardır. Yerel güçlerin tüm bastırmalarına ve telgraflarına rağmen Alaylar talanlarına devam etmiştir.⁶⁷

1907 yılında Alaylar yeniden yağma ve talanlarını arttırmıştı. Şehre çok yakın mıntikalara kadar gelip köylere saldıran, köylünün malına ve hayvanlarına el koyan Alaylara karşı yeniden ayaklanmaktan başka çare kalmamıştır. Ziya Gökalp başta olmak üzere Cemilpaşazade Mustafa Bey, Faik Bey, Nessi Efendi⁶⁸ Yasinzade Şevki, Pirinççizâde Arif, Cizrelioğlu Aziz, Hâci Kadırağazade Rıza, Müftü Suphi Efendi gibi şehrin önde gelen isimleri Nâkîb-ül Eşraf Hacı Mes'ut Bey'in evine

⁶³“Amid, Ali Emiri-i Âmidî”, s.158.

⁶⁴ **Diyarbakır İl Yıllığı**, Ankara, 1967, s.205.

⁶⁵ M. Şükrü Hanioğlu, **Preparation For A Revolution, The Young Turks 1902-1908**, Oxford Üniv. Press. 2001, (The Young Turks), s.107.

⁶⁶ Diyarbakır İl Yıllığı, s.206.

⁶⁷ Hanioğlu, The Young Turks, s.107.

⁶⁸ Kansu, s.92

toplanmışlardır.⁶⁹ Muhalefete katılanlar arasında önemli sayıda eşraf ve zengin kişi vardı. Aslında Hamidiye Alayları Hristiyan köylerine, Cemilpaşazadelere ve Pirinççizade Arif Efendi'ye ait mallara çok fazla dokunmazdı.⁷⁰ Ancak Alayların bölge ticaretini kendi denetimine geçirme tehlikesi ve birçok yerde ticaretin durma noktasına gelmesi eşrafı muhalif tarafta yer almaya itmiştir.

Alınan kararlar telgrafhane yeniden işgal edilmiş, İstanbul'a çekilen telgraflarda İbrahim Paşa'nın tenkili ve Diyarbakır Valisi Fehmi Bey'in görevden alınması istenmiştir. Bu sırada kentte çıkan olaylarda vali Fehmi Bey yabancı konsolosluğuna sığınarak canını kurtarmıştır.⁷¹ Telgrafhane on bir gün boyunca işgal altında kalmıştır. Telgrafhanenin kapalı olması Abdülhamid'i telaşlandırıyor. Çünkü Doğu vilayetleriyle Batı arasındaki haberleşmenin sağlanmasında Diyarbakır Telgrafhanesi önemli görevlere sahipti. Diyarbakır ve bölge ahalisinin büyük tepkisi sonrasında İbrahim Paşa'nın Halep'e gönderileceği, gasp edilen malların geri verileceği, gerekli soruşturmanın yapılarak sorumlu bulunan kişilerin cezalandırılacağı şeklinde karar alınca halk dağılmıştır.⁷²

Diyarbakır'daki gösterileri kimin organize ettiği diğer bir önemli konudur. Telgrafhane Olaylarına Prens Sabahaddin kanadının organize ettiğine yönelik bilgi mevcut değildir. Diğer yandan Diyarbakır'da Taşnaksutyun'un küçük bir kolunun olduğu bilinmektedir. Ancak İbrahim Paşa'ya karşı yapılan gösterilere Taşnaksutyun'un ve Ermenilerin katıldığına dair de bilgi bulunmamaktadır.⁷³ Son olarak eylemlerde ön safta yer alanların çoğu Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki'nin Diyarbakır Şubesi adı altında ve Kürt cemiyetlerine girerek çalışmalarını sürdürmüştür.

Erzurum ve Diyarbakır vilayetleri haricinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun birçok yerinde benzer ayaklanmalar meydana gelmişti. Dersim'de 1907'de başlayan başkaldırı üzerine büyük bir askeri harekât düzenlenir. Olaylar II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da devam etmiştir⁷⁴. Siirt'te, Bitlis'te⁷⁵, Sivas'ta,

⁶⁹ Diyarbakır İl Yıllığı, s.206

⁷⁰ Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, Cilt: 2, Diyarbakır Belediyesi Yayınları, Ankara, 1990, (Diyarbakır Tarihi), s.740.

⁷¹ Kansu, s.92.

⁷² Diyarbakır İl Yıllığı, s.206.

⁷³ Hanioglu, The Young Turks, s.107.

⁷⁴ Kutlay, Kürtler, s.51.

⁷⁵ Hanioglu, The Young Turks, s.121.

Van'da⁷⁶, Halep'te vb. birçok vilayette ayaklanmalar olmuş, halk kadınlı erkekli gruplarla sokaklara dökülmüş, fırınlara ve tahıl depolarına saldırarak buraları yağmalamıştır.⁷⁷

Meşrutiyet öncesinde yaşanan vergi ayaklanmalarının tamamen anayasal sisteme geçiş ve Meşrutiyet'in ilanı için yapılan örgütlü çalışmalar olarak ele alıp halkı da merkezine oturtmak eksik yapılmış tanımlamalardır. Çıkan ayaklanmalarda 93 Harbi sonrası gelen vergi yükünden halkın kurtulma çabasının olduğu da vurgulamamız gerekir.⁷⁸ Aksi halde Meşrutiyet'in ilanını tamamen anayasal sisteme geçmek için halkın gösterdiği çabaların sonucunda geldiğini belirtmek iddialı bir söylem olur.

1.4.5. İttihat ve Terakki

Cemiyet ilk olarak 3 Haziran 1889'da İttihad-ı Osmani (Osmanlı Birliği) adıyla İstanbul Demirkapı'daki (Sirkeci) Askeri Tıbbiye'de kurulmuştur. Askeri Tıbbiye'deki kurucularının tümü istibdata karşı olup Osmanlı çöküşüne engel olmak isteyen kişilerden oluşuyordu. Kurucuları Ohrili İbrahim Temo, Arapgirli Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshak Sukuti, Kafkasyalı Mehmet Resit, Bakülü Hüseyinzade Ali'dir.⁷⁹

Cemiyet yurt içinde ve yurt dışında bağlantılar kurarak örgütlenme yoluna gitmiştir. Cemiyet, Avrupa'nın önemli merkezlerinde şubeler açarak çalışmalarını yürütmüş, yurt içiyle de bağlantı koparılmamaya çalışmıştır. Ahmet Rıza ile İstanbul'daki İttihad-ı Osmani mensupları arasındaki ilişki sonucunda örgütün adı "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" olarak değiştirilir. Bu adlandırma Auguste Comte'nin "ordre et progres" (düzen ve ilerleme) düşüncesiyle benzerlik göstermektedir.⁸⁰ Ahmet Rıza Bey, anılarında cemiyetin isminin kendisi tarafından konulduğunu söyler: "Gazete çıkaracağımı İstanbul'a cemiyete haber verdim.

⁷⁶ Kars, ss.23-24.

⁷⁷ Celal Pekdoğan, "Ayntab'da İttihat ve Terakki Kulübü'nün Kurulması ve Ayntab'a Etkisi", **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, (Ed. Gamze Varım), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 484.

⁷⁸ İsmail Küçükılınç, **II. Meşrutiyet'in İlanında Halk Unsuru**, Cedit Neşriyat Yayınevi, Ankara, 2011, s.237.

⁷⁹ Tunaya, T.S. Partiler I, s.19.

⁸⁰ Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 3. Baskı, İmge Yayınları, Ankara, 2001, (İttihat ve Terakki), s.31.

Gazetenin ismi, hatta cemiyetin bile ismi henüz kararlaştırılmamıştı. İstanbul, İttihat-ı İslam diyordu. Ben bütün Osmanlıların çıkarlarına çalışacağı için İttihat ve Terakki unvanını daha uygun gördüm, öyle kabul edildi. Gazetenin ismini de Meşveret koydum.”⁸¹

Kuruluş yıllarında örgütlenmelerini ve muhalefetini daha çok basın üzerinden sürdüren İttihat ve Terakki Cemiyeti önemli bir aydın tabanına sahipti. Halkın muhalif olması için cehaleti üzerinden atması gerektiğini savunan aydınlar propaganda ve yayın yoluyla başarıya ulaşmayı düşünüyorlardı. Bu konu 1902 I. Jön Türk Kongresinde tartışılan konulardan biridir. Tarihçilerin genelde grupları Sabahattin Bey ve Ahmet Rıza Bey kanatları olarak ikiye ayırdığı bu kongrede yabancı devlet müdahalesinin gerekli olup olmadığı⁸², askeri kuvvetlerin örgütlenme çalışmalarının içine girip girmemesi gibi konular tartışılmıştır.⁸³ Ancak birlik ve Abdülhamid’e karşı örgütlülük için bir araya gelen Jön Türkler kongreden olumlu bir sonuç çıkaramamıştır. Üstelik var olan iki grup arasında ayrışma daha da keskinleşmiştir. Tunaya’nın ifadesiyle “1902 Kongresi ayrılmak için toplanmış insanların eseridir.”⁸⁴

1906’da çoğunluğu 3. Ordu subaylarından oluşan bir grup Selanik’te “Osmanlı Hürriyet Cemiyeti”ni kurmuştur. Silahlı kuvvetler çevresinde kısa sürede yayılan Cemiyet, askeri kanat yanında sivil kanattan da önemli ölçüde destekçi bulmuştur. Cemiyet, 1889’daki çalışmalardan ve Avrupa’daki Jön Türklerin faaliyetlerinden farklı bir şekilde kurulmuştur. Kurulmasında askeri okulların ve Selanik gibi İstanbul’a oranla daha özgür bir ortamın avantajı kullanılmıştır.⁸⁵

Selanik’teki bu hareket karşısında Paris grubu Selanik’e Dr. Nazım Beyi gizli bir temsilci olarak göndererek anlaşma sağlamışlardır. Böylece Osmanlı Hürriyet Cemiyeti “Terakki ve İttihat” adını almıştır. Meşrutiyet’in ilanını hızlandıran en önemli gelişmelerden biri olan bu birleşme Meşrutiyetçi muhalif kanadı genişletiyordu. Bu birleşmeyle silahlı gücü elinde bulunduran Osmanlı ordusunun Meşrutiyetçi-milliyetçi subayları da harekete katılmış oluyordu.

⁸¹ Ahmet Rıza Bey’in Anıları, (Haz. H. Bülent Demirbaş), Arba yayınları, İstanbul, 1988, s.13.

⁸² Hanioglu, The Young Turks, s.48.

⁸³ Akşin, İttihat ve Terakki, s.62.

⁸⁴ Tarık Z. Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler(1876-1938),Birinci Kitap: Kanuni Esasi ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1918)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001, (T.S. Gelişmeler), s.102.

⁸⁵ Tunaya, T.S. Gelişmeler, s.131.

1907’de Ahmet Rıza Bey, Prens Sabahattin ve Malumyan’ın başkanlığında 2. Jön Türk Kongresi düzenlenmiştir. Kongrede hazırlanan bildiriye, Osmanlı Devletini oluşturan milletlerin birlik olmalarının gereği ve amaca ulaşmıncaya kadar mücadele yolunda ısrar edilmesi vurgulanmış, ayrıca amaca ulaşmak için kullanılacak argümanlarda belirlenmiştir. Silahlı direnme, siyasi-iktisadi grev, memur grevi, vergi vermeme gibi yolların yanında farklı dillerde basılmış broşürlerle destek sağlama ve gerektiğinde şartlara göre yeni yollar belirlenmesi yönünde karar alınmıştır.⁸⁶ Ayrıca kongre sonrasında cemiyetin amacı “1292’de yayınlanan Mithat Paşa kanun-u esasının yeniden yürürlüğe koymak” şeklinde belirlenmiştir.⁸⁷ Süreci takiben basın, İttihat ve Terakki tarafından daha etkin bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlının her bölgesine gönderilmeye devam eden basının merkezinde Şûra-yı Ümmet vardı ve gazeteler önemli bir propaganda işlevi görmüştür.⁸⁸

İttihat ve Terakki tarihinde ve Meşrutiyet’in ilanında önemli bir noktayı da Reval görüşmeleri oluşturmaktadır. Reval görüşmelerini Meşrutiyet’in ilanının başlangıcı olarak ele alan yaklaşımlar vardır. Meşrutiyet’in ilanı ile Reval görüşmelerinin tarihlerinin yakın olması böyle bir yorumun çıkmasında etkili olmuştur. 10 Haziran 1908’de Reval’de Rus Çarı ile İngiliz Kralının bir araya gelerek Balkanlar ve boğazlarla ilgili bir takım kararlar almış, bu durumun İttihat ve Terakki içindeki yankısı Makedonya’nın kaybedilmekte olduğu, bu toplantı ile büyük devletlerin Osmanlıyı parçalamayı planladıkları şeklinde olmuştur. Bu yönüyle İttihat ve Terakki’nin acil eylem kararı almasında Reval toplantısının etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü İttihatçılara göre Reval’de alınan kararları etkisiz kılacak, Osmanlıyı yıkılmaktan kurtaracak yegane güç Meşrutiyet’in yeniden ilan edilmesi ile Osmanlı içindeki tüm unsurlara parlamento içinde siyasal temsil hakkı tanımaktan geçmektedir.⁸⁹ Şunu da eklemeliyiz ki Reval görüşmelerinin doğrudan doğruya Rumeli’yi parçalamak isteyip istemediği konusunda da farklı görüşler vardır. Tunaya, Reval’in doğrudan bir parçalamayı amaçlamadığını, ancak

⁸⁶ Akşin, İttihat ve Terakki, s.98.

⁸⁷ Aktaran: Y. Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt: 1, Kısım: 1, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1983, s.316.

⁸⁸ Bayur, s.316; Hanioglu, The Young Turks, ss.240-242.

⁸⁹ Mete K Kaynar, “İbrahim Temo ve Resneli Niyazi’nin Anıları Üzerinden İttihatçılar ve Jön Türkler Üzerine Düşünceler”, **Resmi Tarih Tartışmaları 3**, Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul, 2007, s.198.

haberlerin nitelik değiştirerek İttihat ve Terakki'ye geldiğinden bahsetmektedir.⁹⁰ Diğer yandan Reval görüşmelerinin Meşrutiyet'e giden sreğte ıslahat taraftarları üzerinde psikolojik baskısının olduğunu da söyleyebiliriz.⁹¹

Reval görüşmelerinin devamında Resneli Niyazi 200 kadar askerle dağa çıkmıştır. Niyazi Bey, Reval görüşmeleriyle dağa çıkışı arasındaki bağlantıyı şöyle dile getirmektedir: "Bu mlkatta Rusya ve İngiltere tarafından tertib olunan mukarreratin mülahaza-i vehameti ile üç gün üç gece heyecan ve helecan içinde ırpındım.(...) Cemiyetten de fazla bir muavenet bekleyemezdim, çünkü Cemiyetin Anadolu teşkilatına atfedildiği nazar-ı ehemmiyetin daha umumi olduğunu biliyordum."⁹² Resneli Niyazi'nin dağa çıkması ve özellikle Balkanlarda halkın desteğini alması, halkın hürriyet sloganıyla sesini yükseltmesi II. Abdülhamid'in Meşrutiyet'i kabulüyle sonuçlanmıştır. Meşrutiyet'in ilan edilmesi İttihat ve Terakki tarihi için dönüm noktasıdır. Hücre tipi örgütlenmeyle başlatıp Osmanlı coğrafyası içinde en örgütlü yapıya dönüşen İttihat ve Terakki, Meşrutiyet'le özdeşleşen g olmuştur.

Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonraki sreğte İTC, iktidara talip olabilir ve hükümeti devralabilirdi. Ancak Cemiyet bunu yapmadı. Kendine daha gizli bir hava katarak, elindeki gücü sadece gerektiğinde kullanan, anayasayı korumakla görevli bir güç olarak kenara çekildi. Böyle bir durumun yaşanmasında İttihatçıların devlet yönetecek bilgi ve tecrübeye sahip olmamalarının etkisi vardır. Çünkü Cemiyetin çoğunluğu yüksek mevkiye sahip olmayan memurlardan ve subay kökenlilerden oluşuyordu. Hüseyin Cahit Yalçın'ın "1908 Temmuzunda İttihat ve Terakki Cemiyeti bir posta başkâtibi olan Talat Efendi'yi sadrazam ilan edemedi"⁹³ sözü durumu özetler niteliktedir.

İttihat ve Terakki, 1908'den 1918'e kadar bazen denetleyici g olarak; bazen de iktidarı tamamen eline alarak, değişik siyasal yollar deneyerek devlet yönetiminde başat aktör olmaya çalışmıştır.

⁹⁰ Tunaya, T.S. Gelişmeler, s.134.

⁹¹ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, 7. baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s.18.

⁹² Aktaran: Bayur, ss.443-444.

⁹³ Ahmad, s.34.

İKİNCİ BÖLÜM

MEŞRUTİYET'İN İLANI

Meşrutiyet'in İlanı, dönem için belirli bölgelerde uygulanan ancak pek popüler olmayan bir rejimin gelmesinden daha fazla anlam taşıyordu. 20. yüzyıl Osmanlı tarihi için dönüm noktası sayılan İlan iki açıdan anlamlıydı: İlki, uzunca bir süre ülkeyi baskı ve sansüre uğratan istibdat yönetiminin son bulmasıdır. İkincisi, rejim değişikliğinin yaşanmasıdır.⁹⁴

“23 Temmuz 1908 gününden sonra zincirlerinden boşalmış haldeki sokak gösterileri”⁹⁵nin nedeni istibdadın son bulması ve hürriyetin ilan edilmesiydi. Manastır'da başlayan ve Abdülhamid'in Meşrutî sistemi zorunlu kabulüyle ile tüm Osmanlı topraklarına yayılan yeni sisteme toplum içinde karşı çıkmalar olmakla beraber farklı gruplar bu düşünce için bir araya gelmişlerdi. Meşrutiyet'in ilan edilmesinde köylünün, eşrafın, İttihat ve Terakî'nin şubelerinin, subayların, sürgündeki memurların çabalarının olduğunu görürüz.⁹⁶ Meşrutiyet tüm toplum kesimleri için farklı düşünceler ifade ediyordu. Bu yönüyle çok geniş anlamsal yelpazeye sahipti ve özellikle yoksul halkın Meşrutiyetten beklentisi çok fazlaydı.

II. Abdülhamid'in baskı politikasından bıkmış halk için Meşrutiyet'in gelişi kutsiyet taşıyordu. Ancak sevinçlerinde birçok yerde abartıya kaçan halkın Meşrutiyet'in anlamını bilmediği de gerçektir. “Özgürlüğün ne anlama geldiğini bilmeyen halk ise, bunca yıldır işleyen kanun ve nizam müesseselerinin yıkıldığını düşünmekteydi ve uzun süredir uğradığı haksızlıkları göz önüne alarak, bundan böyle kendi sorunlarını kendisi çözmeye karar vermişti.”⁹⁷ Halkın Meşrutiyet'ten anladığı ilk şeyin “vergisizlik” olduğunu söylememiz gerekir. H. Cahid, 19 Ağustos 1908'de kaleme aldığı “*Taşralarda*” başlıklı yazısında Meşrutiyet'i Rumeli özelinde değerlendirdikten sonra Anadolu'daki Meşrutiyet algısına vurgu yapmıştır:

⁹⁴ Hanioglu, *The Young Turks*, s.312

⁹⁵ Y. Doğan Çetinkaya, “1908 Devrimi ve Toplumsal Seferberlik”, **II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek**, (Der. Ergut Ferdan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s.20.

⁹⁶ II. Meşrutiyet'in ilanında hangi gücün etkili olduğu konusu tarihçilerin üzerinde mutabakata varamadıkları bir konudur. Temelde ordu ve halk başaran iki güç olarak sunulur. Burada tamamen halka dayandırılanlar olduğu gibi tamamen orduya mal edenlerde vardır. Bu görüşlerin beraberinde getirdiği bir diğer tartışma konusu da “Devrim-darbe-ıslahat” üçlüsünden hangisinin 1908 tanımlamasında daha uygun olacağıdır. Bu tartışmalar üzerinde durulması gereken önemli konular olup, bu çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

⁹⁷ Ahmad, s.31.

*Fakat Anadolu? Fakat Kürdistan, Arabistan? Maliye Nezareti'ne Anadolu'dan gelen resmi tebligatlar, vergilerin büyük ölçüde ödendiğini gösteriyor. Köylerde şimdi hürriyet var! Sözüyle vergi vermiyorlar. Zavallı köylüler! İstibdat esaretinin bütün mali yükünü sırtlanan, şu uğursuz vampirlere damarlarının son hüccesine kadar emdirecek derecede aciz kalan bu mazlumlar, şimdi işittikleri şu yabancı kelimeye bütün çektiklerini unutturacak bir muska imanıyla sarılıyorlar; bütün dertlerinin devasını ondan bekliyorlar.*⁹⁸

Yıllarca devamlı artan bir şekilde ödemeye mecbur kaldığı ve çoğu zaman ödeyemediği vergilerden kurtuluş aynı zamanda halkın borçlarından da kurtuluşu demektir. Halk, kamuoyunun oluşturduğu Meşrutiyet algısıyla beraber kendileri için gerekli eşyaları parasız alabileceğini düşünmüştür. Bu yüzden özellikle ilk zamanlarda devlet gelirlerinde ciddi bir düşüş yaşanmıştır.⁹⁹

Halkın Meşrutiyet'ten beklentisi büyüktü ancak kendini ifade edebilecek bir sınıf haline gelemediğinden eşrafın ve aydının peşinden gitmiş ve bu sınıflar tarafından yönlendirilmiştir. Bu sınıflarda Meşrutiyet'e değişik anlamlar yüklemişlerdi. Örneğin İzmir'deki kutlamalarda Hisar Camii'ne çıkıp toplanan kitleye seslenen avukat İsmail Sıdkı'nın konuşmasında Meşrutiyet hürriyet ve eşitlik ile özdeşleşmiştir:

*Dünya'da hürriyetten kıymetli hiçbir şey yoktur. Zira hürriyetsiz yaşamak mümkün olmuyor. Bunu pek acı ve uzun tecrübelerimizle hepimiz anladık. Öyle ise cihan değerinde olan bu kıymetli hakkımızı hırsızlara, gasıplara, canilere kaptırmamak için elbirliği ile çalışacağımıza şu mabed-i mukaddese de Cenabı hakkın nam-ı mukaddesine alarak yeminle taahhüt ederim.*¹⁰⁰

2.1. II. MEŞRUTİYET'İN İLANI VE DOĞU/GÜNEYDOĞU ANADOLU VİLAYETLERİ

Balkanlarda başlayan Meşrutiyet kutlamalarına kısa sürede Şark vilayetleri de katılmıştı. Bölgede uzunca bir süredir devam eden kargaşa ve ayaklanma Meşrutiyet'in ilanı ile yerini belirli ölçüde sevgi ve kutlamalara bırakmıştı. Meşrutiyet geldiğine göre devr-i sabıkın memurlarına gerek kalmamıştı. Halk,

⁹⁸ **Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet**, (Haz. Halil Akkurt ve diğerleri), Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2008, ss. 242-243; Benzer algı Balkanlarda da oluşmuştur: "...Arnavutluk bu meşrutiyeti vergi ve tekalif-i saire müsaadatinin ve silah ve lisan imtiyazının daha ziyade muhafazasını temin eder bir idare olarak kabul ve himaye ediyordu..." (Aktaran: Bilgin Çelik, **İttihatçılar ve Arnavutluk, II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu**, Büke Yayınları, İstanbul, 2004, ss.103-104.)

⁹⁹ Küçükkinç, s.372

¹⁰⁰ Zeki Arıkan, "24 Temmuz 1908'e İzmir'den Bir Bakış", **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, (Ed. Gamze Varım), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s.364.

öncelikle bu memurların görevden alınmasını ve onların yerine adil, güvenilir memurların tayin edilmesini istiyordu. Ayrıca istibdat döneminde tutuklananların serbest bırakılması, Hamidiye Alaylarının tamamen kaldırılması ve Milli aşireti reisi İbrahim Paşanın tamamen etkisiz hale getirilmesi öncelikli yapılması gerekenlerdendi.

Kutlamalar Meşrutiyet'in ilanına özleminden çok başlarındaki istibdat belasından kurtuldukları içindi. Said-i Kurdi de bu noktaya parmak basar ve Kürt aşiretlerine çektiği telgraflarda Meşrutiyet'e sahip çıkmaları gerektiğinden çünkü en çok Kürtlerin mutlakıyetten zarar gördüğünden bahseder.¹⁰¹

*Bütün uluslar yücedir. Ancak onları düşürenler insanlardır. Kürtler her açıdan Osmanlı Devletinin önemli mevkilerinden yoksun kalmışlardır. 450 yıldır Kürtler Osmanlı Devletinin doğusunda görevlerini yerine getiriyorlar, canı gönülden devletin hak ve güvenliğini koruyorlar. Kahraman Kürt ulusunun da Osmanlı'nın önemli ulusları içindeki yerini alması gereklidir. Kürtler bunu hak etmiştir ve buna layıktır.*¹⁰²

Said-i Kurdi bunun haricinde birçok yazısında Meşrutiyet'i savunmaya devam etmiş ve her fırsatta Kürtlere Meşrutiyet'i savunmaları konusunda nasihatlerde bulunmuştur. "Ey Kürtler... Gözünüzü açın, gün ağardı, sabah oldu. Uyanınız. Sizin karşıtlıklarınız ve ilkelliğinizden kötü niyetliler yararlanmasınlar. (...)Suç hükümetindir. İstiyorum ki, Kürtlük namus ve şerefini koruyasınız. Kahraman Arnavutlar gibi Meşrutiyet ve adalete yardımcı olunuz."¹⁰³

Bozarlan'ın aktardığına göre Kürt Teavün ve Terakki Gazetesinin (KTTG) ikinci sayısındaki Süleyman Nazif'in yazısında da Meşrutiyet'in ilanının Doğu/Güneydoğu Anadolu'ya yansımalarına değinilir:

*Osmanlı ümmetinin uyanışının (Meşrutiyet'in İlanı) ertesinde Kürdistan'dan, her sanı ve rahminin tersine olarak bir şevk ve teşekkür yankısı yükseldi. O zeki adamlar, özgürlük ve eşitliğin ne büyük bir nimet olduğunu, doğuştan olan zekâlarını yüzyıllarca harekete getirip coşturmuş olan zulümlerin uyarması sayesinde bilirlerdi.*¹⁰⁴

¹⁰¹ Naci Kutlay, "İttihat Terakki ve Kürtler", **II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek**, (Der. Ergut Ferdan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, (İttihat Terakki ve Kürtler), s.98.

¹⁰² Müslüm Yücel, **Kürt Basın Tarihi**, Aram Yayınları, Diyarbakır, 2008, s. 450.

¹⁰³ Naci Kutlay, **Kürt Tarihini Yeniden Okumak**, Peri Yayınları, İstanbul, 2012, (Yeniden Okumak), s.363.

¹⁰⁴ Bozarlan, ss.110-111.

2.1.1. Doğu/Güneydoğu Anadolu’da Meşrutiyet Kutlamaları

Diyarbakır’da Meşrutiyet’in ilanı sonrasında ortaya çıkan ilk durum İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Diyarbakır Şubesinin resmiyette görünmemesidir. Farklı anlatımlarıyla birlikte bu anlatımlardan anlaşılan Meşrutiyet ilan edildiğinde Diyarbakır İttihat ve Terakki Şubesi adına telgraflar geldiğidir. Burada büyük ihtimalle İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin her vilayette örgütlendiğini ve güçlü olduğunu vurgulamak için her bölgede şube farz edilerek telgraf çekilmiştir. Ancak resmiyette Diyarbakır İttihat ve Terakki Şubesi adıyla bir şube olmadığı için telgraflar belediye binasına gitmiştir. Daha sonra gelen telgraflara cevap yazmak icap ettiğinden Diyarbakır İttihat ve Terakki Şubesi adına bir mühür kazdırılmış, böylece şubeye resmiyet kazandırılmıştır.¹⁰⁵ Ancak şubenin tamamen resmiyet kazandığı tarih çok daha sonradır. Kanunen tam olarak resmiyet kazanmış olması bir takım çıkarıcı grubun çalışmalarının önüne geçmesi açısından önemlidir. Çünkü İTC’nin gücünden faydalanmak isteyen bazı kişiler, cemiyet adına neşriyat çıkarmaktadır. Bu tarz eylemlerde bulunanlara itibar edilmemesi konusunda gazetelerde de haberler yer almakta ve resmi belge olmayan kâğıtlara önem verilmemesi istenmektedir.¹⁰⁶

Meşrutiyet ilan edildiği zaman Diyarbakır valiliği vekâleten idare ediliyordu. Süleyman Şevki Paşa’nın Valiliğe atanmasından sonra atanma emri 24 Kasım 1908 tarihinde İçkale’deki hükümet konağı önünde düzenlenen törenle duyurulmuş, sonrasında da Ziya Gökalp tarafından hazırlanan metin okunmuştur. Metinde Meşrutiyet’in ilanından önce halkın kendinden güçlü olana karşı “koyun”, kendinden güçsüze karşı ise “kurt” olduğunun; Meşrutiyet’in bu düzene son verdiğinin altı çizilmiştir:

10 Temmuzdan, Osmanlıların o büyük bayramından evvel yine ara sıra burada toplanıyorduk. Ammâ nasıl? O zaman koyun sürüsü idik... Evet, koyunduk; çünkü gönlümüzde siyah, miskini çirkin, alçak bir korku vardı. Evet, kurttuk; çünkü kalbimizde karanlık, yırtıcı, yıkıcı, mekruh bir tehevür vardı. Kuvvetli arkadaşlarımızdan korkuyor, yüzülıyor; zayıf arkadaşlarımıza diş sıkıyor, pençe atıyorduk. Nihayet, bu hâl gayret allâha dokundu. Damarlı olanlarımızın kanına dokundu. Rumeli’deki bir kahraman ordu kesildi. O mazlum koyunlar birer fedai asker halini aldı. Kurtları kovdular, çobanları yola getirdiler. Kanun-u Esasi’yi ilan ettiler. Biz de, buradaki sürüler de onların yardımıyla

¹⁰⁵ Emiroğlu, s.222.

¹⁰⁶ Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet, s.173.

*koyunluktan, kurtluktan çıktık. Elhamdülillah, insan olduk. Kardeşliğimizi hatırladık, öpüştük, barıştık. Gizliden gizliye işittiğimi, kalbimizin en derin, hafiyelerden en saklı yerine gömdüğümüz Hürriyet kelimesini bağırdık. Adâlet, Mûsâvet, Uhuvvet, kelimelerini haykıra, haykıra söyledik...*¹⁰⁷

Ziya Gökalp tarafından kaleme alındığı söylenen bu yazının Diyarbakır'da okunmasından yaklaşık bir buçuk ay önce Yıldız Sarayı önünde Meşrutiyet karşıtı bir gösteri yapılmıştı. 7 Ekim'de gerçekleşen bu gösteride Halıcılar Camii'nin müezzini Kör Ali "Padişahımız çoban isteriz. Çobansız sürü olmaz. Şeriat emrediyoruz..." diyerek Meşruti sisteme karşı çıkmıştır¹⁰⁸. Kör Ali'nin "sürü-çoban" benzetmesi ile Gökalp'in daha sonra yazı kurgusunu üzerine kurduğu "koyun-çoban" benzetmesi arasında paralellik vardır. Her ikisinde de sınıflar aynı kişileri temsil etmekteydi. Fakat Kör Ali, "çoban-sürü" sisteminin devamını isterken; Gökalp, sürü psikolojisinden kopuş ve Meşrutiyet'le gelecek olan hürriyet ve eşitlik kavramları üzerinde durmuştur.

Birçok vilayette olduğu gibi Diyarbakır'da da halkı yönlendirenlerin önemli bir kısmı subaydı. Peyman Gazetesinde yer alan habere göre Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Diyarbakır Cezaevinden 79 kişinin serbest bırakılmasıyla beraber Jandarma Dairesi önünde Yüzbaşı Mazhar tarafından bir konuşma yapılır. Yüzbaşı Mazhar'ın yapmış olduğu konuşmada halka Meşrutiyet'in ne anlama geldiği ve yapacağı değişimler anlatılmıştır:

*Kardaşlar! Bugün nasıl bir gündür biliyor musunuz? Bugün afv-ı umûmî günüdür, bugün büyük bir bayramdır. Şimdiye kadar böyle bir gün görmemişsiniz... Meşrutiyet ağalığı lağvetdi, beyliği kaldırdı. Bugünden itibaren beyle hamal birdir. Ağalık yoktur. Aşiretlik yoktur. Hayır hayır, aşiretlik var fakat eskisi gibi değildir. Şimdi her millet bir aşirettir. Biz de Osmanlı aşiretiyiz... Arazi rençberindir. Koyun, keçi, bağ ve tarla köylülerindir. Beyler ve ağalar insaf etsinler. Fukaranın mâllarını geri versinler...*¹⁰⁹

Görüldüğü gibi okunan metin ağalık düzenine karşıdır. Ayrıca köylünün topraklanmasını ve kendilerine ait diğer mallara sahip olmasını istiyor. Toplumun tüm kesimleri arasında bir eşitlik ön gören bu konuşma Meşrutiyet'in ilanı ile oluşan

¹⁰⁷ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, ss.759-760.

¹⁰⁸ Fevzi Demir, "Kâbe Örtüsüne Dökülen Şarap ve Kimliği Belirsiz Sakal", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 64, Nisan, 1999, (Kimliği Belirsiz Sakal), s.15.

¹⁰⁹ Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, s.26-27; Kutlay, Kürtler, ss. 191-193; Ayrıca **Peyman**, 31 Ağustos 1325: "Geçende mazhar-ı aff-ı ali olan yetmiş dokuz mevkufinin hîn-i tahliyelerinde jandarma dairesi pişgahında Yüzbaşı Mazhar Efendi tarafından ibraz olunan nutuk".

genel bir kanıydı ve Şarki Anadolu'nun öncelikli sorununa da çözüm getiriyordu. Ancak Meşrutiyet'in ilanı ile oluşan özgürlükçü, eşitlikçi ve köylüden yana söylem kısa sürede yerini başka söylemlere bırakacaktı.

Konuşmada dikkat çeken diğer unsur vergi konusudur. Meşrutiyet'in halkta oluşturduğu algılardan birinin “vergisizlik” olduğunu daha önce değinmiştik. Yüzbaşı Mazhar'ın konuşmasında bu algıyı kırmaya yönelik cümlelerin olduğunu görüyoruz. “Devr-i İstibdadda olduğu gibi vergiye “derd ü bela” demeyiniz. A'şar ve ağnama zulm u teâdi (düşmanlık) demeyiniz de, bunlar zekât-ı şer'iyedir. Hepsî milletî ihtiyaçlarına sarf olunacaktır.”¹¹⁰ Meşrutî idare ile birlikte halkın tamamen vergilerden kurtulması gibi bir durum söz konusu olmamıştır. Bu dönemde vergilerin çokluğu üzerine söylemler sıklıkla duyulmasına rağmen vergi yükünün düşürülmesi konusunda yeni yönetimin de çözüm geliştiremediğini söylemeliyiz..

Avagyan, Ermenilerin Diyarbakır'daki kutlamaları temkinli karşıladıklarını söylemektedir. Yerel İttihat ve Terakki yöneticilerinin yanında aralarında Vartkes Serengülyan'ın da bulunduğu bazı Ermeniler resmî kabullerine ve barış çağrılarında katılmışlardır. Buna karşın Taşnak yöneticileri yine de görüşlerini, örgütlenme planlarını ve silahlarının kaynağını açık etmekten kaçınmışlardır.¹¹¹

Diyarbakır haricinde diğer vilayetlerde de genelde subaylar ve eşrafın öncülüğünde kutlamalar olmuş, Meşrutiyet'i öven konuşmalar yapılmıştır. Kürtçe ve Türkçe olarak yapılan konuşmalarla Meşrutiyet halka anlatılmıştır. Dersim'de Meşrutiyet'in ilanı sonrası yapılan kutlamaları KTTG'ye gönderilen özel telgraftan öğreniyoruz. Gazetenin 18 Aralık 1908 tarihli 6. sayısında yer alan habere göre Dersim'de bütün halk kitleleri büyük bir sevince boğulmuştur. Nizamiye taburu ve askeri bando takımı ve memur ve askerler ile değişik milletlerden öğrenciler ve yerli sakinlerden sınıflar öğleden sonra Hükümet Dairesinin önünde birleşerek Padişahın sağlığının devamını dilemiş, devamında Meşrutiyet'in tüm hakla kutlu ve uğurlu olması dualarında bulunmuşlardır. Akşam ise resmi binalar dâhil her yer eksiksiz ışıklarını yakmıştır. Sabaha kadar ışıklar yanmış ve kutlamalar devam etmiştir.¹¹² Ayrıca Harput'taki kutlamalara da Dersim'den yerel kıyafetleriyle ve silahlarıyla insanlar katılmış ve daha sonra Elazığ'daki kutlamalarda da bulunmuşlardır.

¹¹⁰ Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, s.28; Peyman, 31 Ağustos 1325

¹¹¹ Avagyan ve diğerleri, s.154.

¹¹² Bozarslan, s.325.

Dersim'den üç yüz ile dört yüz arasında bir topluluk tabur halinde önce Harput'a daha sonra da Elazığ'a gelerek şenliklere katılmıştır:

*Tam dağlı kıyafetleriyle ayaklarında çarıklar, bacaklarında Dersim'in yerli ince abasından yapılmış beyaz, kar gibi şalvarlar... bellerinde sıra sıra, göğüslerinde çaprazvari cephanelikler... omuzlarında mavzer tüfekler... başlarında siyah ipek puşuları sarılı, bembeyaz ve uzun külahları olduğu halde giydirilmiştir.*¹¹³

Diğer yandan Dersim'de Hükümetle sorunlu olan grupların olduğu da bilinmektedir. Bu durum Meşrutiyet'in ilanından sonra da devam etmiştir. Emiroğlu'nun İkdam Gazetesinden aktardığına göre Dersim'in yakın bölgelerine saldırılar söz konusudur: “Dersim asileri henüz tamamiyle mağlup olmamışlar ise de huzur ve asayiş bir mertebeye kadar.”¹¹⁴ Meşrutiyet'in ilan edildiği tarihte bazı aşiretlerle Neşet Paşa komutasındaki birlikler arasında çatışmalar devam etmektedir. Hatta birlikler kimi yerlerde yenilgiye uğratılmıştır. Aşiret reisi Keko Ağa'nın vurulmasıyla aşiretler arasında yer yer dağlımalar olmuş ancak çatışmalar son bulmamıştır. Neşet Paşa ateşkes istemek zorunda kaldığı esnada Meşrutiyet ilan edilmiş, bunun üzerine aşiretlerle ateşkes koşullarını görüşüp Elazığ'a çekilmiştir. Devamında Meşrutiyet'in ilan edildiği haberinin askerler arasında yayılması yeni bir harekâta isteksizliğe yol açmış, hasta ve güçsüzlük hali de göz önünde bulundurularak askerlerin terhisine karar verilmiştir. Çatışmalar bu yıl için dursa da bir sonraki yıl yeniden başlamıştır.¹¹⁵

Siirt'te de diğer vilayet ve sancaklardakine benzer Meşrutiyet kutlamaları yaşanmıştır. KTTG'nin 5. sayısında “Siird yöresi dahi eski dönemin istibdadının bir acılı oyuncağıydı. Orası şiddetle zedelenmiş, Kürdlerin karşılıklı vuruşma ve talanlarıyla yıkık bir duruma geldiği” vurgulanmış ve aşiret reislerinin Hükümet merkezine gelerek sevinç ve kutlamalarda bulunduğu bahsedilmiştir.¹¹⁶ Siirt'te Mutasarrıf Faik Bey Meşrutiyet yönetiminin anlamını açıklayan bir konuşma yapmış ve konuşma sırasında birçok kişi gözyaşlarını tutamamıştır. Bu konuda KTTG'nin 8. sayısında yer alan Siirt aşiret reisleri imzalı yazı açıklayıcı nitelikte olup Meşrutiyet'le gelen değişimi de göstermektedir:

¹¹³ Aktaran: Emiroğlu, ss.186-187.

¹¹⁴ Emiroğlu, s.188.

¹¹⁵ Emiroğlu, s.121; Kabacalı, Kürtler ve Ayaklanmaları, s.20.

¹¹⁶ Bozarslan, s.270.

Kürdistan'ın ufuklarını sevinç dalgalarına boğan özgürlük tûba ağacının (cennetteki ağaç) bayındırlığı yaygınlaştıran gölgesine sığınarak, o nazenin fidanlarına el uzatıp adalet, eşitlik, kardeşlik gibi meyveleri koparmak umuduyla diğer masum ve giyaben binlerce mahkûm, eski yönetimin felakete uğrayanları gibi yüce Hükümetimizin esenlik kapısına geldik; 'Allah'a hamd olsun ki üzüntümüzü giderdi' diyerek gidip dehaletimizi sunduk. Sancağımız Murasarrıfı Süleyman Faik Beyefendi tarafından Meşrutiyet yönetiminin yüce anlamlarını açıklayıcı Kürdçe ve Türkçe yapılan konuşmalar üzerine, kanlı üzüntü gözyaşlarımızı akıttık. Bundan böyle, Anayasa hükümlerinin korunması, aziz vatanımızın selamet ve mutluluğu uğrunda değerli yaşamımızı feda edeceğimize söz verip yemin ettik...¹¹⁷

Harunan Aşireti lideri Ahmed Fakılı ve Reşkotan Aşireti Lideri Hacı Mehmed Mustafa imzalı bu metnin altına gazete 'Kürd' adıyla not düşmüştür. KTTG'nin notu da Meşrutî yönetime geçilmesiyle bazı aşiretlerin politikalarını değiştirdiğini göstermektedir:

'Reşkotan', Diyarbekir'le Siird'i doğal olarak ayıran ortak yerlere ve sarp dağlara yerleşmiş, Hükümeti yıllarca yormuş, her zaman silah kullanmış, hiç bir şeyden gözü yılmamış, liderlerini yakalayıp cezalandırmak için Hükümet sürekli uğraştığı halde başarı sağlayamamış bir aşirettir. Hatta bu telgraftaki imza sahipleri dahi geçen yıla kadar taburlarla izlendikleri halde ele geçirilemiyorlardı. Durum böyleyken, şimdi kendiliklerinden itaat edip sığınmaları, Meşrutiyet yönetiminin oralarda ne dereceye kadar iyi karşılandığını ve istibdada da vaktiyle ne kadar nefret edildiğini gösterir. Buna teşekkürler ederiz.¹¹⁸

Bahsi geçen aşiretler haricinde birçok aşiret silahlarını Siirt Mutasarrıfı Faik Bey'e teslim etmiş ve Meşrutî yönetimi desteklediklerini belirtmişlerdir¹¹⁹.

Ayrıca, Şark ve Kürdistan Gazetesindeki bir telgrafta devri sabık eleştirildikten sonra Meşrutî idarenin Siird Sancağına mutluluk getirdiği belirtilmiş ve "Kürd, Ermeni ve akvâm-ı sâire şimdi cümlemiz birbirimize kardaş gözüyle bakıyoruz" denilmiştir. Telgrafa imza atanlara baktığımızda Meşrutiyet'in sloganı olan Osmanlıcılık fikrinin uygulamaya geçtiğini görüyoruz. "Bu telgrafnâmeye müftü ve nakib efendilerle mu'teberân-ı İslâmiyye ve Hristiyânîyye, Ermeni murahhasası, Ermeni pâpâsları ve Asurî ruhanileri cem'en 70 kişi imzâ vaz'

¹¹⁷ Bozarlan, s.419.

¹¹⁸ Bozarlan, s.419.

¹¹⁹ Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Gazetesinde yer alan fermanla Meşrutî yönetimi desteklediklerini belirten aşiretler şunlardır: Pıncınar Liderlerinden Abdullah, Mehmed Bışar, Derviş; Alikan Aşireti Lideri Hasan; Batun Liderlerinden Mehmed Yunus; Bışare Çeto bulunur. Ayrıntı için bakınız. (Bozarlan, s. 325.)

itmişlerdir” denilerek Osmanlı vatandaşları olarak birlikte yaşamak istedikleri belirtilmiştir.¹²⁰

Antep’te, 24 Temmuz 1908’de avukat Ali Rıza Bey ve Mennanzade Mustafa Bey yönetiminde bir miting düzenlenmiştir. Aynı gün tellal ile halk mitinge davet edilmiş, Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan “muazzam bir kalabalık” toplanmıştır. Ali Rıza Bey yaptığı konuşmayla Meşrutiyet’i överek, Meşrutiyet’in halk idaresi olduğunu vurgulamıştır. Meşrutiyet kutlamaları sırasında, birçok bölgede olduğu gibi Antep’te de halk istibdat dönemi memurlarına saldırmış ve linç girişiminde bulunmuştur. Antep kaymakamı Necmettin Bey linç girişimlerinden kendini zor kurtarmıştır.¹²¹

Urfa’da da benzer şekilde kardeşlik rüzgârları esmeye başlamıştır. Meşrutiyet’in ilanı üzerine Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşan bir topluluk, Ermeni katedralinin avlusunda sahnelenen bir “özgürlük oyununa” alkışlarla katılmıştır. Jön Türk subayları yaptıkları konuşmalarda, eşitlik, özgürlük ve kardeşlik kavramlarından övgüyle bahsederken, eski rejimi eleştirmişlerdir. Ayrıca dikkat çeken bir diğer nokta; Jön Türk subaylarının kendilerini 1895 Ermeni katliamlarıyla aralarına mesafe koyduklarını belirtmeleridir. Abdülhamid yönetimiyle farklılıklar vurgulanmış, kontrolün tamamen “özgürlük kominitelerine” geçtiği ifade edilmiştir. Ancak eski memurların büyük ölçüde görev başında olduğu da bilinmektedir.¹²²

Süryani Cemaati de Meşrutiyet’in gelişini ve “devr-i istibdat” olarak adlandırdıkları Abdülhamid yönetiminin son bulmasını sevinçle karşılamışlardır. Süryaniler, hiçbir ümit barındırmadığı devri sabıktan kurtulmuştur. Doğu Anadolu’nun bazı şehir ve kasabalarında da Süryani cemaati yapılan kutlamalara katılmıştır. Ayrıca Osmanlı topraklarının her yanında yaşanan süratli değişim, Kilisenin cemaat üzerindeki etkisinin kırılmasına da vesile olmuştu. Diyarbakır Vilayetinde de cemaatin muhafazakâr kesimlerine meydan okuyacak, devletin diğer halklarıyla birlikte yeni düzen için çalışmalara başlayacak bir entelektüel Süryani grubu ortaya çıkmıştı.¹²³

¹²⁰ Serhat Bozkurt, “Bir II. Meşrutiyet Gazetesi Olarak: Şark ve Kürdistan”, **Kürt Tarihi Dergisi**, Sayı: 8, 2013, s.54.

¹²¹ Pekdoğan, s.487.

¹²² Hieser, s.645.

¹²³ Tirigona-Harany Benjamin, “Başarısız Osmanlılık (Diyarbakır Süryanileri)”, çev. Altuğ Yılmaz, **Diyarbakır Tebliğleri**, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 204-205.

Yukarda bahsettiğimiz yerler haricinde Van, Bitlis ve Muş gibi Vilayet-i Şarkiye'nin önemli şehirlerinde de Meşrutiyet kutlamaları yaşanmıştır. Bu vilayetlerde de İttihat ve Terakki'ye üye kişilerin çalışmalarının olduğunu görmekteyiz.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu şehirlerinin ve köylerinin 23 Temmuzunu nasıl ne ölçüde karşıladıkları hakkında elimizde fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak Derviş Vahdeti'nin "Hürriyet topları Manastır'da atılmamış olsaydı, mutlaka Kürdistan'da ilan-ı Hürriyet edilecekti. Bu da geçen sene Erzurum'da dökülen kanlar, Diyarbakır'de sekiz gün kadar telgrafhaneyi işgaller, Halep'de şimendiferden zahire için edilen yağmalar, Bitlis'te zuhur eden fedailer vesaire vesairelerle müsbettir(...)"¹²⁴sözlerinin oluşturduğu algı Doğu/Güneydoğu'da Meşrutiyet talebinin çok yoğun olduğu şeklindedir. Ancak Vahdeti'nin de saydığı ayaklanmalar daha çok 1906-1907 yılları içinde olmuş ve Meşrutiyet talebinden çok vergiler vb. uygulamaların halk üzerinde yarattığı bıkkınlıkla alakalıdır.

Ayrıca Doğu/Güneydoğu Anadolu'da mektepli subay yoğunluğu çok fazla değildi. Balkanlar Anadolu'ya göre bu açıdan şanslıydı. İttihat ve Terakki'nin de Balkanlarda gelişmesinin altında aynı neden yatmaktadır. Doğu/Güneydoğu Anadolu'da mektepli subayın azlığı, örgütlenmenin zayıf kalmasına neden olmuştur.

2.1.2. Doğu-Güneydoğu Anadolu'da Meşrutiyet Karşıtlığı

En geniş şekliyle bölgede Meşrutiyet'e karşı olanları Hamidiye Alayları içinde yer alıp Abdülhamid ile yakın ilişkiler içinde olanlar, Meşrutiyet'in ilanıyla devlet nezdinde güç kaybına uğrayanlar (Hazrolu Seyfettin Paşanın öldürülmesi, Hüseyin Kanco'nun Trabzon'a sürülmesi gibi), Abdülhamid'in güç kaybına ve daha sonra tahttan indirilmesine tepkili İslamcı kesimler şeklinde sıralayabiliriz.¹²⁵

Diyarbakır vilayetinde Meşrutiyet kutlamaları sırasında Yüzbaşı Mazhar Bey'in Meşrutiyet'i öven konuşmasından vurgulanan bir konu "ağa"lardı. Yüzbaşı Mazhar Bey'in dillendirdiği bu söylem sistemden nemalanan özellikle Kürt ağa ve beylerini rahatsız etmiştir.

¹²⁴ Emiroğlu, s.272.

¹²⁵ Tan, s.111.

Abdülhamid, çeşitli bölgelerde yerel güçlerle ittifaklar kurarak, bölgedeki gücünü yörenin söz sahibi kişileriyle paylaşmış ve bölge denetimini bu şekilde sağlama yoluna gitmişti. Doğu/Güneydoğu’da Abdülhamid dönemiyle özdeşleşen Hamidiye Alayları bunun en güzel örneğiydi. Meşrutiyet’in getirdiği algıda Meşruti idarenin bu duruma son vereceği düşünülmüş ve birçok toprak sahibi, ağa, şeyh, diğer erk sahipleri Meşrutiyet’e hoş bakmamışlardı.¹²⁶ Bu düşüncelerini haklı çıkaran bir gelişme Abdülhamid’in güçsüzleşmesiyle paralel Hamidiye Alaylarındaki güç kaybıyla alakalıdır. Meşrutiyet’in ilanından sonra Kürt ve Arap bölgelerindeki güç dengeleri değişmiş; özellikle İbrahim ve Mustafa Paşaların tasfiyesinden sonra Milli ve Miran aşiretleri konfederasyonları da dağılmıştır.¹²⁷

II. Abdülhamid-aşiretler anlaşması haricinde kalan ve Abdülhamid yönetiminden rahatsızlık duyan liderler ise İttihat ve Terakki’yi tutarak Meşrutiyet’in bölgedeki başat savunucuları olmuşlardır. Hatta İttihat ve Terakki 1908 sonrasında da bazı aşiretlerle ilişkilerini sıkı tutmuştur. Erzincan bölgesinde yaşayan Balaban Aşireti ilişkinin devam ettirildiği aşiretlerdendir. İTC tarafından Balaban Aşireti liderine gönderilen 25 Mayıs 1910 tarihli mektuptan Balaban Aşiretinin İttihat ve Terakki Cemiyetine kabul edildiğini anlıyoruz. Yayınlanan belgelere baktığımızda İTC ile aşiret arasındaki ilişkinin güven ve samimiyet boyutuna ulaştığını görüyoruz.¹²⁸

Meşrutiyet karşıtı duruş sergileyenlerin öncelikli endişesi ayrıcalıklı statülerinin kaybolacağıdır. Ayrıca bölgede palazlanan bu kesimler ekonomik kazançlarının azalacağından şüpheleniyorlardı. Bu açıdan Meşrutiyet’in ilanını kendi ekonomik sömürüsüne vurulmuş önemli bir darbe olarak değerlendiriyorlardı. Birçok Kürt lideri bu düşünceyle Meşrutiyet’e mesafeli yaklaşıyorlardı. Özellikle bölgede rant kaynağı olan “toprak sorununun” çözümü en son istenecek şeydi. Daha II. Abdülhamid döneminden önce Ermenilere ait topraklar Kürt liderlerinin eline geçmeye başlamıştı. Meşrutiyet’le beraber Ermeniler kaybettikleri toprakları elde etmeye çalışmışlar¹²⁹ ve bunu kısmen de başarmışlardı.¹³⁰ Bedirhanlar tarafından

¹²⁶ Kansu, s.229.

¹²⁷ Suavi Aydın, “19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın Başında Aşiret ve Devlet”, **Diyarbakır Tebliğleri**, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, (Aşiret ve Devlet), s.169.

¹²⁸ Vatan Özgül, “İttihat Terakki ve Balaban Aşireti”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 96, Aralık, 2001, s. 39.

¹²⁹ BOA, MV, Dosya No: 123, Gömlek No: 11, s.1.

çıkarılan “Kürdistan Gazetesi”nde, Abdurrahman Bedirhan’ın bir makalesinde II. Abdülhamid tahta çıkmadan önce Kürtlerin Ermenilerle kardeşçe ilişkiler yürüttüğünden ve her türlü çatışmadan kaçınan bilgili ve medeni bir halk olduğundan bahsetmektedir. Bedirhan’a göre Kürtlerin içinde bulunduğu durumdan Sultan sorumludur. Çünkü Hamidiye bölükleri Sultan tarafından silahlandırılmıştı ve uygulamalarına göz yumuluyordu. Diyarbakır Vilayeti içinde Miran Aşiretinin başı Mustafa Paşa’yı desteklemesi ve bir Hamidiye bölüğünün komutanı yapması bölgedeki Ermenilerin ve Müslümanların yağmalanmasında etkili olmuştur.¹³¹

Arazi sorunu Meşrutiyet sonrasında İTC’yi bölgede en çok uğraştıran sorunlardan biriydi. Özellikle Sason İsyanıyla ülkeyi terk eden Ermenilerin Meşrutiyet’in ilanıyla tekrar ülkeye dönmesi sonucunda malları üzerinde hak iddia etmesi Kürtler ile Ermenileri karşı karşıya getirmişti. Hükümetin arazi meselesinde çözümsüz kalması hem Kürtler hem de Ermeniler tarafından tepkiye neden oluyordu. Bu da İTC’nin ve Meşrutiyet’in bölgedeki algısını olumsuz yönde etkiliyordu.¹³²

Bölgede Ermenilerin yakındığı, Kürtlerin ise devamından yana olduğu Kürt beylerinin Ermenilerden aldığı vergi önemli sorunlardandı. Bu verginin Meşrutiyet’in ilanıyla beraber kaldırıldığı bildirilmişse de Kürt reisleri bu haklarından vazgeçmek istemiyorlardı. Ayrıca ücretsiz çalıştırmada (gulamlık) Kürt aşiret reislerinin vazgeçemedikleri arasındaydı. Kürt liderleri bu uygulamalar sayesinde zenginleşiyor ve siyasi güçlerini arttırıyordu.¹³³Bu soruna çözüm Meşrutiyet’in ilanından sonra tam olarak bulunamamıştı. 1913 yılında Aşiretler ve Kürt ağaları gayrimeşru yollardan vergiler almaya devam etmiş ve bu durum Ermenilerin sıkıntıları arasında tazeliğini korumuştur.¹³⁴

Meşrutiyet’in ilanıyla ekonomik ve siyasi imtiyazlarını yitirmeye başlayan ve Meşrutiyet’i kendisine tehdit olarak algılayan Kürt liderleri kent ve kasabalarda Meşrutiyet sonrasında açılmaya başlanan Kürt kulüplerine üye olmaya başlamışlardır. Burada önemli bir nokta Kürt liderlerinin kendilerini İstanbul’daki KTTC ilişkilendirmeleridir. Ancak Kürt kulüplerinin bir anda ortaya çıkması

¹³⁰ Garo Sasuni, **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Kürt-Ermeni İlişkileri**, çev. Bedros Zartaryan, Med Yayınları, İstanbul, 1992, s.147.

¹³¹ Janet Klein, “Devlet, Aşiret, Hanedan ve 20. Yüzyılda Diyarbakır Üzerindeki Rekabet”, çev. Altuğ Yılmaz, **Diyarbakır Tebliğleri**, Hrnt Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, (Rekabet), s. 191.

¹³² Ünal, s.95.

¹³³ Sasuni, s.148.

¹³⁴ Aydoğan, s.294.

KTTC'nin ürünü değil, daha çok yeni yönetimden zarara uğrayanların çalışmalarının sonucuydu.¹³⁵

Kürt kulüpleri Meşrutiyet'le birlikte hızlı bir şekilde açılmaya başladı. Diyarbakır'da İngiliz konsolosunun Aralık 1908'de aktardığına göre Kürt Kulübü gösterişli bir balo ile açılmıştır. Açılışa bölge valisi ile hükümetten yetkililer de katılmış, açılışa İslami söylem hâkim olmuştur. Törenin sonunda da Meşrutiyet karşıtı bir dilekçeye şeriatı destekleyen üç bin imza atılmıştır.¹³⁶

Kürt Kulüplerinin, İTC muhaliflerinin örgütlendiği alanlar olmaya başladığı açıktır. Ancak bu kulüplere aynı zamanda İttihat ve Terakki'ye destek veren kesimlerinde katıldığı muhakkaktır.

Meşrutiyet'in ilanından sonra muhalefet gösteren kesimler arasında Şeyhler de vardı. Doğu/Güneydoğu Anadolu'da Kürt Beylerinin gerilemeye başlamasıyla beraber Kadiri tarikatı da gerilemiş, onun yerini Nakşibendi tarikatı almaya başlamıştır. Bu tarikatın güçlenmeye başlamasıyla birlikte belirgin bir şekilde Sünni otoritenin sağlamlaşmaya başladığını ve bir dini güç olarak üstünlüğü ele geçirdiğini görüyoruz.¹³⁷ II. Abdülhamid özellikle Kürt coğrafyasında meydana gelen bu boşluğu Nakşibendi şeyhleriyle doldurmuştur. Böylece Musul'dan Diyarbakır'a uzanan bir alanda Nakşibendi şeyhlerinin etkisi giderek artmıştır. Abdülhamid yönetimi bu şeyhleri elinde tutarak bölgedeki nüfuzunu arttırmak istiyordu. Bu nedenle hükümet bu şeyhlere "taamiye" adı verilen bir maaş bağlamış ve bazı vakıfların gelirlerini de bu şeyhlerin tekkelerine tahsis etmiştir. Ayrıca Ermeni olaylarının yaşandığı sırada bu şeyhlerin zarar görmemesini amaçlamıştır. Çünkü büyük devletler ve Hristiyan unsurlar karşısında Doğu vilayetlerinde Müslüman unsur güçlü tutulmaya çalışılmıştı.¹³⁸

Abdülhamid döneminde güçlenen şeyhlerin çoğu otorite kaybı yaşamaktan korktukları için Meşrutiyet'in karşısında yer almışlardır. Ancak İttihat ve Terakki'nin üye profiline de uymayan Şeyhlerle bazı bölgelerde çıkar ilişkisinde bulunulmuştur.

¹³⁵ Bajalan, s.102.

¹³⁶ Bajalan, s.103.

¹³⁷ Strohmeier, s.13.

¹³⁸ Aydın, ss.165-166.

İki grubunda birbirini sevdiği söylenemezdi ve hatta “şeyhlerin Jön Türklerden nefret ettiği kadar Jön Türklerde şeyhlerden nefret ediyordu¹³⁹” diyebiliriz.

2.1.3. Doğu/Güneydoğu Anadolu’da 1908 Seçimleri

1908’de ilk kez geniş halk kesimlerinin Meclis-i Mebusan’a temsilci göndermek için sandık başına getirilmesinin yanında Meşrutiyet’in tekrardan ilanını ilkinden ayıran özelliklerin başında, tekseslilikten çoksesliliğe geçişe benzeyen yapısal bir değişiklik olması ve kuramsal anlamda da olsa siyasal hayata geçişin yaşanması gelir.¹⁴⁰

Meşrutiyet’in ilanından sonra seçimlere gidilirken siyasal partileşmenin henüz gerçekleşmediğini görüyoruz. Meşrutiyet’le gelen özgürlük ortamına karşın kısa sürede örgütlenebilecek güçlü siyasal yapılar söz konusu değildir. En örgütlü yapı İttihat ve Terakki’ydi ve Meşrutiyet’in ilanına giden süreçte istibdat yönetimine muhalif en örgütlü yapı olması ona ayrı bir avantaj sağlıyordu. İTC’nin karşısındaki en örgütlü yapı olarak da Ahrar Fırkasını görmekteyiz. Fakat Ahrar Fırkası seçim kazanacak örgütlülükten uzaktır.

İttihat ve Terakki muhalefetin hemen hemen hiç örgütlenemediği, kendisinin de Meşrutiyet’i geri getiren güç olarak tarih sahnesinde görüldüğü bu süreçte seçimlerin mutlak galibi olarak çıkmak istiyordu. Bu doğrultuda İTC belirli kampanyalar ve çalışmalarla kısa sürede kendisi için en uygun adayı bulmaya çalışmış ayrıca halkı da örgütleme işine koyulmuştur. Aday belirleme konusunda Meşrutiyet’in ilanı öncesinde şube örgütlenmeleri ve adayları için gerekli şartların birçoğunu mebus adayları içinde gerekli kılmıştır. İttihatçılar ellerinde gelse her bölgede diplomalı, genç, yönetici kesimden Türkleri aday göstermek isterdi.¹⁴¹ Ancak bu durum birçok bölgede sadece kâğıt üzerinde kalmış, bazen belirlenen adayda bahsi geçen kriterlerin hiçbiri olmamasına rağmen adayı desteklemişlerdir. Özellikle adayların çoğu kentlerdeki serbest meslek sahipleri ile toprak ağaları arasında seçilmiştir.¹⁴² Başarı elde etmek için girişilen bu yolda aday listelerine

¹³⁹ Wedie Jwaideh, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi**, 7. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.217.

¹⁴⁰ Demir, Mebusan Seçimleri, s.33.

¹⁴¹ Akşin, İttihat ve Terakki, s.158.

¹⁴² Ahmad, s.46.

Meşrutiyet'e pek sıcak bakmayan ancak kendi yörelerinde sözü geçen ve kitle desteğini alan kişiler girmişlerdir.¹⁴³ Bu durumun kısa vadedeki etkisi İttihat ve Terakki'nin gösterdiği bu adayların çoğunun seçimi kazanmasıdır. Ancak bu durum uzun vadede meclis içinde muhalefetin güç kazanmasına, İttihat ve Terakki içinde de kopuşların yaşanmasına yol açmıştır.

Doğu/Güneydoğu Anadolu, merkezden uzak, İttihat ve Terakki'nin tam olarak örgütlenemediği bir bölgeydi ve İTC belirlediği ölçütlerin birçoğundan feragat etmek zorundaydı. Durum böyle olunca İttihat ve Terakki'nin belirlediği adaylar birçok bölgede olduğu gibi aşiret reisi, mülk sahibi veya kentin ileri gelenleri olmuştur.

Ancak Güneydoğu Anadolu seçimlerinde İTC'nin üstün olarak çıktığını görüyoruz. Seçimlerde bölgenin tamamen İttihat ve Terakki'yi desteklediğini söylemek yanlış olur. Hatta bazı bölgelerde İttihat ve Terakki'ye karşı aday çıktığı gibi, bazı yerlerde de seçimler engellenmeye çalışılmıştır. Ancak cemiyet güçlü aşiretler ve yerel güçlerle kurduğu işbirliğinin meyvesini seçim sonuçlarıyla almıştır.

Diyarbakır vilayeti ve sancaklarında seçime geçmeden önce bahsetmemiz gereken ve Güneydoğu Anadolu'da seçime yaklaşımı gösteren bir yazı KTTG'nin ikinci sayısında yer almıştır. "*Milletin İlk Egemenlik Gelin Alayı*" başlıklı yazı hem Kürtlerdeki Meşrutiyet algısı hem de seçim sürecinin nasıl geçtiği konusunda önemli ipuçları sunmaktadır. Bilindiği gibi "sandık alayı" olayı 1908 seçimleriyle siyasal yaşama girmiştir. Özellikle müntehib-i sanilerin seçilmesinden sonra başlayan ve seçim sandıklarının seçim heyetine süslü bir araba içinde halk ve ileri gelenler tarafından götürülmesi olayıdır. Bu esnada davul-zurnalar çalınmakta ve oyunlar oynanarak seçimler kutlanmaktadır.¹⁴⁴ İşlemeli olarak ahşaptan yapılan oy sandıkları halk tarafından korunması gereken Meşrutiyet'in kutsal bir emaneti sayılmıştır. Oy verme işleminden sonra süslenmiş haldeki sandıklar sokağa çıkarılarak Meşrutiyet ve hürriyet hakkında nutuklar atılarak dolaştırılmıştır. Ayrıca her milletten insanlar

¹⁴³ Hasan Kayalı, **Jön Türkler ve Araplar**, Tarihi Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s.73.

¹⁴⁴ Ahmet Gelmez, **Türk Siyasi Hayatında 1912 Meclis-i Mebusân Seçimleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 1995, s.7.

etrafında toplanıp fotoğraf çektirmişlerdir.¹⁴⁵Öte yandan bu törenler İttihat ve Terakki tarafından bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır.¹⁴⁶

Bozarıslan'ın aktardığı, KTTG'de yayınlanan yazıda Meşrutiyeti öven bir girişten sonra seçim alayları konusuna değinilmiştir:

Birkaç haftadır ki milletvekillerinin seçim oylarının sandıkları, seçim arabaları ve araba hayvanları donatılmış, yiğit omuzlarında heybetle parıldayan silahları olan kahraman askerlerimizce çevresi kuşatılmış olan bu kutsal sandıklar, ellerinde özgürlük simgesi olan Osmanlı bayrakları bulunduğu ve vatan müzisyenleri özgürlük marşlarıyla özgürlükçülerin kulaklarını okşadıkları halde önde ve aralarda yürüyen yüzlerce, binlerce, yüz binlerce kişinin, Kürd kardeşlerimizin görkemli başları üzerinde, akın akın Babıali'ye götürülmüştür. Sandıkların sağında-solunda masumca yer alan, tekdüzen el değmemişlik giysileriyle süslenen sekiz-on yaşlarındaki hanım kızlarımız, o sandıkların birer koruyucu meleği ve tüm varlıkların özgürlüğünün birer güzellik perisi neşesiyle gülüp seviniyorlar; bu beyaz güvercinler, sanki çocuksu el değmemişliklerinin yüceliklere ulaştırılan kanatlarıyla uçsuz bucaksız sihirli havaya doğru uçuşacaklar.¹⁴⁷

Değinmemiz gereken diğer bir konu da Doğu/Güneydoğu Anadolu bölgelerinde seçimlerin Kürtler ile Ermeniler arasında geçeceği. Meşrutiyet öncesinde başta arazi meselesi olmak üzere birçok konuda sorun yaşayan Kürtlerle Ermenilerin Meşrutiyet'in birleştiriciliği altında bir araya gelip gelemeyecekleri seçimler vesilesiyle belli olacaktır. İki grubun seçimlere birlik ve beraberlik içinde girmesi gerektiği vurgulanmasına karşın özellikle aydınların umduğu birliktelik tam olarak sağlanamamıştır. Diyarbakır'dan Ermenice "Manzume-i Efkâr" gazetesine gönderilen bir haberde mebus seçimlerinde Ermenilere istekleri dışında oy kullandırılmaya çalışıldığından bahsedilmiş, bu haber Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir yazı ile yalanlanmıştır.¹⁴⁸ KTTG'nin 9. sayısında Hüseyin Paşazade Süleyman, iki halkın sorunlarına mantıklı düşünerek yaklaşımları gerektiğini söylemiş, seçimlerinde bu doğrultuda ele alınması gerektiğinin altını çizmiştir.¹⁴⁹

¹⁴⁵ Mehmet Ö. Alkan, "1908'den 2009'a Çok Partili Seçimlerin 101.Yılı '1908 (1324) İntihabı'", **Yadigâr-ı Meşrutiyet**, (Haz. Mehmet Ö. Alkan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, ss.101-102.

¹⁴⁶ F. Demir, Mebusan Seçimleri, s.144.

¹⁴⁷ Bozarıslan, s.116.

¹⁴⁸ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Takvim-i Vekayi'de Ermenilerle İlgili Haberler (1908-1915)", **Bellekten**, TTK, Cilt: LV, Sayı:214, Aralık, 1991, ss.832,833.

¹⁴⁹ Ayrıca Hüseyin Paşazade Süleyman seçimler vasıtasıyla gündeme gelen iki halk arasındaki anlaşmazlıkların son bulduğunu "(...) dört yıl sonra yapılacak ikinci seçimde, varsayalım ki Wan'da Kürdler, 'canım, Karebet Efendi'yle Hamparsum Efendi burada milletvekilliğine hepimizden daha layıktırlar ve bunu hak ederler', Diyarbekir' de de Ermeniler, 'Ahmed Efendi'yle Mehmed Bey

2.1.3.1. Diyarbakır Vilayetinde 1908 Seçimleri

Diyarbakır Vilayetinde 1908 Seçimlerine baktığımızda seçim sürecinde İttihat ve Terakki'nin bölgedeki en büyük destekçisinin Pirinççioğlu ailesinin olduğunu görüyoruz. Seçimler bu aile etrafında dönmüş ve sonuç olarak meclise İttihat ve Terakki listesinden mebus olarak Pirinççioğlu ailesi lideri girmiştir.

23 Temmuz 1908 Meşrutiyet'in ilanıyla 17 Aralık Meclisin açılış tarihleri arasında çok kısa bir süre vardı. Bu kısa sürede partilerin örgütlenebilmeleri bir yana aday belirlemeleri ayrı bir sorunu teşkil etmekteydi. Ancak İTC istibdat döneminde kurmaya başladığı şubelerin yardımıyla aday sorununu aşmıştır. Diyarbakır vilayetinde gösterilen adaylarda daha önce istibdat rejimine karşı işbirliği yapılmış ve devamında şubelere üyelikleri kabul edilmiş kişilerdi. Diyarbakır vilayeti seçimlerini kazanan Pirinççioğlu Arif Efendi de Diyarbakır Telgrafhane baskınlarında söz sahibi olmuş bir kişiydi ve Cemiyetin Diyarbakır'daki en büyük dayanağıydı.

Diyarbakır Mektubî kaleminde memur olarak çalışmış, ancak bir süre sonra istifa ederek ziraat ve ticaretle uğraşmış ve çeşitli zamanlarda İdare Meclisi, İstinaf Mahkemesi üyeliklerinde bulunmuş olan Pirinççioğlu Arif Efendi, Diyarbakır Vilayeti seçimlerinde galip gelip mebus seçilmiştir.¹⁵⁰ Ancak seçimlerin kesin sonucu mazbataların Meclis-i Mebusan'da onaylanmasından sonra gerçekleşebilmekteydi.¹⁵¹ Arif Efendi'nin mebusluk için adaylığından mebus seçilmesine kadar, hakkında bir takım suçlamalarda bulunulmuş ve mebus seçilmesi engellenmeye çalışılmıştır. Örneğin "Diyarbakır'da mebusluğa namzetliğini vazı eden Arif Bey'in tayinini temin için Ermenilerin katline müsaade göstereceğini vaad ettiği ihbar olun"muş ve hüviyeti hakkında acilen malumat istenmiştir.¹⁵² Ayrıca 2 Şubat 1909 tarihinde Diyarbakır'dan Avukat Kirakos tarafından çekilen telgrafta Arif Efendi Diyarbakır vilayetinde yapılan katliamlardan sorumlu tutulmuş, mebus seçilmesine karşı çıkılmıştı:

uygundur, onları milletvekili yapalım' gibi sevgi ve içtenliğin en üst derecesini gösteren durumlarla" anlaşılabilirliğini belirtir. (Bozarslan, s.463)

¹⁵⁰ İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi**, TBBM Basımevi, Ankara, 1998, s.33.

¹⁵¹ F. Demir, **Mebusan Seçimleri**, s.148.

¹⁵² BOA, DH. MKT, Dosya No: 2633, Gömlek No: 48, s.1.

Derûn-ı şehirdeki intihabatta kullandığı suiistimalatla kazalarda ağavât ve beylerin Müntehib-i sânilere gösterdiği esliha (silahlar) sayesinde mebus intihab olunan Pirinççizade Arif Efendi (...) gasp, izâle-i bîkr-i sıbyan, paymâl-i nâmus-ı nisvân gibi fecâyi-i cinâiyeden tahlis-i giribân (yakayı kurtarmak) için meb'usluğu tarik-i necât addedildi. Aleyhinde mesbûk şikâyet Meclis-i Meb'usânca nazar-ı i'tibara alınmadı. Nâmisi seyyiât (suçlar) ile mâlâmâl iken aranmıyor, Ermeni katliamında icrâ eylediği kıyaklığın (gaddarlık)sorulmaması Ermeni meselesine ve Hükümete haml olundu...¹⁵³

Bozarslan'ın KTTG'den aktardığına göre Arif Efendi aleyhinde yapılan suçlamalara KTTG karşı çıkmış, gazetede yayınlanan telgrafla bu durum eleştirilmiştir:

Milletvekili olmak sevdasında bulunanlar, seçim tüzüğü uyarınca gönderilen Sayın Milletvekilimiz Arif Efendi'ye karşı yalan sözler sarf etmekten ibaret olarak, çarşılarda esnafa bir tutanak mühürlettiriyorlar. Anayasanın açık seçik hükümleri çerçevesinde 55 bin Kürd tarafından seçilmiş olan milletvekilimiz, Kürdistan'ın yüce başlı özgürlükçülerinden, en layık olan ve en hak eden olduğu halde, yasal yetkiye aykırı olarak böyle saldırılmak istenen haklarının kamunun esenliği noktası bakımından korunması istirham olunur.¹⁵⁴

KTTG bir sonraki sayısında da aynı konuya yer vermiştir. “Diyarbakir Mebusu ve Şikayetçileri” başlıklı yazıda şikayetlerin haksız olduğu ve Arif Efendi'nin bölgede sevildiği vurgulanmıştır. Gazetede yer alan metinden Arif Efendi'nin mebus seçilmesinin yanında bu seçimin halktaki yansımalarına ilişkin veriler de bulabiliyoruz. Habere göre Diyarbakir mebusluğuna 58 oydan 42'sini kazanan Arif Efendi'nin seçilmesinden dolayı Diyarbakir'da debdebeli bir tören düzenlenmiştir. Törene din bilginleri, şeyhler, öğrenciler, eşraf ve halktan beş bin hamiyetli katılmıştır. Törende Osmanlı İTC namına Yüzbaşı Mazhar, ordu adına Yüzbaşı Şehab Bey konuşmuş, sonrasında da Müftüzade Hacı İbrahim Efendi dua okumuş, devamla kürsüyü Arif Efendiye bırakmış ve Arif Bey de bir konuşma yapmıştır. KTTG'den aktarılanlara göre bütün konuşmalar da halk tarafından alkışla karşılanmıştır. Törenin ardından Arif Bey, Bitlis Mebusuyla birlikte yola çıkmış, halktan bir grup arabalarla ve atlarıyla mebuslara “Açıksu” denilen yere kadar eşlik ettikten sonra ikinci bir uğurlamayla ayrılmışlardır.¹⁵⁵

Mecliste, Pirinççioğlu Arif Efendi'nin mazbatasının kabulü sırasında mazbatanın kabul edilmemesi yönünde Dersaadet'e iletilen telgraflardan dolayı bu konu mebuslar arasında da tartışılmıştır. Mamuretülaziz (Elazığ) Mebusu, Erzurum

¹⁵³ BOA, DH. MKT, Dosya No: 2745, Gömlek No: 72, s.4.

¹⁵⁴ Bozarslan, s.271.

¹⁵⁵ Bozarslan, s.323; Malmîsanij, KTTG, s.162.

Mebusu Varteks Efendi ve Hüseyin Cahid mecliste yaptıkları konuşmalarla Arif Efendiye desteklerini sunmuşlardır. Mecliste Arif Efendiye destekleyen konuşmalar sonrasında Diyarbakır Mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girmiştir.¹⁵⁶

Ancak Arif Efendi seçilmesinden kısa bir süre sonra, 14 Mart 1909'da vefat etmiş¹⁵⁷, yapılan ara seçimlerde yerine oğlu Pirinçizade Feyzi Bey 19 Mart 1909 tarihinde 27 oy ile mebus seçilmiş, mazbatasını 23 Haziran 1909 tarihinde onaylanmıştır.¹⁵⁸

2.1.3.2. Sancaklarda Seçimler

Ergani Sancağı Diyarbakır Vilayeti seçimlerinde ayrı bir öneme sahiptir. İttihat ve Terakki'nin Diyarbakır'daki şubesinin kurucuları arasında yer alan, daha sonra Cemiyetin bölgedeki sorumlusu olan, 1909 sonrasında İTC içinde önemini arttıran Ziya Bey bu sancakta adaydı. Ziya Gökalp, seçimlerde galip olarak çıksaydı normal bir durum olarak değerlendirilebilirdi. Ancak seçimleri Ziya Bey kaybetmiş, Hacı Niyazi Bey galip gelmişti.

Seçimler tamamlanmadan önce kamuoyu Ziya Gökalp'in kazanacağını umuyordu. KTTG'nin 19 Aralık 1908 tarihli 3. sayısında bu yönde bir haberi Bozarslan aktarmaktadır:

*Ergani madeni sancağının milletvekili seçiminde İl Muhasebe Düzeltmeni Vahid ve ünlü edebiyatçı 'Mehmed Ziya' Efendilerin çoğunluğu kazanacakları sanılıyor. Sözü edilenlerin ikisi de namus ve hamiyetin gerçekten yüceliklerle dolu birer canlı örneği olduklarından, adı geçen sancağın bu alandaki takdir edici himmetleri teşekküre layıktır ve vaktin darlığından dolayı, seçim işinin çabuklaştırılması konusunda himmetlerini harcamaları da ayrıca beklenir.*¹⁵⁹

Bu beklentiyi Diyarbakır Telgraf Olayları ve Meşrutiyet taraftarlığı bağlamında değerlendirip, bu amaca yönelik fiiliyatta bulunmuş Ziya Beyin mebus seçilmesini doğal karşılama şeklinde ele alırsak, sonucun birçok kesimi şaşırttığı düşünülebilir.

¹⁵⁶ BOA, DH. MKT, Dosya No: 2765, Gömlek No: 7; MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 1, ss.74-75

¹⁵⁷ Tanin, 3 Mart 1325; Amid-i Sevda Gazetesi Arif Efendi'nin ölümü üzerine "Memleketimizce bir ziyâ-i elim ve te'essüfi azim" başlığıyla bir yazı yayınlamıştır. (Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, s.752); "Bugün vefât eden Diyarbekir mebusu Arif Efendinin Fâtih ya da Sultan Mâhmûd türbe-i şerifleri civarındaki hazîrelerden birine defni Hakkâri mebusu Taha Efendi tarafından arz u istirahat kılınmasıyla müteveffa-yı mümaileyhanın cenazesinin mâzû'z-zikr hazîrelerden hangisi arzu olunur ise oraya defni..."(BOA, İ. DUİT, Dosya No: 126, Gömlek No: 11)

¹⁵⁸ Kenan Olgun, "Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Ara Seçimler (1908-1912 Dönemi)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: XXVIII, Sayı: 82, Mart, 2012, s.16.

¹⁵⁹ Bozarslan, s.180.

Ancak bu olayı daha çok “nüfuz sahipliği” ile birlikte düşünmek daha akla yatkındır. Ayrıca seçimleri Ziya Gökalp’in kaybetmesi ve seçimlerden Hacı Niyazi Bey’in galip çıkması bölgede İTC haricince bir gücün varlığını ve Meşrutî rejim aleyhtarlığını da gösteriyordu.

Diğer ilginç bir nokta da Hacı Niyazi Bey’in mazbatasının kabul edilmemesidir. Daha önce vurguladığımız gibi, bir kişinin mebus seçilebilmesi için mazbatasının meclis tarafından kabul edilmesi gerektiği kuralı Hacı Niyazi Bey’in seçilmesinin de önüne engeldir.

Hacı Niyazi Bey’in mazbatasının onaylanmamasının en büyük nedeni jurnalcılıktır. 1908’in getirdikleri arasında hafiyelik kavramının ve kurumunun son bulması için girişilen çaba da vardır. Hafiyeliğe karşı başlatılan kampanya sonucunda ihbar sayısında bir hayli artış olmuştur. Her yerde hafiyeye avı başlatılmıştı ve Meclis-i Mebusan da kendi içinde böyle bir ava girişmiştir.¹⁶⁰ Adı jurnalle birlikte anılan Hacı Niyazi Bey de II. Abdülhamid döneminde rejim yanlısı olup, bazı askeriye mensupları aleyhine verdiği raporlarla birçok kişinin görevi sonlandırılmıştır.¹⁶¹ Hacı Niyazi Bey için söylenenler bunlarla ibaret değildi. İssı, Hacı Niyazi Bey’in Diyarbakır’da Milli Aşireti ile Şamar Aşireti arasına fesat soktuğuna, Ermenilerle birlikte Devlet aleyhinde çalıştığına, Diyarbakır’da bir fesat cemiyeti kurma girişiminde bulunduğu aktarmaktadır.¹⁶²

Hacı Niyazi Bey’in Meşrutîyet’in ilanından sonra da muhalefetine devam etmesi üzerine merkezden Diyarbakır vilayetine gönderilen yazıda “*düşmanlıkları bulunan, ayaklanma ve kışkırtmayı adet edinmiş*” bu zatın makamata muhalefette bulunmaması istenmiştir. Bunun üzerine Hacı Niyazi Bey uyarılmış ve merkezden gelen emire cevap olarak Diyarbakır vilayeti vekâletinden gönderilen telgrafta Hacı Niyazi Bey için “*kendi iş ve gücüyle meşgul bulunacağını ifade eyledi*” denilmiştir.¹⁶³ Ayrıca daha önce Diyarbakır vilayetinde Hamidiye Alayları mensuplarını koruduğu da bilinen bu zatın mebusluğu aleyhinde bölge mebusları takrirler vermişlerdir.¹⁶⁴ Meclisteki uzun tartışmalardan sonra mebusluğu kabul

¹⁶⁰ Tunaya, T.S. Partiler 1, s.471.

¹⁶¹ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 1, s.589.

¹⁶² Murat İssı, “Peymân (Diyarbakır’ın İlk Hususi Gazetesi)”, <http://e-sarkiyat.com/makaleler/7.sayi/5.pdf>, (06. 05. 2013), (Diyarbakır’ın İlk Hususi Gazetesi), s.100.

¹⁶³ BOA, BEO, Dosya No: 3285, Gömlek No: 246351, ss.1-2.

¹⁶⁴ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 1, s.580.

olunmayan Hacı Niyazi Bey, divan-ı harb tarafından gıyabında yargılanarak kalebentliğe mahkum edilmiş, anayasal düzeni yıkmaya yönelik eylemlere girişmekle suçlanmıştır.¹⁶⁵

Peyman Gazetesinde doğrudan Hacı Niyazi Bey’i hedefe oturtup kaleme alınan makalede Hacı Niyazi Bey, milleti jurnallediği için “*hafiyeye Niyazi*” lakabını layık görülmüş ve mebus seçilmeyip meclisten gönderilmesi üzerine de “*matrud* (kovulmuş) *Niyazi*” şeklinde anılması gerektiğinden bahsedilmiştir.¹⁶⁶

Diyarbakır Mebusu Fevzi Bey¹⁶⁷ de “Benim hemşehrim vardı, Niyazi Efendi. Bu adam kendini mebus intihab ettirmiş, fakat buraya geldi adaleti ilahiye yerini buldu” diyerek Hacı Niyazi Bey hakkındaki görüşlerini kendi mebusluğu döneminde mecliste bir vesileyle dile getirmiştir.¹⁶⁸

Niyazi Efendinin Meclis-i Mebusanca kabul edilmediği anlaşılmasına binaen yerine diğerinin intihabı için mahaline tebligat-ı ifa¹⁶⁹ üzerine yeniden seçimlere gidilmesi zorunlu olmuş ve Meclis-i İdare başkâtibi iken adaylığını koyan İbrahim Efendi 23 Mart 1909’da 33 oy alarak Ergani mebusu seçilmiştir. Mebusluğunu engellemeye yönelik bazı girişimler olsa da bunlar iddia olarak kalmış ve sonuç değişmemiştir.¹⁷⁰

Siverek Sancağında seçimlerin rahat bir ortamda geçmediği anlaşılmaktadır. KTTG’de yer alan haberde Viranşehir ilçesiyle çevresinin karışık olması dolayısıyla milletvekilleri seçiminin talimat çerçevesinde yapılmasının olanaksız olduğu vurgulanmıştır. Çözüm olarak da Belediye Meclisi Yönetim Kurulunun zaten halkça seçilmiş olduğu ve milletvekillerinin de bunlar tarafından seçilmeleri gerektiği belirtilmiş ancak bu öneriye Siverek Mutasarrıfından ret cevabı verilmiştir.¹⁷¹

¹⁶⁵ Kansu, s.408.

¹⁶⁶ “Alçak Niyazi’ye”, **Peyman**, 22 Haziran 1325

¹⁶⁷ Fevzi Efendi (Pirinççizade), İdadi mezunu, toprak sahibi, tüccar. I. OMM’de babasının vefatı sonrasında Diyarbakır Mebusluğuna seçilir. Ermeni tehcirinde orduya yardımlarından dolayı iki defa Mecidi nişanı almıştır.(İssı, Diyarbakır’ın İlk Hususi Gazetesi, s.94) 1919 yılında Ermeni kırımı suçlusu sayılarak önce Mısır’a daha sonra da Malta’ya sürgün edilmiştir. Ziya Gökalp ile birlikte “zulüm yapmış olmakla” suçlanmışlardır. Anadolu’da Sakarya Meydan Savaşı yapılırken Malta Adasından kaçan 16 kişinin arasında Fevzi Bey de vardır. . (Bilal Şimşir, **Malta Sürgünleri**, 2. baskı, Bilgi Yayınları, Ankara, 1985, ss. 136, 385) Fevzi Bey ayrıca TBMM’nin I. ve II. Döneminde Nafia vekilliği de yapmıştır.

¹⁶⁸ MMZC, Devre: 1, İçtima: 2, Cilt: 5, s.34.

¹⁶⁹ BOA, DH. MKT, Dosya No: 2765, Gömlek No: 7

¹⁷⁰ Güneş, s.334.

¹⁷¹ Bozarslan, s.223.

Siverek sancağı merkez milletvekili seçimlerinin de benzer şekilde oyalamalara maruz kaldığı ve engellenmek istendiği anlaşılmaktadır. Bölgede aşiretler özellikle Hamidiye Alaylarının uygulamalarından bıkmış haldeydi. Aşiret liderleri bu Alayların uygulamalarına son verilmesini memnuniyetle karşılamışlardı. Buna rağmen seçim sürecinde, özellikle Siverek Mutasarrıfı tarafından istibdat dönemini andırır bir tutum sergilenerek bazı aşiret liderleri tutuklanmıştır. Karakeçili Aşireti lideri Halil bu kişilerdendi ve Meşrutiyet kanunlarına aykırı bu uygulanmanın son bulmasını istiyordu.¹⁷²

Siverek sancağı seçimleri taşranın birçok yerinde olduğu gibi sağlıklı bir ortamda yapılmamıştır. KTTG'den aktarılan habere göre seçimlerin yapılması sancakça oyalanmıştır.¹⁷³ Yapılan seçimin sonucunda Şûrâ-yı Devlet muavinlerinden Hacı İzzettin Paşazade Nurettin Bey oyların ekseriyetini alarak mebus seçilmiştir.¹⁷⁴

Mardin ve Urfa sancaklarında seçimlerin nasıl geçtiği hakkında ayrıntılı bilgi olmamakla birlikte “Mardin mebusunun intihabı da derdest icra bulunduğu mazbatalarının vürudunda (vardığında) onların da dahi başkaca irsal kılınacağı”ndan haberdarız.¹⁷⁵ Sonuç olarak, Mardin mebusluğuna Alaybeyzade Jandarma Tabur Kâtibi Said Bey 38 oy alarak, Urfa mebusluklarına ise 46 oy alarak Kürkçüzâde Mahmud Nedim Bey¹⁷⁶ ve Şeyh Saffet (Yetkin)¹⁷⁷ Beyefendiler seçilmişlerdir.¹⁷⁸

Diğer yandan Dersim'den Lütfi Fikri Bey, Siirt'ten Abdürrezzak Efendi, Van'dan Vahan Papazyan Efendi seçimler sonucunda Meclis-i Mebusan'a girmişlerdir.¹⁷⁹

¹⁷² Bozarıslan, s.131.

¹⁷³ Bozarıslan, s.132.

¹⁷⁴ BOA, DH. MKT, Dosya No: 2765, Gömlek No: 7; MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 1, s.263; 1863'te Mekke-i Mükerrreme'de dünyaya gelmiştir. Aziz Paşa'nın oğludur. Medresede ve hususi mektepte okumuştur. Şura-yı devlet üyesi iken seçimlere katılmış ve Aralık 1908'de 46 oy alarak Siverek'ten mebus seçilmiştir. Mebusluğuna bazı itirazlar olmuş ise de bunlar gerçekçi bulunmamıştır. Nurettin Bey Meclis-i Mebusan'da Muhacirin-i İskân Encümeni Reisliği de yapmıştır.(Güneş, s.336).

¹⁷⁵ BOA, DH. MKT, Dosya No: 2765, Gömlek No: 7.

¹⁷⁶ Güneş, ss.335-336.

¹⁷⁷ Şeyh Saffet (Yetkin) Urfa'da doğdu. Medrese mezunu; Urfa İdadisinde Farsça ve ahlak dersi öğretmenliği yapmıştır. III. OMM'de Meclis-i Meşayih Başkanlığı, 1922-1923 tarihlerinde Urfa'da Halvetî Dergâhı Postnişliği görevlerinde bulunmuştur. İTC-CHP. (Hasan Kendirci, **Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne**, Kitap Yayınları, İstanbul, 2009, s.151.)

¹⁷⁸ Malmîsanij, KTTTCG, s.149.

¹⁷⁹ Mebus seçimlerinin listesi için bakınız: F. Demir, Mebusan Seçimleri, ss.355-384; Kansu, ss.359-428.

Meclis-i Mebusan'ın açılışıyla birlikte çeşitli vilayet ve sancaklarda kutlamalar yapılmıştır. Kutlamaların yapıldığı yerlerden biri olan Urfa'da Müslümanlar ile Hıristiyanlar gösterilere birlikte katılmışlardır. Ancak İsviçre Misyoner Hastanesi Başhekimisi Andreas Vischer'in bahsettiklerinden katılımın çok yüksek olmadığını ve halkın meclisin açılışı konusunda çok fazla bilince sahibi olmadığını öğreniyoruz:

Bugün Türk parlamentosunun açılışı top atışlarıyla, nutuklarla, havai fişeklerle ve geçit törenleriyle kutlandı. Bu olayı düzenleyenlerin sayısı elbette pek az. Diğerleri sadece katılıyor. Halkın büyük çoğunluğu olup bitenleri anlamaz bir şaşkınlıkla seyrediyor. Durumun gerçekten değişmesi için, daha epey zamana ihtiyaç olacak. Ancak Hıristiyanların ve Müslümanların birlikte kutlama yaptığını görmek bile başlı başına bir olay. Umarım yakında karşı hareket olmaz.¹⁸⁰

Meclise Doğu/Güneydoğu Anadolu'dan birçok tebrik mesajı gelmiştir. Belediye başkanlarından, İTC'nin bölgedeki şubelerinden, Kürt dernek ve kulüplerinden gelenlerin yanında bireysel olarak çekilmiş birçok telgraf meclise ulaşmıştır. Örneğin Diyarbakır Kürd Derneği Başkanı Müftü Subhi, Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti Bitlis Şubesi, KTTC Musul Şubeleri adına Seyyidler Başkanı Hafid Esseyid Said¹⁸¹ ve Diyarbakır Etibba Kulübü¹⁸², Eğin¹⁸³ Hazinadarzâde İbrahim ve Ermeni Heyeti Murahhası Vekili Ardaşiz, Siverek Sancağı eşrafından Ali İsa ve rüfekası, Siverek Hamidiye İkinci Bölükbaşısı Kadri, Dersim ahalisi namına Alay Kâtibi Ârif ve rüfekası Siird ahalisi ve aşiret rüesası Müftü Halil ve rüfekasıydı.¹⁸⁴ Bölge vilayetlerinden gelen mesajlara baktığımızda toplumun farklı kesimlerinden kişi ve kurumların kutlama mesajları yolladığını ve meşruti idareyi desteklediklerini görüyoruz.

Meclis-i Mebusan'ın açılışından sonra KTTG'de yer alan yazılarda bu konunun sıklıkla işlenmiştir. Yazılarda hem tebrik hem de milletvekillerinden beklentilere değinilmiştir. Gazetenin 5. sayısından aktarılan "Meclis'e Kürtlerin Teşekkürlerinin Sunulması" başlıklı yazı bu niteliktedir:

¹⁸⁰ Hieser, ss.645-646.

¹⁸¹ Bozarlan, s.270.

¹⁸² MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt:1, s.21.

¹⁸³ Tanin, 23 Eylül 1325: Eğin'de mevcut şubesinin daha sonraki bir tarihte resmiyette açıldığını biliyoruz: "Memleketimizde Meşrutiyet idaresinin tesisi üzerine teşkil etmiş olan Eğin İttihat ve Teavün kulübünün ahiren neşr olunan cemiyetler nizamnamesi hükmüne tevfiқан(bakılarak) (...) 27 Ağustos sene 325 tarihinden itibaren(...)resmiyede tesisini mutazammın(içeren)(...)haberi alınmıştır."

¹⁸⁴ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt:1, s.23.

Ey milletvekillerinin görkemli Meclisi ve ey Osmanlı hanedanının ulu danışma yeri (ŞURA) tüm inananlar ve kitap sahibi dinlere bağlı olanlarla gerçeği bilip kabul edenler ve özellikle yapısıyla yiğit olan soylu Kürd halkı, size selamlarını ve dualarını armağan ediyorlar ve yüreklerinin tüm duruluğu ve içtenliğiyle size övgü ve teşekkürlerini arz ediyorlar. Ey saygıdeğer milletvekilleri! Siz, geçen yıkıcı depremde Devletin bu köhne binasının sağlam yapısı, istibdat tufanından kalan bu eskimiş vatan gemisinin ihtisas sahibi kaptanı, milletin hastalıklı vücudunun yaşam bağış eden çeşmesi ve ümmetin görmeyen gözünün ışık saçan nurusunuz.¹⁸⁵

Benzer şekilde, Bozarslan'ın aktardığı, KTTG'de "Motîkê" aşiretinden Halil Hayalî tarafından yazılan "Vatan ve Kürdler" başlıklı makalede Meşrutiyet ve meclisin açılışı işlenmiştir. Aslı Kürtçe olan bu yazıda, Kürtlerin vatana sahip çıkmasından, istibdat döneminde birçok zalimliğe maruz kalındığından ve Meşrutiyet'le birlikte bu durumun değiştiğine vurgu yapılmıştır:

Ah, bu zalimler önce biz Kürdleri okuyup yazmaktan, sonra ticaret ve tarımdan yoksun bıraktılar; sonra da hakkımızda istediklerini yaptılar, tersini söylediler, Allah'ı ve Peygamber'i hatırlarına getirmediler. İttihad Cemiyeti'nin himmeti, askerlerimizin yardımıyla Anayasa ilan edildi, zulüm ve istibdat belası üzerimizden kaldırıldı. Sayın milletvekillerimiz toplandılar, Meclis'te vatanın durumlarını konuşacaklardır. Hemen Allah onlara başarı versin ve hainlerin gözünü kör etsin.¹⁸⁶

2.2. BİR DÖNÜM NOKTASI OLARAK 31 MART OLAYI

2.3.4. 31 Mart Olayına Genel Bakış

Meşrutiyet'in ilanı henüz gerçekleşmişken patlak veren ve Rumi takvime göre 31 Mart 1325 (Miladi 13 Nisan 1909) tarihinde meydana geldiği için bu isimle adlandırılan olaydır.

Günümüzden 31 Mart'a baktığımızda kimin yaptığı konusunda farklı yaklaşımlar geliştirilmesine rağmen tam olarak kimin veya kimlerin tertiplediği yönünde kesin bilgiler söz konusu değildir. Gerçekleştirmiş olabilecek grupları şöyle sıralayabiliriz: İttihat ve Terakki'yi sevmeyen sabık Sadrazam Kamil Paşa; hem İTC'ye hem de saraya karşı olan Prens Sabahattinci Ahrar Fırkası; Derviş Vahdeti ve Nakşibendicilerin kontrolündeki İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti; Meşrutiyet'le

¹⁸⁵ Bozarslan, s.275.

¹⁸⁶ Bozarslan, ss.423-424.

birlikte ayrıcalıklarının kaybolacağını düşünen medreseli softalar¹⁸⁷;yönetimi tamamen ele geçirmek isteyen İTC; yabancı devletler; Alaylı-Mektepli Subayları çatışması; II. Abdülhamid.¹⁸⁸

Meşrutiyet'in ilanı sonrasında İttihat ve Terakki'nin güçlenerek ortaya çıkması ve seçimlerde de büyük ölçüde galip gelmesi birçok kesimde hoşnutsuzluğa neden olmuştu. Muhalefet örgütlenememiş olsa da İttihat ve Terakki'nin karşısında bir güç olarak duruyordu. Diğer yandan dini gruplarda Meşrutiyet'in şeriatla bağdaşmadığı yönünde söylemlerde bulunuyordu.

Bunların yanında 31 Mart Olaylarında etkin güçlerden biri subaylardı. Meşrutiyet düzeninin askerleri memnun ettiği söylenemezdi. Meşrutiyet'le birlikte diplomalı askerlerin egemenliği geliyordu ki bu aynı zamanda alaylı subaylığın sonu anlamını taşıyordu ve durum alaylı subayların ordudan çıkarılması yönünde ilerliyordu. Akşin'in söylemiyle “demek ki okumasız yazmasız basit askerler için askerliği meslek yapma, yükselme kapısı kapanıyordu.”¹⁸⁹ İttihat ve Terakki'nin askeriye üzerindeki bu düzenlemesi alaylı subayların 31 Mart Olayındaki saflarını da belirlemiştir. Bu husus büyük yankı uyandırmış ve birinci ordudan 1400 alaylı subay görevinden uzaklaştırılmıştır. Bu subaylardan bazılarının daha sonradan 31 Mart Olayında önemli rol oynadıkları anlaşılmış, Harp Divanı tarafından idama mahkum edilmişlerdir.¹⁹⁰

31 Mart öncesinde İttihat ve Terakki'ye muhalefet eden ve bunu özellikle basın yoluyla dile getiren Derviş Vahdeti de 31 Mart Olayının yaşanmasında suçlananlardandır. 31 Mart Olayının en önemli figürlerinden biri olarak sunulan ve “gözü dönmüş mürteci” prototipi şeklinde belleklerimizde yerleştirilen Kıbrıslı Derviş Vahdeti'nin¹⁹¹ Volkan Gazetesi aracılığıyla İttihat ve Terakki'ye muhalefeti 31 Martın suçlusu konumuna düşmesinin nedenlerindedir.

Vahdeti'nin Volkan Gazetesinin ve İttihat ve Terakki'ye muhalif diğer basının yazdıklarına baktığımızda da kutuplaşmayı rahatlıkla görebiliriz:

Acele et mizan, arş ileri Serbesti! İmdat Osmanlı! Sebat et ikdam! Hakperest matbuat, hep hücum edelim! İşte istibdat kalesi, işte hürriyet şehidi zincirlere

¹⁸⁷ Ayşe Hür, **Öteki Tarih I**, 1. baskı, Profil Yayınları, İstanbul, 2012, s. 107.

¹⁸⁸ Sina Akşin, **31 Mart Olayı**, İmge Yayınları, Ankara, 1994, (31 Mart Olayı), ss. 269-272; Çelik, s.140.

¹⁸⁹ Akşin, 31 Mart Olayı, s. 231.

¹⁹⁰ Akşin, 31 Mart Olayı, s.38.

¹⁹¹ Hür, s.112.

*bağlanıyor, bize imdat! Diye kollarını uzatıyor. Kale ise zayıftır, sihirle kuvvetli gözüküyor. Kale muhafızları da sihirle bağlı! İşte Volkan(...) Sancaktarlık vazifesi ilerliyor. Arş ileri! Şehit olursam da siz dönmeyiniz. Zira zafer bizimdir. Emin olunuz ki halk bizimledir.*¹⁹²

31 Marta yaklaştıkça Volkan gazetesi dilini daha da ağırlaştırmıştır. Vahdeti'nin askerlerden gelen mektupları Volkan'da yayınlayarak, İstanbul'da bulunan askeri bir şekilde kışkırtma yoluna gitmiş ve belki de Volkan, olayların patlak vermesinde gazeteler içinde en büyük rolü oynamıştır.¹⁹³ Mebuslar da olayların patlak vermesinde Volkan Gazetesinin etkisinin olduğunu düşünüyorlardı: “Bugün bu ihtilale, bu iğtişaşa sebebiyet veren o Volkan Gazetesidir. O Gazetenin saçtığı ateş-i fesattır.”¹⁹⁴

İttihat ve Terakki kanadından baktığımızda ise Cemiyet, belli bir örgütsel güce sahip olmuş ve bu gücünü mukaddes bir cemiyet havası içinde kullanmak istemiştir. Meşrutiyet'in ilanıyla ortaya atılan adil ve kalıcı çözüm vaatleri yerine getirilmemiş ve eski dönem sorunları büyük oranda devam etmişti. Bu durum cemiyetin mukaddesatını kaybetmesine neden olduğu gibi Meşrutiyet'e yüklenen anlamların yitirilmesine de yol açmıştır.

Siyaseten kutuplaşmanın doruk noktasına ulaştığı bir tarihte Serbesti Gazetesi yazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesi, hemen ardından gelecek olayların habercisiydi. Hasan Fehmi Bey'in sadece basında İttihat ve Terakki hükümetine muhalefet ettiği için köprü üstünde katledilmesi, katil veya katillerinin tutuklanmaması büyük tepkilere yol açmıştır.¹⁹⁵ İttihat ve Terakki'nin kendisini hedef alan gazetelere karşı sansürcü yapıyı sürdürdüğünü biliyoruz. Cemiyetin kendi aleyhinde yapılan eleştirilere verdiği tepkilerden dolayı bu cinayetin İTC tarafından işlendiği yönünde güçlü bir algının oluşmasına neden olmuştur. Devamında cenaze sırasında toplanan kalabalığa bakarak toplumun bir kesiminin bu cinayetten rahatsızlık duyduğunu ve hatırı sayılır bir muhalefetin de oluştuğunu söyleyebiliriz.

Rumeli'den İstanbul'a getirilen birliklerden 4. Avcu taburu Taşkışla'ya yerleştirilmişti. 12 Nisanı 13 Nisana (R. 30-31 Mart) bağlayan gece yarısı

¹⁹² Hür, s.112.

¹⁹³ Sıddık Yıldız, **Çıkışından Bastırılmasına Kadar 31 Mart İsyanı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim dalı, Ankara, 2006, s. 63.

¹⁹⁴ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 3, s.96.

¹⁹⁵ Ahmet B. Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 337; Akşin, 31 Mart Olayı, s. 40.

Taşkışla'daki avcı taburu başlarındaki çavuşlarla birlikte isyan etmiş ve kışladaki subayları yakalayıp, komutayı ele geçirmişlerdir. Taşkışla'dan diğer kışlalara da yayılan isyanda muhalif kesimler “şeriat isteriz” sloganları eşliğinde Ayasofya-Sultanahmet Meydanında toplanmışlardır. Toplanan kalabalığın içinde birçok hoca kisveli kişilerde vardı ve bunlar halkı da tahrik ediyordu. Ayrıca isyancılar medreseleri dolaşarak öğrencilerin isyana katılmalarını yönünde çağrı yapmışlardır. Benzer şekilde ulemaya da katılmaları yönünde telkinde bulunmuşlardır.¹⁹⁶

İsyan Selanik'te de büyük bir etki yaratmış ve herkes Meşrutiyet'in durumundan endişe etmeye başlamıştır.¹⁹⁷ Selanik'e çekilen telgrafta “Meşrutiyet mahvoldu” denilmektedir. Devamında İstanbul'a çekilen telgrafla durum değerlendirmesi yapılmış, ölüm vakalarının aslı konusunda haberler alınmıştır. Ayrıca burada isyana karşı büyük bir miting tertip edilmiş ve farklı dillerde konuşmalar yapılarak isyan için “irtica” terimi kullanılmaya başlanmıştır.¹⁹⁸ İsyan edenler doğal olarak “eskiyi getirme sevdalılarına” dönüşmüş ve bu aynı zamanda Meşrutiyet'in tehlikede olduğu anlamını da taşımaya başlamıştır.

31 Mart Olaylarıyla ilgili genel kanı yaşananların irtica olayları olduğu şeklindeydi. Ancak aynı fikirde olmayanlar da vardı. Kürt Şerif Paşa bunlardan biridir. Şerif Paşa, İTC ile birlikte hareket eden, 1898-1908 yılları arasında Stockholm elçisiyken Paris ve Cenevre'deki İTC örgütüne maddi yardımda bulunan ve Pangaltı İttihat ve Terakki şube başkanlığını da yapmış bir kişidir.¹⁹⁹ Daha sonra İttihat ve Terakki'ye muhalefet eden Kürt Şerif Paşa anılarında irtica konusuna değinmiş ve yaşananları irtica olarak değerlendirmemiştir:

Öteden beri basınımızda, hatta bazı yabancı yayın organlarında müthiş “31 Mart” trajedisinin bir irtica olayı olduğuna ilişkin bazı kişisel ve garazkâr düşünceler görüldü. Çoklukla İttihad ve Terakki yandaşlığı yapan Tanin gibi ve diğer başka Rumeli gazeteleri gibi evrak-ı müvellese “31 Mart”ı dünyaya mürtecilerin ortaya koydukları bir tepki biçiminde göstermeyi bir hile olarak alışkanlık edindiler.²⁰⁰

¹⁹⁶ Taner Aslan, “31 Mart Hadisesi Üzerine Vilayetlerde Çıkan Olaylar Karşısında Alınan Tedbirlere ve Askerî Faaliyetlere Dair Yazışmalar”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1664/17755.pdf>, (07.10. 2013), s.10.

¹⁹⁷ Kuran, s.340.

¹⁹⁸ Aslan, s.12.

¹⁹⁹ Kutlay, İttihat Terakki ve Kürtler, s. 93.

²⁰⁰ **Şerif Paşa, Bir Muhalifin Hatıraları: İttihat ve Terakki'ye Muhalefet**, Nehir Yayınları, İstanbul, 1990, s.45.

İsyanın vahameti ortadaydı ve İTC'ye göre Meşrutiyet'i savunacak güç olarak ordu Selanik'ten İstanbul'a gelmeliydi. Selanik'ten İstanbul'a yürümekte olan Hareket Ordusu 14-15 Nisan tarihlerinde kurulmuştu ve ordunun 5 bin kişiden oluştuğu bildirilmiştir.²⁰¹ Ordu 20 Nisan 1909 günü Çatalca önlerine vardığı zaman 15 bin kişilik bir kuvvete sahipti. Hareket Ordusunun İstanbul'a girmesinden sonra isyanı sonlandırması uzun sürmedi. 25 Nisanda Selimiye Kışlasının teslim alınmasıyla isyan sonlandırılmıştı. Harekât Ordusundan 49 ölü, 82 yaralı, isyancı askerlerde de 300'e yakın ölü ve 500'ün üzerindeki yaralı isyanın gözler önündeki sonucunu oluşturmuştur.²⁰²

İsyanın sonunda asıl önemli olan, isyanın bastırılması veya ölü-yaralı sayısı değil; tutuklananların kimlikleriydi. Tutuklanan ve yargılanan isimlere baktığımızda Prens Sabahattin'in, Mizancı Murad'ın, Serbesti Gazetesinin sahibi Mevlanzade Rıfat'ın ve Volkan Gazetesi yazarlarından Said-i Nursi'nin olduğunu görüyoruz. Bu isimlerden Mizancı Murad Rodos'a sürülmüş, Mevlanzade Rıfat on yıl hapis cezası almış ancak İTC tarafından affedilmiş, Said-i Nursi Divan-ı Harb'de yargılanmış ve suçsuz bulunmuş, Vahdeti ise 31 Mart Olayının sorumlusu olarak idam edilmiş²⁰³ ve padişah II. Abdülhamid de 31 Mart Olayı sonrasında tahttan indirilmiştir.²⁰⁴

31 Mart Olayı bir dönüm noktası niteliğindedir. Her kim çıkarmış olursa olsun sonuçta İttihat ve Terakki'ye yarayan bu olay ile birlikte ordu tam manasıyla siyasi aktör olarak devreye girmiştir. Diğer yandan Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle birlikte kendi siyasal programını yürürlüğe koyması bakımından da İttihat ve Terakki hareketinin elini rahatlatmıştı.²⁰⁵

Cemiyet ayrıca devlet politikasının yönlendirilmesinde kendi gücünü siyasette de gözle görülür bir şekilde hissettirmiş, siyasi muhaliflerini zayıflatacak adımlar atmaya başlamıştır.²⁰⁶ Bu düşünceyle 31 Marttan sonra iktidarı tam olarak ele geçirmiş ve Türkçülükle birlikte işlenmiş bir siyasi program ile ülkeyi yönetmiştir. Bu, Meşrutiyet'in vaat ettiği özgürlük-eşitlik sloganlarının gerçeğe

²⁰¹ S. Yıldız, s.211.

²⁰² Aslan, s.12.

²⁰³ Hür, s.121.

²⁰⁴ Akşin, 31 Mart Olayı, s.222.

²⁰⁵ Suavi Aydın ve Ömer Türkoğlu, "İttihad ve Terakki Cemiyeti Programının ve Eyleminin Radikal Dönüşümü: 1908 Öncesi ve Sonrası", **2. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek**, (Der. Ferdan Ergüt), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s.277.

²⁰⁶ Kayalı, s.84.

dönüşmeden sona erdiği anlamına geliyordu. Osmanlı içindeki birçok unsur İttihat ve Terakki'nin iktidara sahip olduğu 1909 sonrasında muhalif kanatta örgütlenmeye ve İttihatçıların haricinde bir çözüm yolu bulmaya yönelmişlerdir. Ancak 31 Mart Olayı devamlı olarak bir hatırlatma olarak devrede kalmıştır. Örneğin, Urfa Mebusu Saffet Bey, Hürriyet ve İtilaf Fırkasının siyasal aktör olarak İttihat ve Terakki'nin karşısına çıkmasından sonra mecliste yaptığı ve alkışlarla sonuçlanan konuşmasında muhaliflere gözdağı vermiş, 31 Mart Olayını da örnek olarak göstermiştir. “(...) İttihat ve Terakki Fırkasına ve İttihat ve Terakki Cemiyetine her türlü vesail ile ne kadar hücum edilirse edilsin, neticesi muhacimler için hüsrana ve gaybettir. Çünkü bunun tecrübesi Otuz Bir Mart Vakasında geçmiştir.”²⁰⁷

2.3.5. 31 Mart Olayı ve Diyarbakır Vilayeti

31 Mart Olayında II. Meşrutiyet'ten itibaren artan kutuplaşmanın patlak verdiğini söyleyebiliriz. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Osmanlı'nın diğer vilayetlerinde olduğu gibi Diyarbakır Vilayetinde de Meşrutiyet idareye karşı olanların muhalif kanatta yer aldığını ancak doğrudan muhalefette bulunmanın yerine olayların akışını izlediklerini görüyoruz. Olay patlak verdiğinde devri sabıktan yana olanlar yahut İttihatçılarla sorunları olanlar hareketlenmiştir. Kısa sürede dilden dile dolaşan söylemler arasında “halife-i Müslim'in İttihat ve Terakki Cemiyeti elinde oyuncak olmasına tahammül edemeyiz; Gavurlar mı Müslüman oldu? Müslümanlar mı gâvur oldu ki birbiriyle öpüşmeğe ve müsavi olmaya başladılar” gibi dinsel içerikli, padişahı öven ve İttihatçıların aleyhindekiler çoğunlukta idi.²⁰⁸

Diyarbakır'da hareketlenmeye başlayan muhalifin bir kısmı Cuma namazından sonra Hacı Niyazi Bey'in evinde toplanmış ve nasıl kurtulacaklarını konuşmuşlardır. 31 Mart Olayı ile birlikte daha önce Ergani Madeni seçimlerinde karşı karşıya gelen Ziya Gökalp ile mebus seçilen ancak mazbatasını onaylanmayan Hacı Niyazi Bey yine karşı karşıya gelmiştir. Beysanoğlu'nun aktardığına göre Ziya Gökalp, Özdemiroğlu Kemal Şekip, Cerciszade Yusuf (Göksu) Hacı Niyazi Bey'in evine giderek tuttukları yolun yanlış olduğunu ve vazgeçmeleri telkininde bulunurlar. Bu sırada orda bulunan muhalif Sallak Mecit (Meco) isimli biri “eğer Hacı Niyazi

²⁰⁷ MMZC, Devre: 1, İçtima: 4, Cilt: 2, s.400.

²⁰⁸ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, s.757.

Bey emrederse ben insanın postunu yüzerim” der. Bu söze karşı Yusuf Efendi de “bizde insanı leblebi gibi yeriz” karşılığını verir. Ziya Bey araya girerek durumu sakinleştirir. Bu sırada Binbaşı Şevki Bey bir manga askerle oraya gelir. Ziya Bey ve arkadaşları Şevki Beyle ayrılırken diğerleri de dağılırlar.²⁰⁹

Peyman Gazetesinde, Diyarbakır’da görevli 15. Redif Fırkası Kurmay Başkanı Şevki Bey hakkında yukarıdaki olayla ve genel olarak “irticacılarla” mücadelesinden dolayı şöyle denilmektedir: “... Diyarbekir hâdise-i irticaîyesinde harikanüma bir kahramanlık ibraz ile vuku’-u fesadı men ve vilayetlerimizin kâffe-i ahâlisini medyun-i şükran eyleyen mücahid-i hürriyet...”²¹⁰Ziya Gökalp, Şevki Bey ve vilayetteki diğer Meşrutiyet yanlılarının yahut İTC üyelerinin çabaları tamamen etkili olmamıştır. Mülkiye²¹¹ adlı dergiden yer alan bilgide irticanın Diyarbakır Vilayetinde etkili olduğunu öğreniyoruz.

31 Mart olayıyla bağlantılı bir nokta da, Mekteb-i Mülkiye Müdürü ve dernek ikinci başkanı Celal Bey’in Erzurum valiliğine atanması üzerine, Diyarbakır İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Asker Kulübü adına gönderilen bir mektup dergide yayımlandı. Celal Bey’in Diyarbakır Valiliği görevini kabul etmeyip Erzurum Valiliğini kabul etmesi dolayısıyla sitem edilen mektupta, eğer Diyarbakır’da Celal Bey gibi bir valimiz olsaydı, şehrimizde irtica böylesine başkaldıramazdı” denilmektedir.²¹²

Diyarbakır’da “irtica” olayları Hacı Niyazi Bey etrafında dönüyordu. Diyarbakır’dan Hacı Niyazi Bey tarafından çekilen telgraf İttihat ve Terakki aleyhtarı bir yapıdaydı:

Ref-i istibdat bahanesiyle hürriyeti âlet-i istibdat eden ve bu millet-i muazzamayı zîr-i cebr ve iradelerine almak isteyen ve millete tahakküm sevdasında bulunan birtakım jurnalcilerin İttihat ve Terakki Cemiyeti namı altında mukaddema her tarafça âhâdî nâsdan ve asla ehemmiyeti olmayan miktar-î kalili eşhastan birer cemiyet teşkil ve peyda eylemişlerdi. Gerçi bu cemiyetlerin nazar-ı millette hiçbir ehemmiyeti yok ise de, günden güne mâruzî nefret ve sukut ve haleldar olan nüfuz ve menfaati gayr-i meşrualarına karşı son

²⁰⁹ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, s.758.

²¹⁰ Şevket Beysanoğlu, “Ziya Gökalp’in Diyarbakır’daki İlk Çalışmaları”, **Ziya Gökalp Sempozyumu**, Dicle Üniversitesi Yayınları, Diyarbakır, 1989, (Gökalp’in İlk Çalışmaları), s.83.

²¹¹ Rumi takvimle Temmuz ayının sonunda yapılan davet üzerine Ağustos başında Mekteb-i Mülkiye binasında toplanarak “**Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihat ve Teavün Cemiyeti**” adıyla bir dernek kurulur. Bu dernek, çeşitli etkinliklerle beraber ilk sayısı 1 Şubat 1324 tarihli Mülkiye adında aylık dergiyi Ağustos 1327’ye kadar yayınlamıştır.

²¹² Süleyman Güngör, “1908 Devrimi ve Mekteb-i Mülkiye”, http://www.politics.ankara.edu.tr/eski/dosyalar/1908_Devrimi_ve_Mektebi_Mulkiye.pdf, (25.08.2013), s.5.

*bir hareketi mezbûhâne kabilinden olmak üzere yeni teşekkül eden Kabinenin...*²¹³

Mebuslar bu telgrafın Niyazi Bey tarafından gönderildiğini söyleyerek tamamen okunmasını engellemişlerdir.²¹⁴ Ayrıca Derviş Vahdeti ve Diyarbakırlı Hacı Niyazi Efendi hakkında kovuşturma yapılması istenmiştir.²¹⁵

Güneydoğu Anadolu'da birçok aşiret 31 Mart Olayını sultana karşı yapılmış bir hareket olarak görmüş, sultan ve hilafet uğruna ölmeye hazır olduklarını bildirmişlerdir. Siverek'ten çekilen, Hamidiye Alay Kumandanı kaymakam İsmail'den başka on dört yüzbaşı ve üç de alay kâtibi tarafından imzalanan telgraf "Hakipây-i Şahaneye" diye başlıyor ve "emrî ferman" diliyordu. Ayrıca Abdulgaffâr Fethi imzalı bir telgrafta da benzer düşüncelere yer veriliyordu:

*Bitlis meşayih, ulema, eşraf ve aşair- kabâili" şeklinde başlıyor; "...buralar Kürdistan olup ecdadımızın şehadetiyle alınmış ve şimdiye kadar muhafazası uğrunda milyonlarla İslâmlar fedây-ı hayât etmiştir. İttihat cem'iyetlerinin müstebiddâne olarak ber-vech-i mâr'üz tebligât-ı nalayıkada bulunmaları efkâr-ı umumiyyeyi tahrik ve âheng-i i'tilâfi tedhiş etmek maksadına mübteni olmasına mebni bil-ahire başka bir reng alacağı şüphe edilemez..."*²¹⁶

31 Martçıların aleyhindeki önemli bir gelişme, taşranın ve özellikle Balkanların birçok yerinden Padişaha, Sadrazama ve meclise protesto telgrafları çekilmesidir. Örneğin Prevşe'den çekilen telgrafta Firzovik'te Arnavutların Meşrutiyet için gösterdikleri çaba hatırlatılarak gerektiği takdirde 30 binden fazla Arnavut'un silahlı olarak İstanbul'a yürüyerek asileri cezalandıracağı belirtilmektedir.²¹⁷ Çeşitli mahalli kulüplerden, eşraftan, İTC şubelerinden, bazen de yöneticilerden telgraflar geliyor ve Meşrutiyet'in selameti için her türlü fedakârlığa hazır olduğu belirtiyorlardı. Ancak çekilen telgrafların çoğunun İttihat ve Terakki'nin doğrudan verdiği bilgiler dâhilinde çekildiği veya çekilen telgraflarda etkisinin olduğu anlaşılmaktadır.²¹⁸

²¹³ MMZC, Devre:1, İctima: 1, Cilt: 3, s.93.

²¹⁴ MMZC, Devre:1, İctima: 1, Cilt: 3, s.93.

²¹⁵ Akşin, 31 Mart Olayı, ss.155-156.

²¹⁶ Kutlay, Kürtler, s. 154.

²¹⁷ Çelik, s.148.

²¹⁸ Akşin, 31 Mart Olayı, s.102.

31 Mart Olayını Ziya Gökalp gibi “31 Mart, umum Osmanlılar için bir rûz-i matem”²¹⁹ şeklinde algılayanların Doğu/Güneydoğu Anadolu’dan Meclise çektikleri telgrafların çoğu İttihat ve Terakki adına çekilmiştir. Diyarbakır’dan çekilen 5 Nisan 1325 tarihli telgrafta; Diyarbakır İttihat ve Terakki imzasını görüyoruz: “Şer’î şerif ve Kanun-ı Esasiye mugayir olarak hâkimiyeti milliyemize vurulan darbe-i istibdadı kemali nefretle reddeder ve gayrimeşru surette teşekkül eden yeni Kabineyi kabul etmeyeceğimizi ve bu uğurda kanımızın son damlasını dökmeye müheyya olduğumuzu beyan eyleriz.”²²⁰

Aynı tarihte Van’dan meclise gönderilen telgraftan 31 Mart Olayını protesto amaçlı bir miting düzenlendiğini ve hatırı sayılır kalabalığın toplandığını öğreniyoruz:

*Şimdi Van'ın İttihat Meydanında İstanbul'daki hadisat-ı müessife ve itaatşikenânedden fevkalâde heyecana gelen İslâm ve Hıristiyan ahalinin talep ve arzusu üzerine akdedilen takriben 10.000 kişilik bir mitingde Meşrutiyet meşruai Osmaniyemize maazallah zerre kadar halel getirilecek bir hadise vuku bulunduğu takdirde, cümlesinin fedâyı hayata hazır olduklarına dair din ve namusları üzerine akd-i ittifak olunmuş(...)*²²¹

Ayrıca, 31 Mart Olaylarından dolayı Bitlis Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti²²², Diyarbakır Askeri Kulübü²²³, Hakkâri Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti²²⁴, Piriçizade Feyzi, Kirişçi Mesut, Çercîszade Yusuf, Pistecizade Abdülkadir (6 imza daha)²²⁵ protesto telgrafları çekmişlerdir.

31 Mart Olayının bastırılmasından sonra isyana katılanların ne tür cezalara çarptırılacağı gündeme gelmiştir. Bu süreçte Meclis’te Hacı Niyazi Bey kastedilerek “kendisinin İstanbul harekâtı irticaiyesi üzerine orada da birtakım ifsadata kıyam eylediği ve buna Valinin de müzaharete bulunduğu, cevaben mufassal bir telgrafta” yazılmış ve bu kişilerin derdest edilip divan-ı harbe sevk edilmeleri yönünde sesler yükselmiştir.²²⁶

Sonuç olarak Diyarbakır’da 31 Mart olaylarına katıldığı gerekçesiyle Lice Kazasının Hani Nahiyesinde yakalanan yirmiye yakın Müslüman ile on bir

²¹⁹ Gökalp, Makaleler I, s.70.

²²⁰ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 3, s.75.

²²¹ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 3, s.74.

²²² MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 3, s.74.

²²³ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 3, s.79.

²²⁴ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 3, s.92.

²²⁵ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 3, s.91.

²²⁶ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 3, s.141.

Ermeni'nin tahliye edildiği ve olaylardan dolayı gözaltında başka Ermeni'nin olmadığı Vali Galip Bey tarafından bildirilmiştir.²²⁷ Diğer yandan İstanbul Sıkıyönetim Mahkemesine sevk edilip, çeşitli cezalara çarptırılanlar da vardı. Bunlardan Hazrolu Seyfettin Paşa daha muhakemesi sona ermeden Dersaadette hastanede vefat etmiş²²⁸; Hacı Niyazi Bey'in kardeşi Abdülaziz Halis ve Muharremzade Bekir Beyler onar; Kasap Mehmet, Kömürcü Abdurrahman beşer, Muallim Reşit (Rüşdü), Dellâl Mehmet, Ahmet Hassi, Şeyh Nuri, Mustafa (nam-ı diğer Meco) ve Fahri Bey üçer sene kalebend cezasıyla mahkûm edilmişlerdir. Ayrıca İstanbul'a sevk edilenler arasında Hacı Niyazi Bey de vardı. Niyazi Bey divan-ı harbe götürülürken firar etmiştir.²²⁹

Peyman'da Hacı Niyazi Bey hakkında kaleme alınan yazıda Hacı Niyazi Bey'in Meşrutiyet aleyhtarı davranışlarından bahsedilmiş ve “ey Diyarbakir'in yüz karası”, “şaki Niyazi”, “hafiye Niyazi” gibi lakaplara münasip görülmüştür. 31 Mart Olaylarıyla alakalı olarak da Diyarbakır'da irtica faaliyetlerinde bulunduğu ve divan-ı harb-î örfiye götürülürken kaçtığı belirtilmiştir. Bundan dolayı Hacı Niyazi “hain” olarak değerlendirilmiştir: “Divan-ı Harbi Örfiye götürürken İzmir'de firara yol buldun... Hain-i vatan Niyazi oldun. Ey hain! Nereye kaçıyorsun!”²³⁰

Fevzi Bey, 31 Marttan sonraki bir tarihte, 1912 Seçimleri sonrasında Diyarbakır İttihat ve Terakki Kulübünde yaptığı konuşmada 31 Mart Olayının etkili olduğunu, bu konuda yapılan görüşmelerde Adliye Teşkilatlarının güçlendirileceğini duyduğu andan itibaren Diyarbakır'da da teşkili için talepte bulunduğunu ancak Adliye Encümeninin reddettiğini, bunun üzerine doğruca Nazır memuruna giderek memleketin ihtiyacını izah ettiğini söylemektedir. Konuşmasında değindiği bir nokta da 31 Mart Olayında Diyarbakır'da olaylara karışanlarla alakalıydı. Fevzi Bey, 31 Mart olayı sırasında vilayet merkezinde idare memurlarının tedbirler almasında ve daha sonra olaylara karışanların divan-ı harp tarafından sürgün edilmelerinde pay sahibi olduğunu vurgular.²³¹

²²⁷ BOA, DH. MUI, Dosya No: 63, Gömlek No: 51, ss.1-2.

²²⁸ Peyman, 22 Haziran 1325: “Diyarbakir irticanın sergerdelerinden olup, divan-ı harbi örfide mahkûm olmak üzere Dersaadet'e gönderilen Hazrolu Seyfettin Paşa vefat etmiştir.”

²²⁹ Beysanoğlu, Gökalp'in İlk Çalışmaları, s.83; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, s. 758; BOA, İ. AS, Dosya No: 88, Gömlek No: 18, ss.2-3.

²³⁰ “Alçak Niyazi'ye”, Peyman, 22 Haziran 1325

²³¹ Dicle, 16 Şubat 1327

2.4. İTTİHAT VE TERAKKİ’NİN MERKEZİLEŞMESİ VE DOĞU/GÜNEYDOĞU ANADOLU’DA KARŞI DURUŞ

İttihat ve Terakki üzerine araştırma yapanların birleştiği nokta 31 Mart Olayından sonra İTC’nin merkezileşmeyi bir politika olarak benimsediğidir. 31 Mart Olayı başladığında çıkarılan “Serseriler ve Zanlı Kişilerle İlgili Kanun” ile bir kısıtlamalar dönemine girilmiştir. 17 Haziran 1909’da çıkarılan “İçtimaat-ı Umumiye Kanunu” ile protesto toplantıları, 31 Temmuz 1909 tarihli “Matbuat Kanunu” ile de basın özgürlüğü ciddi ölçüde kısıtlanmıştır. Aynı yıl Müslüman olmayan vatandaşların askere alınmalarıyla ilgili kanun, Grev Kanunu ve 23 Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu ile Eşkıyalık ve Fesatlığın önlenmesi ile ilgili kanunlar da çıkarılmıştır.²³²

Çıkarılan kanunlar Meclis’te önemli tartışmalara neden olur. Ermeni Mebus Varteks Efendi, Lütfü Fikri Bey’in Cemiyetler Kanunu hakkında sarf ettiği “Fransa’da cemiyetler pek çok elim hadiselere sebep oldu. Bu yüzden onlara sınırlandırmalar getirildi” şeklindeki sözlerini kinayeli bir şekilde ele almış ve eleştirisini sunmuştur:

*Abdülhamit bizim bu şekilde matbuat, cemiyet kanunu yapacağımızı bilse idi 31 Mart hadisesini yaptırmasaydı, aksine çok müteşekkik olurdu. (...) Geçmişte o kadar çalışıldı, kanlar aktıldı. Hapishaneler dolduruldu. Gene de fikrin önü alınamadı. İTC ve diğer cemiyetler emellerine eriştiler. Çünkü ne zaman hak halkın yanında, hükümet haksız ise, daima halk kazanacaktır. Halk haksızlık, adaletsizlik görmezse, zaten hükümete muhalif bir teklif bir tavırla ortaya çıkmaz. Cemiyetleri sınırlayacak yerde, bizim icraatlarımızı sınırlayalım, milletin menfaatine uygun kanunlar yapalım.*²³³

Jwaideh, 31 Mart Olayı sonrasında çıkarılan yasaların ardından oluşan durumu şöyle ifade eder:

*Karşı devrim tehlikesini bertaraf eden Jön Türkler, karşılarına çıkan bütün muhalefeti ezip yok etme kararı aldılar. Bundan sonra, onlarla aynı fikirde olmayan herkes susturuldu ve etkisiz hale getirildiler. Gericiler, liberaller ve özellikle milliyetçilerin tümü İTC’nin demir pençesini üzerlerinde hissettiler. Muhalefet öğelerini bastırmakla eş zamanlı olarak, Jön Türkler zorla Türkleştirme ve yüksek düzeyde merkezileşmiş bir idari sistem kurma planlarını da yürürlüğe koydular.*²³⁴

²³² Hür, s.130.

²³³ Aktaran: Karaer, s.89.

²³⁴ Jwaideh, s.211.

2.4.1. Türkçülük

Merkezileşmeyle birlikte gelen sadece halkların Meşrutiyet'e güveninin azalması ya da muhalefetin artması değildi. 31 Mart Olayından sonra başlayan ama daha çok 1910 sonrasında kendini gösteren yeni bir ideoloji güç kazanıyordu. Osmanlılık ideolojisinden vazgeçiş anlamını da taşıyan yeni ideoloji, Osmanlı topraklarındaki kutuplaşmayı ifade ettiği gibi homojenleşmeyi de ifade ediyordu.

Türkçülük daha önce de vardı ancak slogan olarak Osmanlılık ön plandaydı. Çünkü Türkçülüğün ayrılmaya yol açacağı öngörülüyordu. Ancak daha önce desteklenmiş olan İslamcılık derken de, sonrasında savunulan Osmanlılıktan bahsedilirken de Türk etnisi etrafında bir örgütlenme düşünülüyordu. Bu görüşte Müslümanlıkla ilintiliydi. Türklüğe vurgu Müslümanlığa da vurgu demekti.²³⁵ Akşin de benzer şekilde İttihatçıların Türkçü olduğunu, ancak bu ideolojiyi savunmanın çok uluslu devlet yapısından vazgeçiş olduğunu vurgulamaktadır. İleriki yıllarda toprak kayıplarıyla nüfusun homojenleşmeye başlaması Türkçülüğün önündeki engelin kalkması ve Türkçülüğün güçlenmesi demekti.²³⁶

Beşikçi, Türkçülüğün oluşumunda belli tarihsel dönemlerin öne çıktığını ve özellikle Meşrutiyet'in ilanından sonra Almanların etkisiyle oluşturulan bir ekonomik kalkınma ideolojisiyle beraber yürütüldüğünü söylemektedir.²³⁷

Türkçülük ideolojisi, ülkede ve İttihat ve Terakki içindeki etkisini 1910'dan sonra arttırır. Bu yıllarda Türkçü örgüt ve derneklerin sayısında da artış olmuştur. Türkleştirme yaygınlaştırılmasında bu örgüt ve derneklerin etkisi vardı. 1910'da kurulan derneklerden Genç Kalemler'in odak noktası Türk dili ve edebiyatıydı. Aynı adla bir dergi de çıkarılmış, dilin kökleri ve Osmanlı Türkçesinde sadeleşme çalışmalarına gidilmiştir. Pan-Türkist eğilimler içinde olan ve Enver Bey'le yakın ilişkiler kuran diğer bir dernek 1911'de kurulan Türk Ocağıydı.²³⁸

1911 yılında İttihat ve Terakki'nin Türkçü eğilimi kesinleşmeye başladı. Selanik'te yapılan gizli kongre sonrası İttihatçılar içinde gayri Türk olanlar ve gayrimüslimler ile yollar ayrılma noktasına gelmiştir. İttihatçıların Osmanlılıktan

²³⁵ İsmail Beşikçi, "Türk Siyasal Sisteminde Resmi İdeoloji", **Resmi Tarih Tartışmaları 3**, Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul, 2007, (Resmi İdeoloji), s.107.

²³⁶ Akşin, İttihat ve Terakki, s.375.

²³⁷ Beşikçi, Resmi İdeoloji, s.129.

²³⁸ Kayalı, ss.100-101.

Türkçülüğe geçişiyle de bağlantılı şekilde birçok isim muhalefete geçecektir. Bedros Hallaçyan (Ermeni), Babanzade İsmail Hakkı (Kürt), Seyyid Talip (Arap) gibi İttihatçılar içinde kalan isimler ise cemiyetin çekirdek grubunun içine girememişlerdir.²³⁹

Aynı yıl Meclis-i Mebusan reisi Halil Bey'in sarf ettiği sözler de İttihatçıların ideolojik olarak dönüşüm yaşadığını göstermektedir: “[İTC Hükümeti] Osmanlıları Türkleştirmek suretiyle yahut başka bir suretle, bütün kavimmiyetlerini unutturarak bir kavim haline getirmek üzere teşebbüslerde bulunmak ve bu suretle icraatta bulunmayı bu memleket için mazarrat (kötülük), bir tehlike telakki eder.”²⁴⁰

İttihatçıların Türkçülüğü Balkan Savaşları sırasında artan ulusçuluk fikriyatıyla birlikte tamamen açığa çıkacaktır.²⁴¹ Bu açıdan Türkçülük için Balkan Savaşları bir dönüm noktası görevi görmüştür. Çünkü Osmanlı, topraklarının üçte birini kaybetmenin moral bozukluğuyla beraber ulus devleti hazırlayacak nüfus yapısı da oluşmaya başlamıştır. Bu süreçten sonra gerek muhacirlerin Anadolu'ya gelmesi, gerek Gayrimüslimlerin Osmanlı topraklarından göç etmeleri, gerekse de İttihatçıların uyguladığı iskan politikası Anadolu'da homojenleşmeyi getirmiştir.²⁴²

İttihatçıların Türkçü politikalara sarılmaya başlaması ile başta Arnavutlar olmak üzere diğer etnik gruplardan tepkiler artmıştır.²⁴³ Bu süreçte birçok ulusta karşıt refleks olarak ortaya çıkan milliyetçilik, Kürtleri de etkilemiştir.

1913 yılı Osmanlı'nın Balkan topraklarında sorunlar yaşadığı ve Doğu/Güneydoğu Anadolu'da çatışmanın tırmandığı bir yıl olmanın yanında İttihatçılar tarafından Türkçülüğünde belirginleştiği bir dönemdi. Kürt milliyetçiliği, Ermeni milliyetçiliğinden ve İstanbul'un kozmopolit ortamında artan Türk milliyetçiliğinden etkilenmişti.²⁴⁴ Geline süreci ve İttihat ve Terakki'nin giderek Türkçüleştiğini M. Nuri Dersimi hatıralarında anlatmaktadır. N. Dersimi, öncelikle Balkanlardaki askeri hareketliliğe ve yaşanan toprak kayıplarına değinmiştir.

²³⁹ Fuat Dündar, **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)**, 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, ss.31-32.

²⁴⁰ Dündar, s.32.

²⁴¹ Akşin, İttihat ve Terakki, s. 375; Bajalan, s.121; Kutlay, Kürtler, s.273.

²⁴² Dündar, s. 31

²⁴³ Tunaya, T.S. Gelişmeler, s. 153

²⁴⁴ Tıbet Abak, “Rus Arşiv Belgelerinde Bitlis İsyanı (1914)”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 208, Nisan, 2011, s.68.

Sonrasında da İttihatçılar içindeki milliyetçiliğin artmasından ve bunun sonucunda yaşanan kutuplaşmadan bahsetmektedir:

Bu siyaset biz Kürt gençleri arasında da büyük bir etki yaratmıştı. O zamana kadar Kürtçülük zihniyeti taşımayan Kürt gençleri bile çok büyük bir heyecana kapılarak Türkleri düşman bilmeye başlamışlardı. İstanbul'da üniversite gençleri arasında artık bir milliyet çatışması baş göstermişti. Okulda dershaneye girdiğimizde, dersane büyük siyah tahtasına tebeşirle çok büyük yazılarla, "Ne Mutlu Türküm Diyene", "Yasasın Türk" sloganlarının yazıldığını görüyorduk. Bu durum karşısında biz de teneffüs saatlerinde dershaneye giderek aynı tahtaya; "Yasasın Kürt ve Kürdistan", "Ne Mutlu ben Kürdüm diyene" yazılarını yazmak zorunda kalıyorduk. Aynı şekilde Arap, Çerkez, Arnavut, Ermeni vb. Türk olmayan gençler arasında da milliyet kavgası artık bütün şiddetiyle bas göstermişti."²⁴⁵

2.4.2. Güneydoğu Anadolu'da Askeri Güç Unsur olarak Hamidiye Alayları ve Aşiret Alaylarına Dönüşümü

Daha önce "Hamidiye Alayları" başlığı altında alayların kuruluşuna ve II. Abdülhamid dönemindeki etkinliğine değinmiştik. "Kürtlerden kurulan ünlü süvarilerin zorbalık ve terörleriyle"²⁴⁶ Doğu/Güneydoğu Anadolu'da II. Abdülhamid'e büyük desteklerde bulunmuşlardı.

Meşrutiyet'in ilanı ile Alayların ne olacağı merak konusuydu. Meclis-i Mebusan açılır açılmaz bölge mebusları Alayların geçmiş dönem uygulamalarını dile getirmeye başlamışlardı. Meclis'te istibdat dönemi paşaları ve rüfekası konusu tartışıldığı bir esnada Pirinççioğlu Arif Efendi konuşmuş, Diyarbakır vilayetinde sıkça çatıştığı Hamidiye Alayları hakkında mebusları bilgilendirmiştir. Arif Efendi, paşalar ve rüfekasını "efkârı umumiye-i Osmaniye ise cismi millet ve devlete tedavisi asırlara muhtaç yaralar açmış olan istibdat mürebbileri"²⁴⁷ şeklinde tanımlamış ve bu zatların Diyarbakır Vilayetinde durumlarına değinmiştir:

Hafif Süvari Alaylarının mebdei teşkilinden Devri Mesudu Hürriyetin idrakine kadar geçen 17 sene zarfında Milli Aşireti Reisi Şakî-i Şehir İbrahim Paşa ile avnesini sahabet ve himayetlerine alarak Diyarbakır, Urfa, Zor mülhakatından

²⁴⁵ Mehmet Nuri Dersimi, **Hatıratım**, Doz Yayınları, İstanbul, 1997, ss.30-31; Burada belirtmemiz gereken bir nokta Dersimi'nin siyasi yaşantısı ile eseri arasındaki bağlantıdır. Hem İttihat ve Terakki döneminde hem de Cumhuriyet döneminde muhalefette yer alan Dersimi, muhtemelen İT dönemi ile Cumhuriyet dönemini bir ideolojik devamlılık (Türkçülük) şeklinde değerlendirip söylemini de bu doğrultuda oluşturmuştur. Çünkü kullandığı tabirler daha çok Cumhuriyet'in ilk on yılında üretilen söylemlerin geçmişe uyarlanması şeklinde durmaktadır.

²⁴⁶ Y.A. Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1988, s.167.

²⁴⁷ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 1, s. 214.

binlerce kurayı garet ve yağma ve bir Tâbûru Nizamiye neferat ve zabîtânını idam ve imhası ve Cengizlere rahmet okutacak mazalimin icrasını terviç ve şakî-i merkumu mücazattan vikaye etmiş ve Diyarbakir, Urfa ve Siverek eşrafından cerime alacak derecede mezalimlerine karşı şikâyetleri icrasız bırakmışlardır.

Ayrıca Arif Efendi, bu paşalar ve rüfekasının Diyarbakır'ın kazancının 100 bin lira noksan olmasına neden olduğunu değinerek, Meşrutiyet'in ilanını imtiyazlı, yağmacı sınıfın ortadan kalkmasında önemli rol üstlendiğini belirtmiştir: “Meşrutiyetin ilânı akabinde gönderilen kuvvei askeriye şakî-i merkum tenkil ve avenesi derdest ve tevkif olundular.”²⁴⁸

Meşrutiyet ilan edildiğinde bölgeye çok zararı dokunan Alayların başı Milli Aşireti reisi İbrahim Paşa tehdit olarak durmaktaydı. Meşrutiyet'in ilanından sonra İbrahim Paşa'nın tenkili ile ilgili karar çıkartılmıştır:

*Şaki-i merkumun bir an evvel istisali maşlaha-i muktezi olduğundan kendisini hayyen veya meyyiten derdest edenlere hükümetçe bin lira mükâfat i'ta edileceğinin ve maiyetinde bulunanların dahi terk-i silah ile muteveat eyledikleri halde mazhar-ı afv-ı ali olacaklarının mahalince icabı veçhile de hemen ilan ettirilmesi zımında nezaret-i müşarun ileyhaya me'zuniyyet i'tası ve Diyarbakir ve Haleb vilayetlerine tebligat ifası(...)*²⁴⁹

Şam'da bulunan İbrahim Paşa'ya tehdit telgrafları çekilmiş, İbrahim Paşa'da 900 kadar süvari ile Viranşehir'e gelmiş, oğlu Abdülhamid, Deli Hurşut namı Nizamiye Binbaşısı ve Siverek 42. Hamidiye Alayında görevli İsmail de Mardin ve Siverek'ten gelerek Viranşehir'e yerleşmişlerdir. Milli aşireti ile nizami askerler arasında çatışmalar yaşanmış, çıkan çatışmalar sonucunda Milli aşiretinden 150, nizami askerlerden 18 kişi ölmüştür. Diyarbakır gönüllülerinden 2000 kişi Ferik Emin Paşa komutasında bölgeye gelince İbrahim Paşa Hüseyin (Hüseynê) Kanco'ya sığınmış ancak Kanco teslim olmasını istemiştir. Bunun üzerine ailesiyle Nusaybin'e doğru yola çıkmış ve çıkan çatışma sonucunda Nusaybin yakınlarında öldürülmüştür.²⁵⁰

22 Ekim 1908 tarihli, İbrahim Paşa'nın öldürülmesi ilgili bir haber “Diyarbakir” Gazetesinde yer almıştır. “Şakî İbrahim'in resmen tahakkuk-ı vefâtına mebni, harekât-ı askeriye tatili icab etmekte, Fırka-i Takibbiye Kumandanı

²⁴⁸ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 1, s. 215.

²⁴⁹ BOA, MV, Dosya No: 120, Gömlek No: 85.

²⁵⁰ **Mardin (Aşiret-Cemaat-Devlet)**, (Ed. Suavi Aydın ve diğerleri), 2. baskı, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s.330; Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, ss.743-746; Farklı bir anlatım için bakınız: Bruniessen, s.291.

Saâdetlu Emin Paşa Hazretleri, müteveffay-ı mekrumun üç oğluyla damadını mustaşbahen (yanına alarak) Diyerbekir'e avdet eylemişlerdir.”²⁵¹

İbrahim Paşa'nın ölümünden sonra Alayların geleceği konusunda tartışmalar başlamıştır. Dabağyan'a göre “1909 ilkbaharında, Hamidiye Süvari Alaylarını kısmen silahsızlandırmaya başlandı. Aslında tamamen silahsızlandırıp alayların dağıtılmasına gidilmesi düşünülmüyordu. Ancak Rusya ile muhtemel bir savaşta mevzubahis Alaylardan azamî derecede istifade edilebileceği düşünölmekteydi.”²⁵² Dabağyan'ın bu söyleminden hareketle İttihatçılarda Alayların tamamen kaldırılması yönünde bir düşüncesinin hâkim olduğunu söylememizin yanlış olacağı kanaatindeyim. Bu noktada Meclis-i Mebusan tartışmaları aydınlatıcı olacaktır.

İstibdat döneminin son bulmasından dolayı Meclis Alayların varlığı konusu üzerine eğilmiştir. Anlaşılan mebuslar da Şarki Anadolu'da Abdülhamid'in istibdat rejiminin önemli bir uygulayıcısı olan bu yapılanmadan bazı nedenlerden dolayı vazgeçemiyordu. Ocak 1909 tarihli, Genç Mebusu Mehmet Emin, Muş Mebusu İlyas Sami, Hakkâri Mebusu Seyyid Taha imzalı bir yazıda Alayların mevcut durumu ve geleceğiyle ilgili öneriler bulunmaktadır. Yazıda mebuslar bölgenin durumuna, Alayların uygulamalarına değinilerek yapılan çıkarımda ülkenin temel unsurlarının önemli bir organı; hudutların metin, emin kahramanları olarak gördükleri bu Alayların lağvedilmesi yerine ıslahını daha uygun gördüklerini belirtmişlerdir.²⁵³

Benzer şekilde Meclis-i Mebusan'da yapılan konuşmalarda Hamidiye Alaylarının kaldırılmasının aksine ıslahı sıklıkla dile getirilmiştir. Erzincan Mebusu Osman Fevzi Efendi “Hamidiye namiyle onlardan bir nefret duymayalım. Onların içinde pek büyük işe yarayanlar da vardır, ıslaha muhtaç olanlar da vardır” demiştir.²⁵⁴ Ayrıca Diyarbakır Mebusu Fevzi Bey'de Hamidiye Alayları hakkında benzer sözler sarf etmiştir.²⁵⁵

Mebuslardan gelen taleplere paralel olarak İttihat ve Terakki de bu Alayların tamamen yok edilmesinden yana değildi. Cemiyet Alayların gücünden yararlanmak

²⁵¹ Aktaran: Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, s.745.

²⁵² Levos Panos Dabağyan, **Osmanlı'da Şer Hareketleri ve Abdülhamid Han**, 4. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2005, (Şer Hareketleri), s.493.

²⁵³ Nazmi Eroğlu, “II. Meşrutiyet'in Başlarında Bingöl ve Çevresinde Aşiret Alayları ile İlgili Yaşanan Sorunlar ve Yeni Düzenlemeler”, **Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolonyumu**, Bingöl Belediyesi Yayınları, 2011, ss.112-113.

²⁵⁴ MMZC, Devre:1, İçtima: 1, Cilt: 5, s.252.

²⁵⁵ MMZC, Devre:1, İçtima: 1, Cilt: 5, s.256.

istiyordu. Ancak mevcut durumları buna müsaade etmiyordu. Bu bağlamda bir takım düzenlemelerle Alayların ıslahı yoluna gitmişlerdir. Bu doğrultuda 1910 yılında Alayların ve aşiretlerin durumu hakkında tetkikatta bulunmak üzere bir mülkiye müfettişinin beraberindeki ahval-i mahalliyyeye hâkim bir kişiyle bölgeye gönderilmesi kararlaştırılmıştır.²⁵⁶ Devamında iki komisyon kurulmuş ve aşiretleri yakından takip edecek şekilde çalışmalara başlanmıştır. Komisyon, Alayların kayıt defterini inceleyerek askerlik yaşı gelenlerin kayıtlarını yapmış, ölenler varsa listelerden silmiş, silah ve teçhizatları yenilemiş ve aşiret liderlerine yeni bir takım unvanlar vermişlerdir.²⁵⁷ 17 Ağustos 1910'da çıkarılan nizamname ile Hamidiye Alayları nizamiye orduları gibi düzene sokulmuş, görev, yetki ve sayıları sınırlandırılmıştır. Bu nizamnameye göre Alaylar modern askeri usullerle çete savaşı yapan yardımcı birlikler olarak düşünülmüştür.²⁵⁸

Düzenlemelerle birlikte gündeme gelen bir diğer konu Alayların adının ne olacağıdır. Zira “Hamidiye” ismi II. Abdülhamid'den kaynaklanıyordu ve devri sabıkı hatırlatıyordu. İsim olarak “Oğuz Alayları” düşünülmüş ancak adı Mahmut Şevket Paşa tarafından “Aşiret Alayları” olarak değiştirilmiştir.²⁵⁹ Daha sonra da “Aşiret Süvari Efradına Mahsus Terbiye-i Münferide Talimatnamesi” yürürlüğe konulmuştur.²⁶⁰

İttihatçıların Alayları ortadan kaldırmayıp bir düzenlemeyle kontrol etmesinin altında muhakkak ki birçok sebep yatmaktadır. Bunların içinde aşiretleri devlet karşısına almaktansa devlet yanında tutma düşüncesi ve onların askeri gücünden faydalanmanın gerekliliği ön plandadır. II. Abdülhamid, Hamidiye Alaylarını sadece askeri kuvvet olarak değil, ayrıca politik-dini bir güç olarak ta görmüştür. Öyle ki Kürt aşiretlerinden sadece Sünni olanları Alaylara almıştır.²⁶¹ Buna karşın İttihat ve Terakki Alayları askeri açıdan değerlendirip, aşiretlerin sosyo-ekonomik ve dini değerlerini ikincil plana atmış olacak ki Birinci Dünya Savaşı içinde Dersimli Alevi Kürtlerin de katılmasına izin vermiştir.²⁶²

²⁵⁶ BOA, MV, Dosya No: 138, Gömlek No: 21.

²⁵⁷ Kodaman, Anadolu Politikası, s.62; Aydoğan, Erdal, s.141; Ünal, ss.98-99.

²⁵⁸ Mustafa Balcıoğlu, “Hamidiye Alaylarından Aşiret Alaylarına Geçerken Harbiye Nezaretine Sunulan İki Rapor”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 4, Nisan, 1994, s.48.

²⁵⁹ Kodaman, Anadolu Politikası, s.62.

²⁶⁰ Aydoğan, s.141.

²⁶¹ Beşikçi, Anadolu'nun Düzeni, s.175; Strohmeier, s.16.

²⁶² Balcıoğlu, s.51.

Ayrıca 9 Nisan 1330 (22 Nisan 1914 M) tarihli rapora baktığımızda Alayların askeri gücüne vurgu yapıldığını görürüz:

Aşiret alayları bir seferberlik vukuunda davete icabet edip ıslah-ı kabil bazı kusurlar bulunmakla beraber, silahaltına geliyorlar. Aşiret alayları efradı ömründe ata binmemiş, eline silah almamış Anadolu köylüsünden pek ziyade cesur, çevik, talim ve terbiyeye müstaidir. Zira aşair daima birbirlerine hasım olduklarından bunlar memleketlerinde bile düşman karşısındaymış gibi müteyakkız bulunmakla harbe hazırdırlar. Daima at ve silahla mücehhezdirler. Aşiret neferi ve kısrağı kanaatkârdır. Ne bulurlarsa onunla geçinir. Çünkü memleketlerinde böyle geçinir.²⁶³

Aşiret Alayları başlangıçta ellinin üzerinde aşiretin katılımıyla oluşturulmuştu. İttihat ve Terakki'nin birçok aşiretin içinde bulunduğu bu yapılanmayı ortadan kaldırması bölgede devam eden karışıklık ve huzursuzlukları arttırabilirdi. Cemiyet, 1909 sonrasında merkezileşmeye başlamasıyla elinde düzenli, kendisine bağlı güçlere daha çok ihtiyaç duyacaktı. Ayrıca bölgede Ermenilerle daha sonrasında Ruslara karşı önemli kuvvetler olarak kullanabilecekti. Bu yönüyle İttihatçılar Alayların varlığını devam ettirmeyi makul bir çözüm olarak görmüştür. Bölgede yükselecek muhalefetin önünde de Alaylar duruyordu. Alayların cezalandırıcı bir güç olarak var olduğunu bilmek geri adım attırmaya yöneliyor, başkaldıracakları bir kez daha düşünmeye itiyordu. Son olarak İttihatçılar bu Alayların gücünden Dünya Savaşında da yararlanmıştı.

2.4.3. Merkezileşme Sonrası Muhalefet ve İsyenlar

Abdülhamid döneminde taşrada düzen, himaye ve bireysel bağlar üzerine kuruluydu. Bu sistemde yerel eşraf büyük oranda bağımsız hareket edebiliyordu. Meşrutiyetle birlikte eşraf sahip olduğu siyasi hakları kaybetmekten korkmuş ve bunun için de buldukları bölgeye yeni atanan görevlilere karşı otorite mücadelesine girmişlerdir. Yerel güçler taşraya, özellikle hükümetin etkisinin tam olarak hissedilmediği vilayetlere gelecek memurların nitelikli olmadıklarını biliyordu. İttihat ve Terakki de bunun farkındaydı ve idari görevlere gelen kişilere yetki genişliği sağlayarak kontrolü sağlamak istemiştir.²⁶⁴

²⁶³ Aktaran: Balcıoğlu, s.51.

²⁶⁴ Kayalı, s. 65.

Lütfi Fikri Bey, İttihat ve Terakki'nin bu yeni uygulamasının taşrada sorunları çözmeyeceğini düşünüyordu ve İttihatçıların böyle bir uygulama içine girmelerini doğru düzgün bir programının olmamasına bağlıyordu. Lütfi Fikri Bey, hükümetin salahiyat-i vasiâ (geniş yetkiler) diye bir kavram ortaya attığını ve vilayetlere geniş yetkilerle donatılmış valiler atandığını söylemektedir. Bu uygulamaların Meşrutiyet yönetiminde olmaması gerektiğini vurgulayan Lütfi Fikri Bey, sorunun bölgedeki kanunların değiştirilmesiyle ve iş bilmeyen, yolsuzluk yapan memurların değiştirilmesiyle sorunun çözüleceğini söylemektedir.²⁶⁵

Lütfi Fikri Bey'in düşüncesini destekleyen, sorunun memurlardan kaynaklandığını ve memurların beceriksizliğinin eskiden beri devam eden bir durum olduğunu "Kürdistan Gazetesi"nden aktarılan yazıda da görebiliyoruz. Yazı, 19. yüzyılın sonundaki durumun hiç değişmediğini gösteriyordu: "Bize gönderilen müdürler, vali ya da kaymakam olsun hepsi adaletsizce baskı yoluyla Kürdistan'ı yönetmektedir. Onlar Kürdistan'ı harap ediyorlar."²⁶⁶

Toplumsal reform ve değişim vaatlerinde bulunarak iktidarı hedefleyen, Meşrutiyet'in ilanı ile vaatlerin gerçeğe dönüşmesi için fırsat bulan İttihat ve Terakki, mevcut durumunu korumaya çalışmıştır.²⁶⁷ Bu durum muhalefetin son bulması yerine her geçen gün artmasına yol açmıştır. Örneğin, Doğu/Güneydoğu Anadolu'da mevcut sorunlardan biri firari maznuamların dağdan inmesi ve bir kanun eşliğinde sorunun giderilmesiydi. Bu konu hakkında Ziya Gökalp, hürriyetin ilan edilmesiyle firari suçluların dağdan indiğini ancak esaretten kurtulamadığını ve bunun Meclis-i Mebusan'ca alınan af kararının uygulanmasıyla gerçekleşeceğini belirtmektedir. Gökalp'e göre; bu gibi sorunlar tamamen çözüldükten sonra hürriyete erişilecektir.²⁶⁸ Ancak bu sorunda İttihatçılar tarafından çözülememiş, sorun büyük oranda devam etmiştir.

Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte isyan eden Kürt aşiretlerinin bir kısmı silahlarını bırakmış ve bazı aşiretler de daha sonra silahlarını hükümete teslim etmişti. Örneğin 1909 yılında "Siirt'in Eruh kazasına tabi Şırnak aşâyiri rüesâ ve

²⁶⁵ Murat Kurt, **Lütfi Fikri Bey'in Siyasi Mücadelesi Yahut Başına Muhalefet**, Şehir Yayınları, İstanbul, 2008, s.123.

²⁶⁶ Bajalan, s.83.

²⁶⁷ Petrosyan, s.333.

²⁶⁸ Ziya Gökalp, *Sosyolojik Tetkikler*, ss.113-114; Aynı yazı için bakınız: Gökalp, *Makaleler I*, ss.103-106.

efradı dahi silahlarıyla beraber hükümete teslim-i nefis ve iltica etmişlerdir”²⁶⁹ Aşiretlerin diğer bir kısmı İttihat ve Terakki yanında yer almıştı. Diğer yandan bütün aşiretlerin devletin yanında yer alması gibi bir durum söz konusu değildir. Devletle uzlaşamayan aşiretler Meşrutiyet’in ilanı ve devamında devletle çatışmaya devam etmiştir. Dersim’de 1908 yılında Meşrutiyet’in ilan edildiği günlerde Devlet ile Dersim Kürtleri arasında çatışmaların devam ettiğini söylemiştik. Neşet Paşa belirli bölgelerde yenilgiye uğramış, sonunda da askerlerin yorgun ve hasta düşmesinden dolayı aşiretlerle anlaşma yoluna gitmişti. 1908 yılındaki bu askeri operasyonda hükümet güçlerinin birçok askeri teçhizatı aşiretlerin eline geçmişti. Aşiretlerin ele geçirdiği malzemeler Nuri Dersimi’den aktarılan bilgide “yirmi bin mavzer, on iki top, üç yüz katır, beş yüz at, külliyetli askeri malzeme ve cephane” şeklinde gösterilir.²⁷⁰

1908 yılındaki askeri harekâtın başarısızlığı yeni bir harekâtı gündeme getirmiştir. Bu doğrultuda yapılan çalışmalarda 4. Ordu Komutanı İbrahim Paşa “tedibat”ın yanında daha önemli bir konu olan “ıslahat”ın da yapılması gerektiğini söylemiştir.²⁷¹ Tanin Gazetesindeki yazıda da “Islahat” konusu askeri harekât ile birlikte ele alınmıştır. Dersim’de birçok aşiretin “Islahat Memuruna” sığınmasına rağmen Haydaranlı Aşireti devletle çatışmaya devam etmiştir. “Haydaranlı Aşireti isyan ve şekâvet de (haydutluk) ısrar etmekte, bu aşiretin tedip ve tenkiline karar verildiği”ne ve “5 tabur piyade ile bir batarya cebel(dağ) topunu ve üç mitralyöz tufengi(yle)(...) Haydaran Aşireti üzerine hareket edil”(miştir).²⁷²

Ayrıca Dersim bölgesinde devam eden asayişsizlik ve hırsızlık konusu 9 Şubat 1909 tarihinde Erzincan Mebusu Osman Fevzi Efendi tarafından Meclis gündemine de taşınmıştır. Mecliste yapılan konuşmalarda başarısızlığın nedeni olarak daha önce yapılan askeri sevkiyatların yapılış zamanlarının yanlış olduğu tespitinde bulunulmuş ve Dersim konusunda ellerinden geleni ciddiyet ve hamiyetle yapacaklarını ifade etmiştir.²⁷³ Bu doğrultuda Hükümet yapılacak bir harekât için

²⁶⁹ Malmîsanij, KTTTCG, s.182.

²⁷⁰ Aktaran: Suat Akgül, **Amerikan ve İngiliz Raporları Işığında Dersim**, 3. Baskı, Yaba Yayınları, İstanbul, 2004, s.38.

²⁷¹ Akgül, s. 38.

²⁷² “Haydaranlı Aşireti Nasıl Tedip Edildi”, **Tanin**, 18 Eylül 1325; Meşrutiyet sonrasında Dersim bölgesinde devam eden başka bir olay için bakınız. (Kabacalı, Kürtler ve Ayaklanmaları, s.21.)

²⁷³ Ahmet Ali Gazel, **Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nda Parlamenter Denetim**, Çizgi Yayınları, Konya, 2003, s. 184.

mevcut taburların durumunu ele almıştır. Dersim’de devam eden çatışmalara nihayet vermek için taburların asker sayısının artırılması ve gerekli erzakın temini için maddi destekte bulunulması kararlaştırılmıştır.²⁷⁴

Olaylar Dersim’le sınırlı değildir. Malmîsanij, KTTG’de yer alan “Şuûnat”(Olaylar) başlığı altında verilen metinden Midyat bölgesinde de asayişsizliğin devam ettiğini aktarmaktadır:

Midyat Kazası dâhilinde eşkıyanın tenkil ve derdestine memuren kaza-yı mezkûra (adı geçen) gönderilen livâ mutasarrıfı tarafından icrâ edilen ta’kibât neticesinde, geçen Kanûn- Evvelin on altısına kadar eşhas-ı matlûbeden dehalet edenlerle (sığınanlar) derderst edilenlerin mikdârı on yedi nefere balığ (varantutan) olduğu ve köylerinden çıkarılıp perişan kalmış olan ahâlînin yerli yerine iskânıyla, zaptolunan arazi ve hayvanların iadesi gibi tedâbir ittihazına tevessül (tedbir alma girişimi) bulunduğu, Diyarbakır vilayetinden Dahiliyye’ye bildirilmiştir.²⁷⁵

Bu olay haricinde bölgede benzer birçok olay meydana geliyordu. Örneğin “Diyarbakır Gazetesi”nden 1908 Temmuzunda Midyat’ta birkaç günden beri hırsızlık olduğunu ve devriyelerin bu olayı önlemek için gezmesinden sonra iki hırsızın yakalandığını öğreniyoruz.²⁷⁶ Bir başka haberde ise Midyat eşkıyasından Hisarlı Sabri’nin derdest edildiği (yakalandığı) ve Halil adında birinin ise dehâlet (sığınma) ettiği bildirilmiştir.²⁷⁷

Şarki Anadolu için bu tarz vakalar yeni değildi. Örneğin 1880 yılında Mazıdağı Kürtleri Derik’ten beş yüz koyun çaldığına ve Mardin bölgesinde Şamar ve Şarabî aşiretleriyle bir takım göçerin Cizre bölgesinde gasp yaptıklarına dair haberler dönemin raporlarında işlenmiştir.²⁷⁸ Bu olaylar Meşrutiyet’in getireceği düşünülen asayiş ve güven ortamının Meşruti idareyle gelmediği ve 1880’lerdeki güvensizlik ortamının aynı şekilde devam ettiğini göstermektedir.

Aşiretlerin gerçekleştirdiği yağma ve gasp olaylarının devam etmesi, ayrıca asiliklerinin son bulmaması nedeniyle bu aşiretler üzerine askeri harekât gündeme gelmiştir. Diyarbakır Valisinin Nisan 1909’da İstanbul’a çektiği telgrafta asi aşiretler

²⁷⁴ BOA, MV, Dosya No: 125, Gömlek No: 80.

²⁷⁵ Malmîsanij, KTTG, ss.180-181.

²⁷⁶ Diyarbakır, 26 Haziran 1324.

²⁷⁷ Tanin, 2 Teşrinievvel 1325.

²⁷⁸ Abdülhamid Kırmızı, 1880’de Diyarbakır Vilayetine Gelen İlk Adliye Müfettişinin Sergüzeşti, <http://e-sarkiyat.com/makaleler/7.sayi/4.pdf>, (15.10.2013), (Müfettişinin Sergüzeşti), ss.75-80.

üzerine yapılacak “takibat ve tedibat” harekâtı için mevcut kuvvetin yetersiz olduğu ve büyük bir kuvvete ihtiyacın olduğu belirtilmiş, gereğinin yapılması istenmiştir.²⁷⁹

1910 yılından itibaren yaşanan asayişsizlikle birlikte Doğu/Güneydoğu Anadolu’daki muhalif çizgi giderek artmıştır. Bu yıldan itibaren bazı Kürtler arasında bağımsız bir Kürt devleti kurma konusunda çalışmalar yürütülmeye başlanmıştır. Abdürrezzak Bedirhan 1910’da Tiflis’e, oradan da İran’ın Batısına geçip buralarda Rusların desteğini alarak bağımsız bir Kürt Prensiği kurmak için çaba harcamış, ancak Ruslar kendisine bu konuda destek vermemiştir.²⁸⁰ Abdürrezzak Bedirhan 1911 yılında da benzer şekilde Rusya ile ilişkilerini sıkı tutmuş, özellikle sınır bölgelerindeki Kürtlere ziyaretlerde bulunarak destek aramıştır.²⁸¹

Aynı dönemde Meşrutiyet aleyhinde farklı düzeydeki hoşnutsuzluklar ve ayaklanmalar Balkanlarda²⁸² ve diğer Osmanlı topraklarının birçok yerinde oluyordu. Bu durum Kürtlerin ve Ermenilerin yaşadığı vilayetleri de etkilemiştir. 1910 yılında Bitlis ve çevresinde dernekleşme ve kulüplerin açılması üzerine vali İsmail Hakkı Bey bu duruma müdahale etmek, örgütlenmeyi sonlandırmak istemiş ancak merkez buna izin vermemiştir. İzin verilmemesinin öncelikli nedeni Arap coğrafyasında yaşanan hareketliliğin aynı anda Kürt ve Ermeni vilayetlerine yayılmasının ülkeyi zora sokacağı düşüncesidir.²⁸³

Sonyel’in aktardığına göre; 1910 yılının Ağustos ayının sonlarına doğru Kürtlerle Ermeniler arasındaki ilişkiler başta toprak meselesi olmak üzere birçok sorundan dolayı giderek kötüleşiyordu. Bu dönemde Diyarbakır’da durum sakin olmasına karşın İngiliz Büyükelçisi Lowther, Kürtlerin tutumundan memnun değildir. Lowther, Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey’e Kürtler arasında kesinlikle üyelerini silahlandıran derneklerin olduğunu, ancak bunların örgütlenmeden uzak olduğunu söylüyordu. Ayrıca Kürtlerin, Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki

²⁷⁹ BOA, DH. MKT, Dosya No: 2797, Gömlek No: 60, ss.1-2.

²⁸⁰ Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, ss.21-22.

²⁸¹ Salâhi R. Sonyel, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi ve Türkiye’yi Bölme Çabaları (1908-1918)”, **Bellekten**, Cilt: LXI, Sayı: 231, Ağustos, 1997, s.404.

²⁸² Çelik, s.371.

²⁸³ Çamsoy, s.25.

eşitliği kabul edemediğini ve aşiretler arası çarpışmaların bastırılmasını hoş karşılamadıklarına da değinmektedir.²⁸⁴

Dominikan misyoneri Rhetore, Mardin yakınlarındaki “Mor Yakup”tan gönderdiği mektupta, İttihatçılarının giderek artan yabancı düşmanlığından söz etmektedir. Makedonya’dan Lazarist Cazot ta benzer bir durumdan bahsetmektedir: “Yeni anayasa en güzel umutların oluşmasına neden olmuştu; ama Hıristiyanlar [...] Türkiye’de hiçbir şeyin değişmediğinden, Türklerin kendilerine eskisinden daha iyi davranmadıklarından, eskisinden daha çok eşitlik, adalet, güvenlik bulunmadığından şikâyet ediyorlar.”²⁸⁵

Müslüman-Hıristiyan ayrışması kendini Arazi Sorununda da göstermiştir. Arazi davalarında mağdur olanlar, İttihat ve Terakki’nin karşısında yer almışlardır. Bedirhan Ailesinden Eyüphan’ın oğlu Said muhalefet eden kişiler arasındaydı. İttihat ve Terakki’nin Ermenilerle yapmış olduğu işbirliğini protesto ediyor, Meşrutiyet’in getirmiş olduğu hürriyet kavramının sadece Ermeniler için geçerli olduğunu söylüyordu. Said, Osmanlı mülküne Hıristiyanların talip olmasının şeriata aykırı olduğunu ve bunun Müslümanlar için kabul edilemez bir durum olduğunu vurguluyordu. Ayrıca hakkını aramak için silaha sarılmaktan başka yolun kalmadığını söyleyen Said, din faktörünü merkeze alarak halkı örgütleme yoluna girişmiştir.²⁸⁶

Kürtler içinde bazı grupların sempati duydukları Araplara para yardımıyla bulduklarını da görüyoruz. Kürtlerin temas kurdukları Yemenli ayaklanmacıların liderlerinin bölgeye gönderdiği temsilciler Diyarbakır, Muş, Hınıs başta olmak üzere nüfuz sahibi kişilerle ilişkiler kurmuş İmam Yahya’nın 1911 Martında Muş’a gönderdiği elçinin Kürtlerle yaptığı toplantıdan çok geçmeden haberi olan yetkililer katılanları tutuklamıştır. Bölgedeki hareketliliği yatıştırmaya çalışan İttihat ve Terakki, bölgedeki muhalefeti gözetleme işini de sıkılaştırmıştır. Ayrıca Kürt aşiret liderlerine ılımlı tavırla yaklaşarak hem kendi yanlarına çekmeye çalışmış hem de liderlerin sert muhalefet içine girmelerini engellemek istemiştir.²⁸⁷

²⁸⁴ Sonyel, s.392.

²⁸⁵ Hieser, ss.411-412.

²⁸⁶ Ünal, s.103.

²⁸⁷ Çamsoy, s.26.

1912 yılında Kürtler ve Ermeniler arasında İttihat ve Terakki'ye karşı tavırlar giderek sertleşmişti. Bu yıl aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin Türkçülüğü ve tekçiliği arttırdığı yıldır. Hieser, 1912'de Abdülhamid İslamcılığıyla yeni uyanan ve örgütlenen Türk milliyetçiliğini devleti bir arada tutmak için belirlenmiş yolun uygulanmaya konulduğunu söylemektedir.²⁸⁸ Cizre'den İstanbul'daki Abdullah Cevdet'e çekilen telgrafla Cevdet, "Kürdistan"ın geleceği ile ilgili bir toplantı için bölgeye çağrılıyordu. Bu süreçte Yusuf Kamil Bey (Bedirhan) ve yeğeni Süleyman Bedirhan bağımsız Kürdistan için propaganda çalışmaları yapmış, yine Rusya ile temasa geçilerek destek aranmıştır.²⁸⁹ Ayrıca başlangıçta Meşrutiyet'e destek veren Said-i Kurdi'nin bu süreçte ne ölçüde muhalefet yaptığı veya artan muhalefette Said-i Kurdi'nin etkisi önemli bir konudur. Bu konuya değinen Şerif Mardin, 1912 sonrası için İttihat ve Terakki'ye muhalif olan kesimlerin Said-i Nursi (Kurdi)'nin etrafında da örgütlenmiş olmasının muhtemel olduğunu söylemektedir.²⁹⁰

Kürt aydınlarının bağımsızlıkçı çalışmalarının yanında Kürt feodallerinin ve dini önderlerinin de toplantılar yaptığını görüyoruz. Bazı Kürt aşiretleri siyasi talepler doğrultusunda hükümet-i Osmaniye aleyhinde çalışmışlardır. Diyarbakır ve Bitlis bölgelerinde var olan muhalefet Mardin, Midyat ve Cizre bölgelerine de sıçramıştır.²⁹¹

İttihat ve Terakki'nin Balkanlarda yaşanan askeri harekâtlarda başarısız olması Doğu bölgelerinde vergiyi ve baskıyı arttırması ile sonuçlanıyordu. Buna tepki olarak da Kürtler, vergileri protesto ediyor ve devlet memurlarını kovuyorlardı. Kürtler toplantılarda İttihat ve Terakki'nin uygulamalarını ve kendi geleceklerini tartışıyorlardı. 1912 Şubatında Kürt ileri gelenleri Erzurum'da Abdürezzak Bedirhan'ın etrafında toplanmışlardı. Kürtlerin yardım umduğu güç yine Rusya'ydı. Ancak Rusya, Kürtlerin tamamen birlik sağlayamamasından dolayı onları yardımcı olmamıştır.²⁹²

1913 yılında Doğu/Güneydoğu Anadolu'da İttihat ve Terakki'nin baskı politikasıyla paralel Kürtlerin ve Ermenilerin talepleri giderek artmış, Rusya hep bir yardım umudu olarak devrede kalmıştır. Özellikle Ermenilerin ıslahat talepleri Rusya

²⁸⁸ Hieser, s.710.

²⁸⁹ Malmîsanij, Hêvi Cemiyeti, ss.29-30.

²⁹⁰ Mardin, s.143.

²⁹¹ Aydoğan, s.152.

²⁹² Kutlay, Kürtler, ss.164,169; Aydoğan, ss.179-189.

üzerinden Osmanlıya ulaşır bir hal almıştı. Rusya'nın İstanbul elçisi tarafından sunulan 8 Haziran 1913 tarihli raporda Osmanlı yönetimince de benimsenen ve bölgede ıslahat yapılmasını içeren projeye göre Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Sivas'ı birleştirecek özel bir vilayet oluşturulacaktı. Ayrıca Hafif Süvari Alayları kaldırılacak; yazışmalar Türkçe, Kürtçe ve Ermenice olacaktı. Bu proje Dünya Savaşının çıkmasından dolayı uygulanamamıştır.²⁹³

Balkan Savaşı dolayısıyla Osmanlının zor bir durumda olduğu bu süre zarfında Doğu/Güneydoğu Anadolu bölgesinde Kürtler, Ermeniler ve Süryaniler arasındaki çatışmalar hız kazanmıştır. Mahmut Şevket Paşa, günlüğünde halklar arasında gerilimin tırmandığı bu dönemdeki Ermeni-Müslüman çekişmesine yer vermektedir: “(Ermeniler) Doğu Anadolu’da bilhassa Kürtlerle anlaşamıyorlar ve onlardan korkuyorlardı. Fakat son zamanlarda Ermenilere karşı Türk umumî efkârında da tam bir huzursuzluk vardı.²⁹⁴” 26 Mayıs 1913 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığına gönderilen yazı, Türklerin Balkan Savaşının yenilgisi sonrasında öç almak için Kürtleri silahlandırarak Süryanileri öldürmek için kışkırtmalarda bulunduğu ve bazı bölgelerde Kürtlerin Süryanileri öldürdüğünden bahsediyordu.²⁹⁵

Aynı döneme ait, İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey tarafından Büyükelçi Lowther’e gönderilen yazıda ise Kürtlerin Nasturi Hıristiyanlara (Süryanilere) zorbalık yaparak onların mallarını aldıklarını ve Osmanlı hükümetini bu konuda uyararak, benzer olayların tekrarlanmasının önüne geçilmesi isteniyordu. Grey’in yönergesini yerine getiren Lowther’in gönderdiği cevapta dikkat çekicidir: “Bir Ermeni öldüren bir Kürt, sadece bir Ermeni öldüren bir adam olarak değil, bir ‘katil’ olarak işlem görmezse, o yörelerde güvenlik ve düzenin kurulması beklenemez.²⁹⁶”

²⁹³ Çamsöy, s.27; Kutlay, Kürtler, s.174.

²⁹⁴ **Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü**, Arba Yayınları, İstanbul, 1988, s.135.

²⁹⁵ Sonyel, s.402.

²⁹⁶ Aktaran: Sonyel, s.403.

2.4.3.1. Bitlis İsyanı

Bitlis İsyanı, Birinci Dünya Savaşı öncesi çıkmış, dini ve Kürtçü grupların bir arada olduğu bir isyandır. Genel itibariyle 19. yy. ve 20.yy'ın başında şeyhler ve diğer din adamları Kürtler üzerinde hep etkili olmuştur. 1880'de çıkmış Şeyh Ubeydullah İsyanında da benzer şekilde din adamları öncülük etmiştir. Bununla beraber, bu defa dönemin ideolojik değişimleriyle paralel olarak Bitlis İsyanına öncülük eden siyasi-entelektüel bir grup ta vardır.

Dünya Savaşı öncesinde merkezi Bitlis olan çeşitli hareketlenmeler yaşanmaktadır. Abdürrezzak Bey ve Simko, Rusların kontrolündeki İran'da; Molla Selim ve Şeyh Şahabettin de Osmanlı'nın Doğu vilayetleri dâhilinde isyan hazırlığı içindeydi. Ruslar bu ayaklanma için Kürtlerin destek umduğu bir güçtü. Molla Selim, Abdürrezzak Bedirhan, Şeyh Taha, Yusuf Kamil Bedirhan ve Simko Ruslara güveniyordu.²⁹⁷

Bu dönemde Rus konsolosluğunu Şirkov'a göre; Kürtler arasında bir birlik yoktu. Şirkov'un söylediğinden Kürtler arasında farklı görüşlerin varlığını gördüğümüz gibi, isyanın çıkış nedenlerinden bir kaçını da öğreniyoruz. Kürtlerin bir kısmı bir Kürt Beyliği kurmak isterken, diğer bir kesimi de Kürtler için reform istiyordu. Bir üçüncü Kürt grubu da Ermenilere tanınan ayrıcalıklardan ve yapılan ıslahatlardan rahatsızlığını dile getiriyordu. Bölge vilayetlerindeki Türk yöneticilerin varlığından rahatsız olan Kürtler de vardı ve bu memurlardan kurtulmak istiyorlardı.²⁹⁸ Diğer yandan Kutlay'a göre, İttihatçıların baskıcı politikalarına karşı Kürtlerin kimliklerini koruma çabası ve vergilerin ağırlığı isyana yol açmıştır.²⁹⁹

Tanin Gazetesindeki haberde, Kürtlerin çıkarmış olduğu bu isyanın Arnavutluk'ta gelişen milliyetçilik hareketleriyle benzer olmadığı belirtiliyordu. Böylece, İsyanın Kürtlerin milliyetçi duygularla değil, hükümetin ıslahat çabalarına silahlı muhalefeti şeklinde değerlendirilmiştir.³⁰⁰ Ayrıca Tanin, isyanı daha önce yapılmış isyanlarla da karşılaştırarak isyanın niteliğini belirlemiştir. Gazeteye göre; Molla Selim'i önüne katan kuvvet ile Kör Ali'yi ve Vahdeti'yi meydana atan güç

²⁹⁷ Abak, s.69.

²⁹⁸ Abak, s.70.

²⁹⁹ Kutlay, Yeniden Okumak, s.126.

³⁰⁰ "Bitlis Vukuatı", **Tanin**, 21 Mart 1330

arasında şeklen değilse bile esas itibariyle önemli benzerlikler vardır. Tanin'e göre Molla Selim'in bir grubu yanına alarak ayaklanmasıyla Vahdeti'nin bayrak açarak payitahta yürümesi arasında hiçbir fark yoktur.³⁰¹

İsyanın patlak vermesinde Molla Selim ve diğer liderlerin propaganda çalışmasından hükümetin erkenden haberdar olmasının etkisi vardır. İsyanın liderleri çeşitli bölge vilayetlerini gezerek Kürtlerle ve Ermeni örgütleriyle işbirliği içine girebilmek için çalışmalar yürütmüştür.³⁰² Hükümet bu örgütlenmenin önüne geçmek için Hizan jandarmasını harekete geçirmiş ve Molla Selim'i tutuklatmıştır. Ancak Molla Selim, Bitlis'e götürülürken Kumaç denilen yerde 700 kadar silahlı Kürt tarafından jandarmanın elinden kurtarılmıştır.³⁰³

Kısa sürede Bitlis ve civarına yayılan İsyanı bazı bölgelerde Ermenilerde destek vermiştir. Buna karşın Ermenilerin çoğunluğu bu isyandan rahatsızlık duymuştur. İsyanın liderleri bundan dolayı isyanın Ermenilere karşı olmadığı yönünde açıklamalar yapmak zorunda kalmışlardır. Bu doğrultuda Molla Selim tarafından Ermeni delegelere mektup gönderilmiş ve civar kasabalara Kürtlerin girmesinden endişe duymamaları gerektiğini belirtmiştir.³⁰⁴ Kürt liderlerinin bu açıklamalarına karşın, "Azadamard" muhabirinden aktarılan Ermenilerin tedirginlikleri devam ettiğini öğreniyoruz. Ermeniler, isyancıların liderlerinin sözünü dinlemeyip Ermeni köylerini basacağından tedirginlik duymuş, Hükümetten kendilerini koruyabilmeleri için silah talebinde bulunmuşlardır.³⁰⁵

Ermeniler içinde hükümet kuvvetleri tarafında isyancılara karşı çatışmaya girenler de vardı. "Azadamard Gazetesi" bu yönde bir bilgiyi aktarmaktadır:

*Kürtlerin Bitlis'e ilk hücumu esnasında Ermenilerden birkaç askerin, biz fedai oluyoruz ve öne geçeceğiz diyerek ilerledikleri ve kendilerini bir Türk çavuş takip etmesi üzerine bu halin askerin kuvve-i mâneviyesine tezyid ettiği ve bu fedai müfrezesini muhâcimlerin iki cenahı karşısında sonuna kadar kahramanca mukavelede buldukları ve müsadematta Ermeni askerlerinden dört neferin düştüğünü...*³⁰⁶

³⁰¹ "Bitlis Hadisesi Münasebetiyle", **Tanin**, 23 Mart 1330.

³⁰² Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, s.33.

³⁰³ Abak, s.70; Aydoğan, s.215; Altan Tan bu olayı farklı bir anlatıyla vermektedir: "bir atın kuyruğuna bağlanarak elli kişilik bir jandarma birliği eşliğinde Bitlis'e götürülmek üzere yola çıkarıldı. Kürtler baskın düzenleyerek Mela Selim'i kurtarınca olaylar hızla çevreye yayılmaya başladı." (Tan, s.123.)

³⁰⁴ "Ermeni Patriğinin Beyanâtı", **Tanin**, 23 Mart 1330.

³⁰⁵ "Hadise Hakkında Malumat", **Tanin**, 23 Mart 1330.

³⁰⁶ Aktaran: Ünal, s.111.

Tanin Gazetesinin haberlerinden, gazetenin Bitlis İsyanını büyütülmeyecek bir isyan olduğu algısı içinde olduğunu görüyoruz.³⁰⁷ Diğer yandan Muş³⁰⁸, Kiğı ve Hakkâri³⁰⁹ ile Mutki ve Garzan³¹⁰ gibi bölgelerden gelen telgrafları da gazetede yayınlamıştır. Ayrıca ıslahat ve terakki karşıtlığı olarak ele alınan Bitlis İsyanına Hükümetin “tedip ve tenkilde katiyen tereddüt etmeyeceği” belirtilmiştir.³¹¹

İsyanın yayılması ve bölge vilayetlerinden destek bulması hükümetin olayı bastıramamasına neden olmuştur. Hükümet kuvvetlerinin isyancılar karşısında yetersiz kalması ve durumun ciddiyetini koruması üzerine IX. Kolordu birlikleri bölgeye sevk edilmiştir.³¹² Hükümet kuvvetlerinin isyanı bastırmasından sonra halk tarafından sevilen ve hürmet edilen Seyyid Ali'nin idam edilmesi halk arasında galeyana neden olmuş ve uzun süre matem tutulmuştur.³¹³ Molla Selim ise Rus konsolosluğuna sığınmış, Dünya Savaşının çıkmasından sonra konsolosluk basılmış ve ele geçirilerek öldürülmüştür.³¹⁴

Bitlis İsyanı gibi Dünya Savaşı öncesinde çıkan isyanlar, İttihatçıları tedirgin ediyordu. İsyanlardan kaynaklı yapmış olduğu tutuklamalar aşiretler arasında huzursuzluğun devam etmesine yol açtığı için İttihatçılar, aşiretlere daha temkinli yaklaşmaya başlamış; Sivas, Ankara ve Bitlis hapisanelerinde yatan asi Kürtleri serbest bırakmıştır. Bu sayede isyanların yayılmasını önlemeyi düşünmüşlerdir.³¹⁵

Bitlis İsyanına günümüzden baktığımızda çıkış yönüyle ne tür bir isyan olduğu konusunda farklı yorumlar yapabiliriz. Bunlardan birincisi isyanın feodal bir yapıda olduğu yönündedir. Bu görüşe göre isyan, hükümetin ıslahat planlarına engel olup kendi feodal yapılarını devam ettirmeye çalışan Kürt beyleri tarafından çıkarılmıştır.³¹⁶ Diğer bir görüş isyanın milliyetçi bir mahiyette olduğunu savunmaktadır. İsyanın içinde özellikle 1910'dan itibaren çalışmalarına başlayan

³⁰⁷ Tanin, 22 Mart 1330; 5 Nisan 1330.

³⁰⁸ Tanin, 24 Mart 1330.

³⁰⁹ Tanin, 25 Mart 1330.

³¹⁰ Tanin, 6 Nisan 1330.

³¹¹ “Bitlis Vukuatı”, **Tanin**, 21 Mart 1330.

³¹² Aydoğan, s.220.

³¹³ Ünal, s.111.

³¹⁴ Tanin, 26 Teşrinievvel 1330; Aydoğan, s.222; Tan, s.123.

³¹⁵ Dündar, s.138.

³¹⁶ Stockholm'de çıkan “Svenska Dagbilet Gazetesi” Bitlis İsyanını şu şekilde kamuoyuna duyurmuştur: “...Osmanlı Devleti'nin kanunsuz yaşamağa alışmış Kürt eşkıyasını ıslah etme gayretinde olduğunu ve buna Rusya'nın engel olmaya çalıştığını...” (Aktaran: Ünal, ss.112-113)

Kürt aydınlarının da olması ve Türkçülüğün paralelinde Kürtçülüğünde artması isyanın milliyetçilik duygularıyla çıkarıldığı düşüncesini doğurmaktadır. Üçüncü olarak isyanın dini bir isyan olduğu yönünde fikirler vardır. Bu fikri destekleyen en önemli görüşte isyana şeyhlerin ve din adamlarının öncülük etmiş olmasıdır. Son olarak ta hangi güç tarafından çıkarılmış olursa olsun bir dış güç tarafından desteklendiğini düşündüren veriler mevcuttur. Özellikle Rusya'nın bölgede egemen olmak istemesi ve Ermenilerle Kürtlerin İttihatçıların baskıcı politikalarından kurtulmak için Rusya'nın desteğini araması bu görüşü güçlendirir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEŞRUTİYET’İN İLANIYLA GÜNEYDOĞU ANADOLU’DA SİYASAL PARTİLER VE DERNEKLER

Daha öncede var olmasına rağmen asıl cemiyetleşme sürecinin Meşrutiyet ile başladığını söyleyebiliriz. Osmanlıda modern manada derneklerin ortaya çıkışı bu dönemde, yeni duruma uygun yasanın olmamasından kaynaklı kanun boşluğu yaşanmıştır. Bu boşluk 1909 tarihli Cemiyetler Kanunuyla giderilmeye çalışılmıştır. Burada dikkati çeken, Meşrutiyet’in ilanı ile başlayan sosyal değişme sonrasında kanunun bu sosyal durumu takiben çıkarılmış olmasıdır.³¹⁷

Meşrutiyet, birçok alanda olduğu gibi Cemiyet kurmada da yeni bir heyecan getirmişti. Çok çeşitli isimlerle çok çeşitli amaçlar güden birçok cemiyet bu ortamda kurulmuştur. Meşrutiyet dönemi cemiyetleşmesi hukuki bir alt yapıya sahip değildi ve bir cemiyet kültüründen de gelmiyordu. Bundan dolayı cemiyetlerin çok azının düzenli bir faaliyet yürüttüğünü ve çoğunun kısa sürede kaybolduğunu görürüz. Sosyal, azınlık, öğrenci, meslek ve kadın cemiyetleri gibi farklı adlar altındaki cemiyetler Osmanlı’nın her yerinde kuruluyordu. Güneydoğu Anadolu’da bu süreçte örgütlenmeye başlamıştır.³¹⁸

3.1. İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ

3.1.1. İttihat ve Terakki’nin Güneydoğu Anadolu’da Örgütlenmesi

İttihat ve Terakki, gücünü arttırmanın yolunun taşraya yayılmaktan geçtiğini biliyordu. Bu düşünce Meşrutiyet’in ilanına yaklaşıırken ortaya çıkmış bir düşünce de değildi. Birinci Jön Türk Kongresini (1902) takiben oluşturulan “Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Nizamname-i Esasisi”nde “Aza-yı cemiyet mümkün olabilecek her yerde bir şube tesisine ve tercihen yerliden olmak üzere bir şube heyeti intibahına sây edecektir. Bu şube bulunduğu mahallin ismiyle yâdolunur” denilmekteydi.³¹⁹ Bu madde İttihat ve Terakki’nin daha sonraki nizamnamelerinde vurguladıklarını

³¹⁷ Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası**, 2. baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012, s.32.

³¹⁸ Birinci, ss.32-33.

³¹⁹ Tunaya, T.S. Partiler 1, s.46

kapsayan türdendir. 1908 Kongresinde oluşturulan nizamnamede; adayın Türk olması, İttihatçı çizgide olması, bürokrat kademesinden gelmesi, eğitim görmüş/diplomalı olması şartı aranmıştır.³²⁰ Aranan bu özellikler belirli bölgelerde tartışmalara neden olmuştur. Örneğin, İTC'nin Fizan'dan Mebus olarak Cami Beyi seçmesi itirazları beraberinde getirmiştir. Çünkü Cami Bey bir subaydır ve Fizan'ın yerlilerinden değildir. İttihatçıların tercihinin nedeni ise Türk olması, genç olması ve diplomalı olmasıdır³²¹.

İttihat ve Terakki, nizamnamelerle örgüt yapısını ve üyelerinin kimliğini belirlemeye çalışmasına karşın, çoğu zaman nizamnameden ödün vermek zorunda kalmıştır. Öyle ki İTC örgütlenebilmek için o bölgenin ileri gelenleriyle el sıkışmıştır. Hanioglu, İttihat ve Terakki gazetelerinin İttihatçıların bazı Kürt Beyleriyle anlaştığını sayfalarına taşıdığını belirtmiştir.³²² Bu da İttihat ve Terakki şubelerinin farklı düşüncelere sahip kişilerin toplandığı alanlara dönüşmesini yol açmıştır. Hüseyin Cahit'in "Bunlar ideal adam olmaktan ziyade menfaat ve her günkü hayat adamı idiler, öyle merkezlerin tavsiye ettikleri mahalli mebuslar İttihat ve Terakki'nin idealinden çok uzak eşraf ve mütegalibe idiler"³²³ şeklindeki değerlendirmesi, İttihat ve Terakki'nin taşra yapılanmasının kimlerden oluştuğunu göstermiştir.

İttihat ve Terakki'nin Doğu/Güneydoğu Anadolu'da örgütlenmesi bölgenin nüfuz sahibi kişi ve aileleri aracılığıyla olmuştur. İttihatçılar, özellikle Abdülhamid'e karşı olan ve Hamidiye Alaylarının baskılarına maruz kalmış kişilerle işbirliği yapmıştır. Bu kişiler, bazen aşiret, şeyh, ağa, seyit; bazen Kürt bürokratları ve memurlar; bazen de bağımsızlıkçı Kürt aydınları ve entelektüellerdir. Kimi zamanda İttihat ve Terakki şubeleri o bölgeye sürgün edilmiş memurlar tarafından oluşturulmuştur. Örneğin Mamuretülaziz'de böyle bir oluşum 1902 yılında yaşanmıştır³²⁴.

İTC'nin Doğu/Güneydoğu örgütlenmesinin kökenleri hakkında fazla bilgi olmamakla birlikte Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte merkeze gönderilen telgraflarda ve

³²⁰ Murat Turan, *Cumhuriyet Halk Partisi'nin Doğu Örgütlenmesi (1923-1950)*, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2010, s.28.

³²¹ Akşin, *İttihat ve Terakki*, s.241.

³²² Hanioglu, *The Young Turks*, s.173.

³²³ Aktaran: Birinci, s.136.

³²⁴ Malmîsanij, *KTTCG*, s.14.

daha sonra meclisin açılması vesilesiyle gönderilen tebrik mesajlarında İttihat ve Terakki şubelerinin bu coğrafyada varlığından haberdar oluyoruz.

3.1.2. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır Şubesi

İTC'nin Diyarbakır Şubesinin kökenlerini 1894-1895'li yıllara kadar götürebiliriz. Mekteb-i Tıbbiye'den mezun olan Cemiyet üyeleri ülkenin değişik bölgelerine dağılmışlardır. Abdullah Cevdet de İTC'nin beş numaralı grubundandı ve kolera salgını nedeniyle Diyarbakır'da görevlendirilmiştir.³²⁵ Abdullah Cevdet Diyarbakır'da görev yaparken Ziya Gökalp'i Cemiyete dâhil etmiş, böylece Diyarbakır şubesinin temelleri atılmıştır.³²⁶ Ziya Gökalp daha sonra İstanbul'a giderek cemiyete kaydını yaptırmış ve 1898'de Diyarbakır'a dönerek cemiyet çalışmalarını yürütmeye başlamıştır.

Bu yıllarda ülkenin birçok yerine olduğu gibi Diyarbakır Vilayetine de Abdülhamid yönetiminin yasak ve baskılarından fırsat bulunduğu ölçüde gizli yollardan yayın sokulduğunu biliyoruz. Malmîsanij'in aktardığına göre; bir Diyarbakır eşrafının "Kürdistan Gazetesi"nde yayınlanan mektubunda Abdülhamid rejimince yaşatılan baskı anlatılmıştır: "İki üç aydan beri Kürdistan Gazetesi yurdumuza geliyor. Ne var ki hükümet memurları onu özgürce okumamıza olanak vermiyorlar; bizden alıyorlar; kimin elinde görürlerse o adamı hapse atıyorlar, işkence yapıyorlar..."³²⁷ Diyarbakır vilayetindeki bu baskılar beraberindeki diğer nedenlerle birlikte telgrafhane olaylarının çıkmasında etkili olmuştur. İTC'nin Diyarbakır Şubesi de özellikle telgrafhane baskınlarında söz sahibi olan kişilerden oluşuyordu. Bu noktada Diyarbakır ayaklanmasıyla İTC arasında doğrudan bağlantı kurulduğu gibi Diyarbakır Şubesi İTC'nin Güneydoğu Anadolu'da örgütlendiğinin de kanıtıdır.³²⁸

Ziya Gökalp, bölgede etkili ve örgütleyici güç olarak görünmektedir. KTTG'nin 9 Ocak 1909 tarihli sayısından aktarılan habere göre Gökalp, sadece Diyarbakır'ın değil tüm Şarki Anadolu'daki İTC'nin örgütleyicisi seçilmiştir:

³²⁵ Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981, (Abdullah Cevdet), s. 29.

³²⁶ Turan, s.36.

³²⁷ Malmîsanij, Kürt Ulusçuluğu, s.12

³²⁸ Kars, s.47.

“Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Selanik Merkezi Umumîsi’nin emir ve tensibi (*uygun görme*) üzerine, Diyarbakirli ahrâr-ı üdebadan Tevfik Efendizade Ziya Efendi, Diyarbakir, Erzurum, Van, Bitlis vilayerlerinde İttihad ve Terakki Cemiyetlerinin teşkiline ve buralarda daîmî sûretde teftişe memur edilmiştir.”³²⁹

İTC’nin bölge sorumlusu Ziya Gökalp’e destek veren ve aslında Diyarbakır İTC’nin ardındaki güç Pirinçcioğlu ailesidir. 1908’de Diyarbakır’da mebus seçilen Arif Efendi (Pirinççizade) Diyarbakır’ın güçlü ailelerinden biri olup Ziya Gökalp’in de dayısıdır.³³⁰ Abdülhamid yönetimiyle özellikle Hamidiye Alayı lideri Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa’nın yaptıklarından dolayı iyi ilişkiler içinde olmayan Pirinçcioğulları bir karşı güç olarak İTC’yi desteklemişlerdir. Burada hem İTC için hem de Pirinçcioğlu ailesi için karşılıklı çıkar ilişkisinin olduğunu görüyoruz. İttihat ve Terakki bölgede etkin olabilmek için güçlü bir aileyle işbirliği yapmış, diğer taraftan Pirinçcioğlu ailesi de düşmanına karşı yeni bir güç unsuru olan İTC’yi desteklemiştir. Arif Bey, İbrahim Paşayla siyaseten çarpışırken aynı zamanda Diyarbakirli Hacı Niyazi Beyle de çatışmıştır. Hacı Niyazi Bey, Milli Aşireti Reisi İbrahim Beyle arası iyi olan ve Pirinçcioğullarının karşısında bir kişidir. Daha sonraki yıllarda Diyarbakır’da Hürriyet ve İtilaf Fırkası Şubesi Başkanı olacak Hacı Niyazi Bey’in de benzer şekilde siyasi ranttan dolayı parti tercihini yaptığını görüyoruz.

Diyarbakır İTC Şubesinin ilk mensupları şunlardır. Mehmed Ziya (Gökalp), Attarzade Hakkı (Tekiner), Erzurumlu Yüzbaşı Mazhar, Reji Müdürü Abbas Fadıl, Mirikatibizade Ahmed Cemil(Asena), Yüzbaşı Eşref, Cerciszade Yusuf (Göksu), Yasinzade Şevki(Ekinci), Özdemiroğlu Kemal Şekip, Mustafa Akif(Tütüenk), Velibabazade Veli Necdet (Süngütay), Müftüzade Şeref(Uluğ), Zazazade Mustafa, Lalizade Mustafa.³³¹ İlk beş kişi yönetim kurulunu teşkil etmiştir. İlk Murahhas-ı Mes’ul Ziya Bey’dir. Onun Selanik’e gitmesinden sonra³³² Attarzade Hakkı Bey bu

³²⁹ Malmîsanij, KTTTCG, s.161.

³³⁰ Malmîsanij, Kürt Ulusçuluğu, s.34

³³¹ Emiroğlu, ss.222-223.

³³² Peyman, 24 Ağustos 1325; Ziya Bey (Gökalp), İttihat ve Terakki’nin ikinci büyük genel kurul toplantısının 18 Eylül 1909’da Selanik’te yapılacağı anlaşılınca Kongreye Diyarbakır Delegatesi olarak seçilmiş ve kongreye katılmıştır.

göreve getirilmiştir. Daha sonra da Şevki Bey (Ekinci) “Murahhas- Mes’ul” olmuştur.³³³

Bu isimlerden Ahmed Cemil KTTC’nin İstanbul’daki merkezinde ve cemiyetin gazetesinde (KTTG) başyazar olarak çalışmıştır. Hatta “Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi Sermuhabiri Diyarbakirli Mirikatibizade Ahmed Cemil” adıyla kartvizit bastırılmıştır.³³⁴ KTTC’nin programı İttihat ve Terakki programından çok farklı değildi. Öyle ki Cemiyetin amacı sıralandıktan sonra “dile getirilmemiş konularda İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin programı esas alınacak” deniliyordu.³³⁵ Ayrıca bazı isimler İttihat ve Terakki’ye üye olmalarına rağmen Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Gazetesinde yazılar yazmıştır.

Meşrutiyet’in ilan edilmesinden hemen sonra Diyarbakır’da İTC adıyla resmiyette bir şubenin olmaması sorun olmuş ve geçici bir çözümle sorun halledilmişti. Şubenin tamamen resmiyet kazanması ise 1910 yılının hemen başında olmuştur. Peyman gazetesinde Diyarbakır’da müteşekkil İttihat ve Terakki Cemiyetinin Cemiyetler Kanununun altıncı maddesine bakılarak 4 Ocak 1910 tarihinde hükümetçe tasdik olunduğu belirtilmiştir.³³⁶

Ancak her ne kadar 1910 öncesinde resmiyette yoksa da İTC’nin Diyarbakır şubesinin varlığından birçok vesileyle haberdar olunmaktadır. Örneğin Meşrutiyet’in ilanının yıldönümü münasebetiyle “Osmanlı İttihat ve Terakki Diyarbakır Heyet Merkezi” bir tebrik telgrafi çekmiştir. Ayrıca yine Peyman Gazetesinde “Selanik Askeri Kulübü”nün “Osmanlı İttihat ve Terakki Diyarbakır Heyet Merkeziyesi”ne çektiği telgrafa yer verilmiştir:

*Muhterem kardaşlarımız. Şanlı ordumuzun kahraman kumandanı Mahmud Şevket Paşa Hazretlerine bir tuhfe-i şükran olmak üzere ihda edilecek seyf-i murassa ile şüheda-yı hürriyetin aile-i keder-i didelerine eyleyecek muavenat için haziran sene 325 tarihli tahrirat-ı aliyeleriyle irsal buyrulan 2486 gurus on para bil-vürud mukabiline imla eyleyen bir kıta makbuz senedi leffen takdim kılınmış olmakla iş bu ianeye iştirak eden zevat-ı muhteremeye mukaddes ordumuz namına beyan-ı teşekkür ederiz aziz kardaşlar.*³³⁷

³³³ Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, s.756.

³³⁴ Malmîsanij, Kürt Ulusçuluğu, s.29

³³⁵ Ayhan Işık, “Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi (1908-1909)”, **Kürt Tarihi Dergisi**, Sayı: 8, 2013, s.47.

³³⁶ “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, **Peyman**, 28 Kânûn-ı Evvel 325.

³³⁷ Peyman, 13 Temmuz 1325.

Diğer yandan İttihat ve Terakki yöneticileri Millet Kırathaneleri aracılığıyla ahaliyle sık sık buluşmuş, konferanslar ve nutuklar yoluyla halkla temas kurmuştur. Peyman Gazetesinin değişik sayılarında İttihat ve Terakki üyelerinin konferanslarıyla ilgili bolca haber yer almıştır. Ancak konuşma yapan isimlerin sınırlı olduğunu da söylemeliyiz. Halkla buluşup konferans verenler içinde üç isim ön plana çıkmıştır. Bunlar, Diyarbakır Mebusu Fevzi Bey, Yüzbaşı Mazhar Efendi ve Şükri Bey'dir.³³⁸

Millet Kırathanesinde veya başka mekânlarda yapılan konuşmalar genellikle devr-i sabıkın kötülüğü ve Meşrutiyet'in faydaları üzerinedir. Örneğin Peyman'da "Konferans" başlığı altında Piriççiöğlü Fevzi Bey'in millet kırathanesinde yapmış olduğu konuşmaya yer verilmiştir. Fevzi Bey, halka kendisini mebusluğa seçtikleri için teşekkür ettikten sonra konuşmasına Meclis ve Meşrutiyet konularıyla devam etmiştir. Fevzi Bey, meşruti sistemin önemine de vurgu yapmış ve "dünyada en muvafık tarz-ı idare asıl Meşrutiyettir" diyerek Meşrutiyet'i yüceltmıştır.³³⁹

Benzer şekilde Yüzbaşı Mazhar Efendi de konuşmalarında sıklıkla Meşrutiyet'i övmüştür. Meşrutiyet'in yıl dönümü dolayısıyla Diyarbakır'da yaptığı konuşmada bu günün ne kadar önemli bir gün olduğuna değinmiş ve II. Abdülhamid'i yermiştir. II. Abdülhamid'i "kanlı Sultan" olarak gören Yüzbaşı Mazhar, Meşrutiyet'i otuz üç yıllık istibdattan kurtuluş olarak yorumlamıştır. Ayrıca Osmanlılığa sıkça yer veren konuşmasında bu fikir akımı övgülere layık (*mefahir*) görülmüş ve konuşma bu düşünceye paralel şekilde "yaşasın kardaşlık" denilerek sonlandırılmıştır.³⁴⁰

İttihat ve Terakki Kulübü haricinde bazı mahalle ve kazalarda da konferanslar verilmiş, nutuklar atılmıştır. Yine Peyman'dan öğrendiğimize göre; Piriççiöğlü Fevzi Bey, Tepe Nahiyesinde Kürtçe bir konuşma yapmıştır: "Mebusan muhteremimiz Fevzi Bey'in geçenlerde Tepe nahiyesinde medeniyetin faide ve muhsanesine dair Kürtçe bir konferans verdiği müsnehaberdir"³⁴¹ Fevzi Bey, benzer konuşmaları farklı yerlerde yine Kürtçe olarak yapmıştır.³⁴² Fevzi Bey daha sonraki

³³⁸ Peyman, 13 Temmuz 1325; 24 Ağustos 1325; 31 Ağustos 1325; 21 Eylül 1325; 19 Teşrin-i Evvel 1325.

³³⁹ Peyman, 24 Ağustos 1325.

³⁴⁰ Peyman, 24 Ağustos 1325.

³⁴¹ Peyman, 21 Eylül 1325; Issı, Diyarbakır'ın İlk Hususi Gazetesi, s.106,

³⁴² Peyman, 19 Teşrinievvel 1325; Issı, Diyarbakır'ın İlk Hususi Gazetesi, s.107: "Mebusan muhterem Fevzi Bu kere de Derik kazası mıntikasından olan Şemerih, Dewê mewlan ve daha birçok cisim ve hem karyeleri dolaşarak Meşrutiyet-i İdarenin muhassenetiyle himet-i askeriyenin derece-i

süreçte de çeşitli vesilelerle konferanslar vermeye devam etmiştir.³⁴³ Fevzi Bey haricinde 1912 Seçimleriyle İTC listesinden mebus seçilen Zülfü Bey'in de Diyarbakır'da bir konferans verdiğiinden haberdarız.³⁴⁴

3.2. HÜRRIYET VE İTİLAFA FIRKASI

Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF) 21 Kasım 1911 yılında kurulmuştur. Devraldığı muhalif miras ile kısa sürede dağınık durumdaki muhalefeti toplamış, toplumun farklı kesimlerinden kişileri bünyesine katmıştır.

Kuruluşundan 20 gün sonra gerçekleşen İstanbul ara seçimleriyle rüşünü ispat etme fırsatını yakalayan Fırka, seçimi kazanarak İttihat ve Terakki'nin endişe içine girmesi gerektiğini kanıtlamıştı. Kendisi de bir ara seçim sonrasında meclise giren Rifat Paşa'nın Hariciye Nezareti'nden ayrılarak Paris Sefareti'ne gitmesi ile İstanbul'da yeni bir seçimin yapılması icap etmiş, 11 Aralık 1911 tarihinde yapılan ara seçimde İttihat ve Terakki adayı Mehmet Memduh'un 195 oyuna karşılık 196 oy alan HİF adayı Tahir Hayrettin seçimi kazanmıştır.³⁴⁵ İttihat ve Terakki kanadında şaşkınlık yaratan bu durum meclise de yansımış, Ergani mebusu dâhil birçok mebus Tahir Hayrettin Bey'in mebusluğuna itirazda bulunmuştur.³⁴⁶

Ara seçimlerin devamında gerçekleşecek "sopalı seçimler" de Fırkanın daha güçlendiğini ancak tam olarak örgütlenemediğini gösteriyordu. Fırka gücünü arttırabilmek için taşraya açılmaya çalışmıştır. Taşrada örgütlenebilmek için gerek 1912 seçimleri öncesinde gerekse sonrasında yaptığı propagandalarla taşranın sorunları üzerinde durarak İttihat ve Terakki'nin gücünü zayıflatmayı düşünüyordu.³⁴⁷

Fırka, taşrada daha etkili olabilmek için taşra örgütleri kurmuştur. Birçok bölgede şubeler kurmasına rağmen Doğu/Güneydoğu Anadolu vilayetlerinde ne ölçüde etkili olduğu tam olarak bilinmemektedir. Fırkanın Haziran 1912'de saptanan,

kudretine ve selamet ve sa'adet-i vifak ve ittihad ile husveyle kalabildiğine dair Kürtçe mevzu konferanslar verdiği müsnehaberdir."

³⁴³ Fevzi Bey'in Diyarbakır vilayeti ve sancaklarında vermiş olduğu birkaç konferans için bakınız: Dicle, 16 Şubat 1327; Dicle, 23 Şubat 1327

³⁴⁴ Diyarbakır'da Dicle, 30 Eylül 1329.

³⁴⁵ Birinci, s.113.

³⁴⁶ MMZC, Devre:1, İçtima: 4, Cilt: 2, s.262.

³⁴⁷ Birinci, s.147.

taşra şubeleri arasında Doğu vilayetlerinden yalnızca Mamuretülaziz'in olduğunu görüyoruz.³⁴⁸ Ayrıca Tanin Gazetesinde de Pervari ulema ve eşrafının şubeler açmak için başvurduğunun yalanlandığına dair bir haber yer alır.³⁴⁹

Diğer yandan Diyarbakır Vilayetinde Fırkanın bir şubesinin varlığından söz etmemiz gerekmektedir. Tunaya'nın aktardığı 22 Mayıs 1328 (4 Haziran 1912) tarihli şube listesinde Diyarbakır'a rastlamıyoruz. Ancak Eylül 1912 tarihli Tanin Gazetesinde yer alan haberde “bir sürü ayak takımının fırsattan istifade Diyarbakır'da bir Hürriyet ve İtilaf şubesi teşkil ettiğini” ve fırkayı teşkil edenler arasında Kakazyan ve Paypaskan olduğunu öğreniyoruz.³⁵⁰ Aynı haberde yer alan Fırka mensuplarından Kakazyan Efendinin Paypaskan tarafından öldürülmesi konusu İttihat ve Terakki tarafından Fırka aleyhine kullanmıştır. Anlaşıldığı üzere İttihatçılar Hürriyet ve İtilaf Fırkasının davranışlarını çok yakından takip etmiş ve yaşadığı olumsuzluklardan kendine propaganda konusu yaratmıştır.³⁵¹

Diyarbakır Hürriyet ve İtilaf Şubesinin başkanı 1908 seçimlerinde seçilmesine rağmen mebusluğu kabul olmayan; jurnalci ve monarşist olmakla suçlanan Hacı Niyazi (Çakıntaş)'tır.³⁵² Hakkındaki suçlamalar o derece çok tu ki Peyman Gazetesi bir sayısında “Alçak Niyazi”ye başlığını atmıştı.³⁵³ Başından itibaren Meşrutî sisteme karşı olan ve bunu Meşrutîyet'in ilanı ve 31 Mart Olayları sırasında da gördüğümüz Hacı Niyazi Bey'in, Hürriyet ve İtilaf Fırkası altında da muhalefetine devam etmiştir.

3.3.MEŞRUTİYET SONRASI KÜRTLER'İN KURDUĞU CEMİYETLER

3.3.1. Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti

Kürt aydınları tarafından 1900 yılında kurulan “Kürdistan Azm-i Kavi Cemiyeti” (Kürdistan Güçlü İrade Derneği) ilk Kürt örgütü olarak kabul edilmektedir. Dernek hakkında bilinenler sınırlıdır. Kurucusu Diyarbakırlı Fikri

³⁴⁸ Şubelerin tamamı için bakınız: Tunaya, T.S. Partiler 1, s.299.

³⁴⁹ F. Demir, Mebusan Seçimleri, s.236.

³⁵⁰ Tanin, 15 Eylül 1328.

³⁵¹ Birinci, Ali, s.78.

³⁵² İssı Diyarbakır'ın İlk Hususi Gazetesi, s.100; Malmîsanij, Kürt Ulusçuluğu, s.37; Ayrıca Malmîsanij, Hacı Niyazi Bey'in bir fotoğrafına aynı sayfada yer verir.

³⁵³ Peyman, 22 Haziran 1325.

Bey'di ve üyelerinden yalnızca Liceli Ahmed Ramiz'in adını bilinmektedir. Dernek uzun ömürlü olamamış, Abdülhamid'in istibdadı altında ezilmiştir. Bilinen üyesi Ahmed Ramiz ise 1904'te Mısır'a sürgüne gönderilmiş, 1908 Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a dönmüştür.³⁵⁴

Abdülhamid'in baskı politikasının Meşrutiyet'le son bulmasının ardından gelen özgürlük ortamından Kürt aydınları da yararlanmış, hemen dernekleşme ve basın faaliyetleri içine girmişlerdir. Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti (Kürt Yardımlaşma ve İlerleme Derneği) de Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'da kurulmuş ve kısa sürede Doğu/Güneydoğu Anadolu vilayetlerine yayılarak şubeler açmıştır. Tüzüğünden anlaşıldığı üzere resmi olarak 19 Eylül 1324 (1908) kurulmuş olan cemiyetin Veznecilerdeki kulübün açılışında yapılan konuşmada “hepimiz İmparatorluğun uluslarının kardeşliği ve ortak çalışması için [ana]yasa ve Meşrutiyeti destekliyoruz” denilmiştir.³⁵⁵

Cemiyetin tüzüğünde halifelik ve sultana bağlılıkla beraber meşveret ve Meşrutiyet idarelerinin korunup güçlendirilmesi istenmektedir:

*İslamiyet'in ulu hükümlerine uygun ve ulusun mutluluğu ile vatanın güvenliğini güvence altına alan Kanuni Esasi'nin kural ve faydalarını bu gerekçelere vakıf olmayan bir takım Kürtlere anlatmak ve Osmanlılık yüce sıfatını her zaman korumakla birlikte din ve milletin başlıca ilerleme ve yaşam nedeni olan Meşrutiyet ve meşveret sistemini koruyup ilerlettikçe yüce hilafet ve saltanat makamına Kürtlerin bağlılıklarını arttırmak(...)*³⁵⁶

Benzer bir söylemi cemiyetten Süleymaniyeli Tevfik'te de görürüz: “Cemiyetimiz, programımın ve amacımız şudur: Şeriatla korunacak Kanun-i Esasi yönetiminin devamlılığını sağlamak.”³⁵⁷

Diğer yandan yukarıda da geçen ve İslami söylemin yanında önemli yer tutan diğer bir konu cemiyetin Osmanlılık düşüncesi ile bütünlük içinde olmasıdır. Cemiyette Kürtlük ile Osmanlılık birlikte ele alınmış, iki öge birbirini tamamlayan unsurlar olarak görülmüştür. İsmail Hakkı Babanzade'nin KTTG'nin birinci sayısındaki “Kürtler ve Kürdistan” başlıklı yazısından aktarılanlara göre; Babanzade, Kürt kimliği ile Osmanlılık kimliği arasındaki bağa değinerek şöyle devam etmiştir:

³⁵⁴ Bozarlan, s.19.

³⁵⁵ Malmîsanij, KTTG, s.18.

³⁵⁶ Yücel, s.48.

³⁵⁷ Bajalan, s.113.

“Dünyadaki hiçbir güç Kürtlük ve Osmanlılık arasındaki tarihi, kutsal ve samimi bağı yok edemez. Osmanlılık ile Kürtlük aynı şekilde Kürtlük ile Osmanlılık birbirine bağlıdır, bu iki kelime ayrı düşünülemez. Aynı şekilde, Allah korusun ama Kürtlük zayıflar ya da azalır, Osmanlılık güçsüz kalır.”³⁵⁸

Cemiyet, Abdülhamid yönetimine karşı yanında yer aldığı ve daha sonra özgürlük ortamının getirilmesinde önemli rol sahibi olarak gördüğü İttihat ve Terakki ile iyi ilişkiler içindedir. Özellikle KTTG’de yayınlanmış yazılardan rahatlıkla İttihat ve Terakki’ye yakın bir program göttüklerini ve İttihat ve Terakki’yi övdüklerini görebiliyoruz. KTTG’de yer alan bir yazıda; “İttihad Cemiyeti’nin çabaları ve ordunun yardımı sayesinde Anayasa tekrardan kabul edildi. Boğuştuğumuz tüm güçlükler yok oldu. Saygıdeğer mebuslar ve Osmanlı Meclisi ülkenin durumunu tartışmaktadır. Allah yardımcıları olsun ve hainleri kahretsin” denilerek İttihat ve Terakki’yi desteklediklerini gösteriyorlardı.³⁵⁹ Ayrıca İTC Merkez Komitesi, bölge vilayetlerinde desteğini arttırabilmek için Seyid Abdülkadir’i³⁶⁰ bölgeye göndermek için seçmişti. Seyid Abdülkadir, anlaşma sonucunda Ekim 1909’da Van’a giderek yerel Kürt reisleriyle temaslar kurmuş, telkinlerde bulunmuş ve Kürtlerin Ermenilerle dostluk içinde kalacağını belirtmiştir.³⁶¹

Kurucuları ve yöneticileri arasında Emir Emin Bedirhan, Ferik Şerif Paşa, Seyid Abdülkadir Efendi, İsmail Paşazade, Damat (Müşir) Ahmet Zülküf Paşa, Dr. Şükrü Sekban, Modan Aşiret reislerinden Halil Hayali, Diyarbakırlı Mirikatibzade Ahmet Cemil, Liceli Kürdizade Ahmet Ramiz, Naim Baban, Süreyya Bedirhan, bulunur.³⁶²

Cemiyetin çalışmaları arasında Kürt dili ve edebiyatı hakkında yapılanlar en ön sıradadır. Diğer yandan Ermenilerle Kürtler arasındaki anlaşmazlıklarının giderilmesi için çalışmalar yürütmüşlerdir. Tunaya, Kürt Teavün ve Terakki

³⁵⁸ Bajalan, s.109.

³⁵⁹ Bajalan, s.114.

³⁶⁰ Seyid Abdulkadir Efendi, Şeyh Ubeydullah İsyani lideri Şeyh Ubeydullah Nehri’nin oğludur. İsyanda yönetenler arasında yer alan Seyid Abdülkadir, babasıyla birlikte sürülmüştür. Osmanlı devlet kademelerinde çeşitli görevlerde bulunmuş, 1908’de Meşrutiyet’in ilanı üzerine İstanbul’a geri dönmüştür. Kürtler arasında saygınlığı olan Seyid Abdülkadir, İstanbul’a gelişi ve Meşrutiyet’in ilanı üzerine evinin önünde toplanan Kürtlerle şehri dolaşarak Meşrutiyeti desteklemiştir.(Malmîsanij, KTTTCG, ss.16-17; Yücel, s.46). Daha sonra Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti’nin kurucuları arasında yer almış ve cemiyetin nizamnamesinde yer aldığına göre ömür boyu reis ilan edilmiştir. (Tunaya, T.S. Partiler 1, s.413)

³⁶¹ Malmîsanij, Kürt Ulusçuluğu, s. 24.

³⁶² Malmîsanij, KTTTCG, s.24; Tunaya, T.S. Partiler 1, s.404; Yücel, s.47.

Cemiyeti'nin asıl eylemsel yönünün 1909 yılında başladığını söylemektedir: "Anadolu tahkik ve ıslahı için acele tedbirler alınmasını ve bir ya da birkaç heyetin bölgeye gönderilmesini öneren bir muhtıra ile Kamil Paşa Hükümetine vermiş olmasıdır.(...)Bu bölgeye gönderilecek olan üç ayrı ve karma komisyon dolayısıyla Cemiyet memnunluğunu belirtmiştir."³⁶³ Bu komisyonun "riyasetine Meclis-i Ayan azalarından Galip Bey'in ve aza sıfatıyla refakatine dahî Meclis-i Mebusan azalarından Agop Babikyan Efendi ile mutasarrıf ma'zûllerinden Zihni Paşa ve erkan-ı harbiye kaymakamlarından Selanik'te bulunan Cemali ve erkan-ı mezkûre binbaşılardan Zeki Beyler intihap" olmuşlardır.³⁶⁴

3.3.1.1. Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin Doğu/Güneydoğu Anadolu'da Örgütlenmesi

Merkezi İstanbul'da olan KTTC, bir Kürt cemiyeti olmasından kaynaklı bölge vilayetlerinde örgütlenmeyi, buralarda şubeler açmayı bir görev olarak bilmiştir. Cemiyet tüzüğü'nün 17. Maddesi şubelerle ilgiliydi. Maddede Kürtlerin yaşadığı vilayet, sancak ve kazalarda şubenin açılacağı; bu şubelerin İstanbul'a bağlı olacağı ve alacağı kararlarda merkezin bildirilmesi sonrasında yapılacağı bildiriliyordu.³⁶⁵ Bu doğrultuda Cemiyet bazı bölge vilayetlerinde şubeler açarak bölgede İttihat ve Terakki'nin yanında ikinci büyük cemiyet olma özelliğini kazanmıştır. Cemiyetin Bitlis, Muş, Musul, Erzurum, Hınıs, Bağdat ve Diyarbakır'da şubeler açtığını biliyoruz.

Şubeler içinde Bitlis Şubesi (Kulübü) etkin bir konuma sahipti. Aralık 1908'de açıldığını öğrendiğimiz kulübün üye sayısı dikkat çekicidir. Malmîsanij'in Celile Celil'den aktardığı bilgide Kasım 1908'de Ermeni Kulübünün üye sayısı 50, İTC'nin 90 ve KTTC'nin üye sayısı ise 680'dir. Bu sayı daha sonra katlanarak artmıştır.³⁶⁶

Takvim-i Vekayi'nin haberine göre Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin Bitlis şubesinin Meşrutiyet aleyhtarlığı yaptığı yönündeki haberler yalandır.³⁶⁷ Bu

³⁶³ Tunaya, T.S. Partiler1, s.405; Ayrıca bakınız: BOA, MV, Dosya No: 123, Gömlek No: 38

³⁶⁴ BOA, MV, Dosya No: 123, Gömlek No: 38

³⁶⁵ Malmîsanij, KTTTCG, s.45; Tunaya, T. S. Partiler 1, s.411.

³⁶⁶ Malmîsanij, KTTTCG, s.46.

³⁶⁷ Tunaya, T.S. Partiler 1, s.405.

söylemlerle uyumlu görünen bir telgraf 31 Mart Olayı sırasında Meclise protesto amaçlı Bitlis Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti tarafından çekilmiştir.³⁶⁸ Ancak Bitlis Kulübünün üye sayısını göz önünde bulundurup daha önce değindiğimiz 31 Mart Olaylarında Bitlis'in durumunu hatırlarsak KTTC üyesi olan vatandaşların muhalefette olmaları, isyana destek vermeleri kuvvetle muhtemeldir. Tunaya, Bitlis Kulübünün İttihat ve Terakki ile birleştiğini yazar ki³⁶⁹ bu muhtemelen muhalefetin artmasıyla birlikte İttihat ve Terakki'nin baskıları sonucunda yapılmış zorunlu bir birleşmedir.

Cemiyetin Diyarbakır ve Bitlis haricindeki diğer şubeleri hakkında bazı bilgiler mevcutsa da bunlar tatmin edici olmaktan uzaktır.

3.3.1.2. Diyarbakır Şubesi

KTTC'nin örgütlendiği önemli vilayetlerden biri de Diyarbakır'dır. Cemiyetin Diyarbakır Şubesinin kurucusu Diyarbakır Müftüsü Subhi Efendi'dir. Subhi Efendi, Meşrutiyet öncesinde saray ve Hamidiye Paşası Milli Aşireti reisi İbrahim Paşa'ya karşı hareketlerde bulunanlar arasındadır.³⁷⁰ 22 Aralık 1908 tarihli, KTTG'de yayınlanan telgraftan aktarılanlar bize Cemiyetin Diyarbakır'da şube açtığını gösterir:

*Derneğimizin kabul edilip onaylanmasından dolayı, bugün Vali ve Kumandan Paşa hazretleriyle vilayetin tüm yönetici ve memurları, ülkenin bilginleriyle ileri gelenleri ve Osmanlı askerleriyle askeri amirler ve subaylar, okul öğrencileri ve halktan binlerce kişi hazır olduğu halde, hayırlı uğurlu olması dileğiyle açılış töreninin yapıldığı ve bu vesileyle soylu Osmanlı halkının şan ve ululuğunun yücelmesinin güvencesine ilişkin olan vicdani dualarımızın uğultularının tekrar edildiği arz olunur.*³⁷¹

Telgraftan da anlaşılacağı üzere resmi bir kuruluşunkine benzeyen şubenin açılışına İngiltere Konsolosuna göre, 13 bin kişilik bir kitle katılmıştır.³⁷²

³⁶⁸ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 3, s.73.

³⁶⁹ Tunaya, T.S. Partiler 1, s.405.

³⁷⁰ Kutlay, Kürtler, s.236.

³⁷¹ Bozarslan, s.225. Ayrıca KTTG'de yayınlanan başka bir telgrafta "Diyarbakır Kürd Derneği Başkanı Subhi Efendi" olarak meclisin açılışı kutlanmıştır: "Derneğimizin onaylanmasının kabul edilmesinden dolayı teşekkürler eder, Osmanlı Meclisinin açılış gününü de milli bir sevinç şenliğiyle kutlarız." (Bozarslan, s.270.)

³⁷² Malmîsanij, Kürt Ulusçuluğu, s.26.

Kendine ait bir mührü olan Diyarbakır Şubesinde³⁷³ Cemiyetin İstanbul'daki merkezine zaman zaman çekilen telgraflarla Diyarbakır Vilayetinin ve şubenin nabzı yansıtılmıştır. Gönderilen telgraflar KTTG'nin değişik sayılarında yer almıştır.

3.3.1.3. Cemiyetin Sonu

Cemiyetin tam olarak hangi tarihte kapatıldığı bilinmemektedir. Cemiyetin kapatılmasına yönelik muhtelif görüşler vardır. Cemiyetin 31 Mart Olayından sonra kapatıldığını söyleyen görüşlerin yanında 1912 yılında kapatıldığını belirtenler de olmuştur.³⁷⁴ Cemiyetin kapatıldığı tarih ne olursa olsun Cemiyetin uzun ömürlü olmadığını ortadadır. 1912 tarihine kadar İstanbul merkezinin açık kaldığını düşünsek bile İttihatçıların merkezileşme politikasından nasibini almaması imkânsızdır. Bu yönüyle cemiyetin en etkili olduğu dönemin 1909 yılı olduğu anlaşılmaktadır.

Cemiyet, kısa sürede örgütlenmiş, şubeler açmış, kendi adıyla bir gazete yayınlamıştı. Bu açıdan Kürt legal siyasetinde uzun ömürlü olmasa da önemli bir yere sahiptir. Ayrıca cemiyet içinde siyaset yürütecek isimlerin daha sonraki cemiyetlere de katıldığını ve Kürt tarihi için çalışmalar yürüttüğünü göz önüne alırsak cemiyetin Kürt tarihi içindeki konumu daha iyi anlaşılacaktır.

3.3.3. Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti

Adındaki “Hêvî” kelimesi Kürtçede “ümit” anlamına gelen ve Türkçeye Kürt Öğrenci Ümit Derneği şeklinde çevirebileceğimiz Cemiyet, 1912 yılında İstanbul'da kurulur.

Kurucuları ve üyeleri arasında Kadri ve Ömer Cemilpaşazade, Fuat Temo, Diyarbakırlı Cerrahzade Zeki, Ziya Vehbi, Harputlu Tayip Ali Şefik Arsavlı, Kerküklü Necmettin Hüseyin, Memduh Selim³⁷⁵, Ekrem Cemilpaşa, Abdülaziz

³⁷³ Malmîsanij, Kürt Ulusçuluğu, s.26.

³⁷⁴ Malmîsanij, KTTG, s.52.

³⁷⁵ Mehmet Uzun, Memduh Selim Bey'i konu alan romanında Memduh Selim'i kurucu üye olarak göstermiştir.(Mehmet Uzun, **Yitik Bir Aşkın Gölgesinde**, İthaki Yayınları, İstanbul, 2008, s.105) Malmîsanij ise bu duruma karşı çıkararak Memduh Selim'in kurucu üye olmadığını söyler. (Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, s.71.)

Baban, Kemal Fevzi gibi isimler yer alır.³⁷⁶ Kutlay, daha önce kurulmuş olan KTTC'nin yönetiminde daha çok soylu Kürt ailelerinin olduğunu, buna karşın Hêvî Cemiyetini Kürt aydınlarının ve küçük burjuvasının desteklediğini vurgulamaktadır.³⁷⁷

Amaçları arasında Kürt öğrencilerini birbiriyle tanıştırmak, birlik sağlama, Kürt dilini ve edebiyatını geliştirmek, İstanbul'a okumaya gelen Kürt öğrencilere yardımda bulunmak, Kürtlerin bilimsel ve toplumsal ilerlemelerine katkı sağlamak gibi maddelerin yanında tüzüğün üçüncü maddesinde derneğin yapacakları sıralanmıştır: "Vilayetlerde bu amaçla şubeler açmak, Kürtçe ve Türkçe bir dergi yayımlamak; yararlı bilgileri içeren ve çeşitli düzeydeki düşüncelere ve özellikle ana ve ilkokullara özgü kitaplar yayımlamak; dersler, tartışmalar, tiyatro oyunları düzenlemek ve çeşitli yerlerde yeni yöntemlerle okullar açmak."³⁷⁸

Hêvî Cemiyetinin Doğu/Güneydoğu Anadolu vilayetlerinde şubesi olduğuna dair veri mevcut değildir. Erzurum'da bir ortaöğretim kurumunda Hêvî'nin bir şubesinin açıldığı yönünde bir bilgi mevcutsa da bu kesin değildir ve aynı durum diğer vilayetleri için de geçerlidir. Bunların yanında Hêvî Avrupa'da örgütlenmeye çalışmış ve Lozan'da bir şube teşkil etmiştir.³⁷⁹

Hêvî Cemiyetinin 1913 yılındaki kongresine İttihat ve Terakki listelerinden mebus seçilen Diyarbakır Mebusları Pirinççizade Fevzi Bey ve Zülfü Bey³⁸⁰ ile Genç vilayeti mebusu Muhammet Bey de katılmıştır. Bilindiği gibi İttihat ve Terakki'nin Doğu/Güneydoğu Anadolu mebuslarının Kürt cemiyetleriyle bağlantıları vardı. Mebuslar hakkındaki bazı haberler Kürt cemiyetlerinin gazetelerinde yer alıyordu. Bu yönüyle 1913 Kongresine Fevzi Beylerin katılması normaldi. Ancak Fevzi Bey bu kongrede üzgün ayrılmıştır. Kongrede Kürt öğrencilerin durumu üzerine yapılan

³⁷⁶ Tam Liste için bakınız: Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, s.71.

³⁷⁷ Kutlay, Kürtler, s.161.

³⁷⁸ Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, s.61.

³⁷⁹ Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, ss.134-137.

³⁸⁰ Zülfü Tiğrel, Diyarbakır'da doğdu. İdadi mezunu; Bidayet ve İstinaf Mahkemesi üyesi, Diyarbakır İl Genel Meclisi üyesi. Mütareke Döneminde, Diyarbakır Vilayeti Mebusu Feyzi Bey ile birlikte, Ermeni Tehcirindeki olaylarla ilgili oldukları gerekçesiyle 15 Ocak 1919'da İngilizlerce tutuklanıp önce Mısır'a daha sonra da Malta'ya sürüldü. İngilizlerin Malta Sürgünlerini işledikleri suçlara göre gruplara ayrılmasından sonra Zulüm Politikalarıyla doğrudan ilgisi olmayanlar grubunda yer alır. (Şimşir, s.220) IV. OMM'ye seçildiği halde sürgünde bulunması nedeniyle Meclise katılmadı. 25 Ekim 1921'de Ankara Hükümetinin girişimiyle serbest bırakılan elli dokuz kişilik grup içinde 1 Kasım 1921'de İnebolu'ya geldi. 15 Kasım 1921'de Ankara'ya gelerek TBMM Genel Kuruluna Diyarbakır Mebusu olarak takdim edildi. Oğlu Hamit Zülfü Tiğrel XI. TBMM'ye DP'den Diyarbakır Mebusu seçilmiştir. İTC-BG- CHP." (Kendirci, s.157)

tartışmada Fevzi Bey öğrencilerin siyasi işlere karışmaması, onların sadece öğrencinin vazifelerini yerine getirmesi gerektiği yönündeki söyleminden sonra Şükrü Mehmet Bey itiraz ederek büyüklerin aldırılmazlığının gençleri siyasete ittiğini söylemiştir. Kongrede bulunan diğer kişilerde Şükrü Mehmet Bey'i destekleyince Fevzi Bey'in morali bozulmuştur.³⁸¹

Hêvî'nin faaliyetlerine son verdirmek için bazı kişilerin çeşitli çabalarda bulunduğunu görüyoruz. Türk Ocağı başkanı Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Hevî'nin Türk Ocağına katılmasını ve kendilerine Türk Ocağında bir oda tahsis etmeyi önermiştir. Bu şekilde Hevî'nin Kürt tarihi çalışmalarını azaltmış olacaklarını düşünmüş olmalıdırlar. Bu öneri Hevî tarafından reddedilmiştir.³⁸²

Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti'nin İttihatçıların Türkçülüğüne karşı Kürtçülük yaptığını ve ayrılıkçı olduğunu söylemek zordur. Kürt aydınlanması ve tarih bilinci yaratma çabasında olan Cemiyet seferberlik ilan edilene kadar faaliyetlerini sürdürmüş, önde gelen üyelerinin çoğunun askere alınmasından sonra varlığı son bulmuştur.³⁸³

3.4. ERMENİLERİN KURMUŞ OLDUĞU CEMİYETLER

Ermenilerin örgütlenme çalışmaları 1860'lı yıllarda başlar. Bunu da değişik tarihlerde kurdukları, daha çok sosyal, kültürel ve dayanışma dernekleri aracılığıyla yapmışlardır. Bu derneklerden birkaçı şunlardır: Kilikya'yı Kalkındırma, Hayırseverler Cemiyeti, Fedakârlar Cemiyeti, Ararat (Van), Mektepseverler, Şarklı (Muş), Silahlılar Cemiyeti (Erzurum), Milliyetperver Kadınlar Cemiyeti, Genç Ermenistan Derneği (Kafkasya), İttihat ve Halas Derneği (Van), Karahaç Derneği (Van), Ermeni Vatanperverler İttihad (İstanbul) vb.³⁸⁴

Ermenilerin daha kapsamlı olarak örgütlenmeye başlamaları 1880 sonrasıdır. Ermenilerin dünya kamuoyunda bir sorun olarak değerlendirilmeye başladığı bu dönemde Ermeniler, örgütlenme ve mücadelelerini daha çok iki cemiyet üzerinden yürütmüşlerdir. Bunlar Taşnaksutyun ve Hınçak Cemiyetleridir.

³⁸¹ Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, s.95; Strohmeier, s. 44; Uzun, s.106.

³⁸² Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, s.160.

³⁸³ Çamsöy, s.58.

³⁸⁴ Aydoğan, s.250; Uras, s.421.

3.4.1. Hınçak Cemiyeti (Sosyal Demokrat Hınçak Partisi)

1887 yılında öğrenimlerini Fransa’da yapan gençler tarafından Cenevre’de kurulan örgüt³⁸⁵, kendisini sosyal demokrat olarak tanımlamasına rağmen Komitenin programında sosyalist-Marksist ve merkezîyetçi bir anlayış sürdürmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.³⁸⁶

Hınçak Komitesi, ilk siyasi programında amacını şöyle açıklar:

*Türkiye Ermenistan’ı halkı hakkında şu derin inancı taşıyoruz: Kesinlikle kendilerinin ilerlemesine, engel olan zincirler kırılmalı ve burası, herhalde siyasi bağımsızlığa sahip olmalıdır. Bu gayeye varmak için de, propaganda, tahrikler, yıldırma hareketleri yapılmalıdır, akıncı isyan çeteleri kurması gereklidir.*³⁸⁷

1890’lardan itibaren Ermeni Devrimci Federasyonuna katılan Hınçaklar, diğer Ermeni örgütü olan Taşnaksutyun’un bir üyesi gibi algılandığı için resmi ilanlarla Taşnaksutyun’la bağlantılarının olmadığını açıklamıştır.³⁸⁸ Aynı süreçte Jön Türklerle de ilişkiler geliştirilmiştir. Ermeni Hınçak Cemiyeti ile Jön Türklerin Paris merkezinin başında bulunan Ahmet Rıza arasında temaslar vardır. İki grup arasında mevcut rejim ve gelecek hakkında görüşmeler yürütülmüş ancak bu dönemde Jön Türklerin rejimi “devrimci bir yolla devirmek” gibi bir görüş içinde olmaması Hınçak Cemiyeti ile ilişkilerin derinleştirilmesini engellemiştir.³⁸⁹

Hınçak Cemiyeti, sosyalist ideolojiyi komitacılık faaliyetleriyle uygulamayı düşünmüştür. Tunaya, 1890-1895 arasında yaşanmış Erzurum İsyanı, Merzifon-Kayseri-Yozgat Olayları, Sason Olayları, Babıali gösterileri, Zeytun İsyanı gibi isyanların büyük devletlerin başka sorunlarla ilgilendikleri dönemde gözleri Ermeni sorununun üstüne çekmek için yapıldığını söyler.³⁹⁰

Hınçak Cemiyeti ile Jön Türkler arasında ilişkiler çok yüzeyseldir. 1902 yılındaki kongrenin işbirliği temelinde bir yakınlaşma Hınçak Cemiyetinin işbirliğini reddetmesi sonucu ilerleme kaydedememiş, 1906 yılına kadar da Erzurum’da Prens Sabahattincilerle yapılan görüşme gibi birkaç istisnayı saymazsak hiçbir ilişki içine

³⁸⁵ Tunaya, T.S. Partiler 1, s.568.

³⁸⁶ Aydoğan, s.252; Uras, s.431.

³⁸⁷ Uras, ss.440-441.

³⁸⁸ Aydoğan, s.254; Tunaya, T.S. Partiler 1, s.569.

³⁸⁹ Avagyan ve diğerleri, s.15.

³⁹⁰ Tunaya, T.S. Partiler 1, s.569.

girilmemiştir.³⁹¹ Devamında gerçekleşecek 1907 yılı kongresine de katılmaması sonucu Jön Türk-Hınçak ilişkileri geliştirilmemiştir.

Meşrutiyet'in ilanından sonra Hınçak Cemiyeti zor bir durumla karşı karşıya kalmıştır. İşbirliği konusunda bir türlü bir araya gelemediği Jön Türkler, şimdi daha da güçlenmişlerdi. Bundan dolayı Hınçak Cemiyeti ilk olarak olayların nasıl bir yolda ilerleyeceğini izlemiştir. Hınçak'ları bu noktada zorlayan bir diğer durum da Jön Türklerle ilişkileri daha sıkı olan Taşnaksutyun'un Ermeniler arasında giderek güçlenmesiydi. Öyle ki bazı yerlerde Hınçak Cemiyetinden kopuşlar ve Taşnaksutyun'a geçişler yaşanıyordu.³⁹²

Hınçak Cemiyeti daha aktif siyaset yapmaları gerektiğinin farkındaydı. Meşrutiyet'in ilanından sonra Pera'daki Ermeni Kilisesinde konuşma yapan Hınçak yöneticilerinden Sabah-Güryan "Osmanlı Meşrutiyeti ilan edilmiş olduğundan, biz Hınçaklar, eğilimlerimizi, ihtilal fikirlerimizi bırakıyor ve faaliyetlerimizi memleketin ilerlemesine adıyoruz" demekteydi.³⁹³ Devamında Cemiyet, 24 Kasım 1908 tarihli bildiriyle ülkede artık bir anayasa olmasından dolayı yeni koşullara uygun bir program hazırlamıştır. Programda toplumun ulusal ve dinsel ayırım gözetmeksizin her kesimden kimselerin katılacağı Hınçak kulüpleri kurulması da ele alınmıştır.³⁹⁴ Diğer yandan cemiyet Cemiyetler Kanununa göre kurulduğu içinde meşru statüdeydi.³⁹⁵

1908 Seçimleri ve Ermenilerin kaç mebusla temsil edileceği özellikle Taşnaksutyun ile İttihat ve Terakki arasında tartışma konusu olurken Hınçak Cemiyeti kendini bu sürecin dışında tutmuş ve Ahrarcı kanatla işbirliğini yolunu seçmiştir:

Hınçak Partisi ise liberallerle birlikte âdem-i merkeziyet ilkesini gündemde tutmak ve Meclis'te güçlü bir parti grubu oluşturmak amacıyla bağımsız hareket etme taktiğini benimsemişti. Güç birliğine girmek için İTC ile görüşmeyi reddedip, tek blok halinde ortaya çıkması ve bütün seçim kampanyası boyunca (Ekim- Kasım 1908) parti yönetiminin Prens Sabahaddin ve yandaşlarıyla pek çok kez bir araya gelmiş olması, seçim mücadelesinde Hınçaklar'ın, Ahrar Fırkası ile dayanışmaya girdiğine kanıttır.³⁹⁶

³⁹¹ Avagyan ve diğerleri, s.20.

³⁹² Avagyan ve diğerleri, s.41.

³⁹³ Uras, s.571.

³⁹⁴ Avagyan ve diğerleri, ss.41-43.

³⁹⁵ Aydoğan, s.254; Tunaya, T.S. Partiler 1, s.575.

³⁹⁶ Karaer, s.17.

1908 Seçimleri ile meclise giren Ermeni mebuslar arasında farklı partilere üye olanlar vardır. Bunlar arasında Kozan'dan mebus seçilen Hamparsum Boyacıyan Murad Hınçak Partisindedir.³⁹⁷

Meşrutiyet'in ilanı sonrası meşruluk kazanan ve meclise mebus gönderen Cemiyet Doğu/Güneydoğu Anadolu'da çalışmalarına hız vermiştir. Ancak tüm meşruluklarına rağmen Hükümetin Hınçak Cemiyeti hakkında ihtiyatlı davrandığı görülür. Örneğin "Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti" Urfa'da bir şube açmak istediğini Urfa Mutasarrıflığına bildirmiş ve mutasarrıflık bu konuda nasıl bir yol izlemeleri gerektiğini Dâhiliye Nezareti'ne sormuştur. Hükümetin Hınçak örgütlenmesinde ihtiyatlı davrandığı diğer bir yer Mamuretülaziz'dir. Hınçak Cemiyeti Mamuretülaziz'de bir şube açmak için başvuru yapmış ancak Dâhiliye Nezareti Cemiyetler Kanununu hatırlatarak birçok bölgede Cemiyetin gizli maksatlar taşıdığını belirtmiş ve şubenin açılmamasını istemiştir. Benzer durumlar Diyarbakır ve Erzurum vilayetleri için de geçerlidir.³⁹⁸

Hınçak Cemiyeti tüm örgütlenme çabaları ile birlikte daha sonraki yıllarda da İttihat ve Terakki karşısında yer almıştır. 1912 seçimlerinde de muhalefette yer alan Cemiyet, İttihatçılara karşı Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile işbirliğini yapmıştır. Fırkanın görüşlerini yansıtan "Teminat Gazetesi" Hınçaklarla yapılan bu anlaşmayı sayfalarına taşımıştır.³⁹⁹ 1908 Seçimleriyle meclise giren muhalif mebusların oluşturduğu fırkaya Ermeni mebus Dağavaryan Efendi de girmiş ve HİF'nin kurucuları ve ilk yöneticileri arasında yer almıştır.⁴⁰⁰

İttihat ve Terakki'ye yönelik muhalefetini daha sonra da arttırarak devam eden Hınçak Cemiyeti, 1913 Ağustos'unda gerçekleştirdiği VII. Kongresinde İttihatçıların 1908'deki vaatlerden uzaklaştığından ve İttihatçıların halklara baskı yaptığından bahsedilmiştir: "Jön Türk Devrimi'nin üzerinden geçen beş yıl içinde, İttihatçıların tüm vaatlerinin sadece sözde kaldığı, hükümetlerin ise asimilasyon ve Osmanlı halklarının varlığını ortadan kaldırma politikaları vb. uyguladığı" belirtiliyordu.⁴⁰¹

³⁹⁷ F. Demir, Mebusan Seçimleri, 105; Karaer, s.21.

³⁹⁸ Aydoğan, ss.255-256.

³⁹⁹ Birinci, s.151.

⁴⁰⁰ Birinci, s.56; Tunaya, T.S. Partiler 1, s.574.

⁴⁰¹ Avagyan ve diğerleri, s.120.

3.4.5. Taşnaksutyun Cemiyeti

Ermenilerin kurmuş olduğu cemiyetler arasında en uzun ömürlü ve en fazla destekçiye sahip olanıdır. 1890 yılında Rusya (Kafkasya) Ermenilerini federasyon halinde toplamak için yaptığı uzun çalışmalar sonucunda Tiflis'te kurulmuştur.⁴⁰²

1892 yılına kadar belirgin bir programı olmayan Cemiyet ilk kongresini aynı yıl yaparak amaç ve yöntemlerini belirlemiştir. Hedefleri arasında bütün halkın menfaatlerine uygun ve yine bütün vatandaşların katılımıyla özgür, demokratik Ermeni hükümetinin kurulması, halkların eğitiminin artırılması, toprak sorununun çözülmesi, köylünün ve çiftçinin modern metotlarla donatılması vb. vardır.⁴⁰³

Jön Türkler Abdülhamid rejimine karşı Hınçak Cemiyeti ile kurmaya çalıştığı ilişkilerin benzerini Taşnaksutyun Cemiyetiyle de denemiştir. 1896-1897 yıllarında Tunalı Hilmi Cenevre'de Taşnak yöneticileriyle birçok kez görüşmüştür. Bu süreçte Jön Türklerle Ermeni örgütü arasında ilişkilerin geliştirilememesinin sebebi olarak iki grubun siyaset tarzının uyuşmaması gösterilebilir. Jön Türklerin özellikle basın yoluyla muhalefet yapması, silahı devrede tutan radikal Ermeni partilerince yeterli kadar etkili bir yol olarak görülüyordu. Jön Türkler de Ermeni partilerini fazla radikal buluyordu.⁴⁰⁴

Ahmet Rıza 1 Aralık 1902'de yayınlanan "Genç Türklerin Faaliyetsizliği" başlıklı yazısında Rum ve Ermeni Cemiyetlerinin radikalliğinden bahsetmiş ve Jön Türklerle diğer cemiyetlerin anlaşamama nedenleri olarak ta bu radikalliği işaret etmiştir:

*Fakat eğer Türklerin Rum ve Ermeni yurttaşları gibi aynı vasıtalara ve desteklere malik olduklarından emin olsaydım silahlı ayaklanmayı tasvip eder miydim? Hayır! Ben fiil yolu ile propaganda dâhil, bütün şiddet vasıtalarına kesin olarak karşıyım, çünkü bunları sürekli ıslahat elde edilmesi bakımından amelî bir vasıta saymam, hatta yurdum için zararlı görürüm.*⁴⁰⁵

Taşnaksutyun ile Jön Türklerin anlaşma çabaları 1902 ve 1907 kongrelerinde de devam etmiştir. 1907 yılında Paris'teki Jön Türk Kongresine Taşnaksutyun da katılmıştır. Bu yönüyle Abdülhamid rejimi ile mücadelede Ermenilerin desteğini almak yönünde önemli bir adım atılmış oldu. Ancak bu bütün Ermenilerin

⁴⁰² Aydoğan, s.257; Tunaya, T.S. Partiler 1, s.569.

⁴⁰³ Aydoğan, s.259.

⁴⁰⁴ Avagyan ve diğerleri, ss.17-18.

⁴⁰⁵ Aktaran: Bayur, s.148.

desteklediği anlamına gelmiyordu. Çünkü kongreye Hınçak Cemiyeti başta olmak üzere diğer Ermeni cemiyetleri katılmamıştı.⁴⁰⁶

Taşnaksutyun Komitesi 1907 yılında yapılan genel kongresinde faaliyet alanını tespit etmiş, bu doğrultuda Doğu ve Batı Bürolarını kurmuştur. Bu bürolar aracılığıyla hem Avrupa'dan hem de Ermeni coğrafyalarından Komiteye parasal, askeri ve propaganda yardımını yapmayı düşünmüşlerdir.⁴⁰⁷ Taşnaksutyun'un 1907 Kongresinde aldığı bir karar Jön Türklerle işbirliğini işaret ediyordu. Taşnaksutyun üyelerine "kanlı Padişahın rejimi ile mücadelelerinde Türk muhalif güçlerinin her anlamda desteklenmesi" görevi verilmiştir.⁴⁰⁸

İTC ile Taşnaksutyun'un anlaşma sağlamasına rağmen iki güç arasında yöntem konusunda farklılıklar vardı. Taşnaksutyun daha radikal bir programa sahipti. Bu yüzden İttihat ve Terakki, Taşnaksutyun ile anlaşma sağlamış olmasına rağmen aralarındaki ilişkinin sadece ortak düşmana karşı yapılmış bir işbirliği olduğunu belirtme ihtiyacı duymuştur: "Ermenilerin en büyük fırka-i ihtilaliyesi olan Droşak (Taşnaksutyun) komitesi bu idare-i zalimayı yıkmak için bizimle ittihad ettiler. Ancak bu ittihad yalnız fiiliyatta münhasır olub her fırka yine programında müstakilen hareket edecektir."⁴⁰⁹

Taşnaksutyun ile İttihat ve Terakki arasında ilişkiler Abdülhamid'in devrilmesi, Meşrutiyet'in ilanı ile anayasal zeminin oluşturulması konusunda daha da sıkılaşmıştır. Taşnaksutyun yöneticilerinden Vahan Papazyan anılarında bu noktaya değinir:

*Meşrutiyet yanlısı hareketin olumlu bir belirti olduğuna ve öteki halklarla dayanışarak bu süreci kurmak ve geliştirmek gerektiğine, ne olursa olsun idari herhangi bir talepte bulunmaktan kaçınmayı, bunun yerine elden geldiğince eski rejimde yeri olan müsadere, topraklara el konulması ve yağma uygulamaları gidermeye çalışmak gerektiğine inanmıştık.*⁴¹⁰

İttihat ve Terakki'ye Meşrutiyet'in ilanı konusunda destek veren Taşnaksutyun 3 Ağustos 1908 tarihli bildiriyle Meşrutiyet hükümetten taleplerini sıralamıştır.⁴¹¹ İttihat ve Terakki, Taşnakların bu taleplerini makul görmüş olacak ki

⁴⁰⁶ Avagyan ve diğerleri, ss.24-26.

⁴⁰⁷ Aydoğan, ss.260-261.

⁴⁰⁸ Avagyan ve diğerleri, s.23; Uras, s.571.

⁴⁰⁹ Hanioglu, Abdullah Cevdet, s.247.

⁴¹⁰ Aktaran: Avagyan ve diğerleri, s.23; Karael, s.16.

⁴¹¹ Bildiride "Ermeni vilayetlerinde serbest dolaşıma izin verilmesi, Ermeni köylülerinin son yıllarda el konulmuş topraklarının iadesi, 1895-1908 yılları arasında Ermenilere karşı çıkarılan

ilişkiler devam etmiş ve Meşrutiyet'in ilanından sonra da seçimlerde işbirliği sürmüştür.

1908 Seçimlerinde Ermeniler, itirazlarına neden olacak ölçüde az Ermeni mebusun Meclis-i Mebusan'a gönderdiklerini düşünüyorlardı. Gönderilen Ermeni mebusların çoğunluğu Taşnaksutyun üyesiydi. Örneğin Kirkor Zöhrab İstanbul'dan, 1895 Van Ermeni isyanına katılan Varteks Serengülyan ile 1896 Osmanlı Bankası baskınına katılan Karakin Pastırmacıyan Erzurum'dan mebus seçilmiştir.⁴¹²

Gelinen noktada iki Ermeni örgütü arasındaki mücadele İttihat ve Terakki ile Ahrar Fırkası arasındaki mücadeleyle de bağlantılı şekilde ilerlemiştir. Taşnaksutyun'un İttihatçılarla ilişkileri geliştirmesi, Hınçak Komitasının da Ahrar'la dayanışmasını güçlendirmesiyle karşılık bulmuştur. Benzer şekilde Hınçakların İttihat ve Terakki ile işbirliği içinde olmaması İttihatçıları Taşnaklarla daha da yakınlaştırmıştır.⁴¹³

Taşnaksutyun, İttihat ve Terakki ile ilişkilerini geliştirdiği gibi Doğu/Güneydoğu Anadolu'da da örgütlenme ve kulüpleşme içine girmiştir. 1907 yılında oluşturma kararı aldığı Doğu Bürolarının merkezi Erivan'dı. Sınır alanı Giresun, Harput, Diyarbakır hattının doğusuydu ve Van, Muş, Erzurum ve Trabzon gibi önemli merkezleri de kapsıyordu. Taşnaklar Doğu vilayetlerinde örgütlenmelerini şubeler açarak ve konferanslar düzenleyerek arttırmışlardır. Hakkında bilgi sahibi olmamakla birlikte Diyarbakır'da Taşnaksutyun'un toplumu ilgilendiren olaylara müdahil olduğunu çeşitli vesilelerle görüyoruz. Meşrutiyet öncesinde Diyarbakır'da küçük bir kolunun olduğu bilinmekle birlikte ne derece etkili olduğu konusunda bilgi yoktur.⁴¹⁴ Komite, Meşrutiyet'in ilanından sonra da vilayette etkili olmaya çalışmıştır. Örneğin, 1909 yılında Diyarbakır Vilayeti Vekili Mirliya Na'im tarafından gönderilen şifrede bir Taşnaksutyun üyesinin vilayette konferans verdiği anlaşılmaktadır:

kararnamelerin geri çekilmesi, bütün Ermeni siyasi tutukluların salıverilmesi ve bütün siyasi sürgünlerin dönmesine izin verilmesi, sayıları 90 000'i aşan Ermeni göçmenlerinin memleketlerine dönümünün sağlanması" yer alıyordu. (Avagyan ve diğerleri, s. 23; Karael, s. 16.)

⁴¹² Tunaya, T.S. Partiler I, ss. 573-574; F. Demir, Mebusan Seçimleri, s.105-106: Meclisteki Ermeni mebuslara, 1909 yılında Halep Sancağında, Şûra-yı Devlet üyeliğine atanan Hacı Mustafa Bey'in yerine 24 Kasım 1909'da yapılan ara seçimde Ermeni Artin Boşgezenyan'ın seçilmesi ve Tekfurdağı Mebusu Agob Babikyan'ın 28 Ağustos'ta ölümü üzerine yerine Agob Boyacıyan'ın getirilmesi ile yeni isimler eklenmiştir.

⁴¹³ Avagyan ve diğerleri, s.37.

⁴¹⁴ Hanioğlu, The Young Turks, s.107.

Birkaç gün evvel mezkûr fırka rüesasından Şâhbaz isminde biri Mamuretü'l-aziz'den buraya gelerek zahirde Meşrutiyete taraftar görünmüş ve vermiş olduğu konferanslarda dahi bunu müeyyid beyanatta bulunmuş ise de buna i'timad caiz olmayacağı ve komitenin efkâr-ı mahsusasına hadim bulunduğu tabidir.⁴¹⁵

Yazıda ayrıca Taşnaksutyun'dan Şâhbaz'ın Palu yoluyla Erzurum'a geçeceği belirtilmiş ve "asâyîşi ihlal edecek hal ve hareket vuku'unu men' için tedabir" alınması gerekli görülmüştür. Devamında, Erzurum'da Taşnaksutyun üyesi için gerekli görülen önlemlerin alındığı ancak Şâhbaz'ın Erzurum'a girmediği Erzurum valiliğinden bildirilmiştir.⁴¹⁶ Diğer yandan Taşnaksutyun'un Diyarbakır haricinde Erzurum ve Van gibi önemli vilayetlerde de konferanslar verdiği bilinmektedir. Komitenin vermiş olduğu konferanslarda "arazi sorunu" önemli yer tutmuş ve bu sorunun çözümü için hükümeti çözüm bulmaya zorlamışlardır.⁴¹⁷

Konferanslar dışında Diyarbakır'da Taşnaksutyun'un adına Peyman Gazetesinde yer alan Girit Olayı ile ilgili kamuoyuna yapılan ortak bildiriye rastlıyoruz.⁴¹⁸ Ayrıca 1910 yılında Diyarbakır'da gerçekleştirilen "Uhuvvet-i Osmaniye Cemiyeti"nin toplantısına "Ermeni Taşnaksutyun Cemiyetinden Ferid Cemil Efendi"nin katıldığını biliyoruz.⁴¹⁹

İttihat ve Terakki ile Taşnaksutyun arasında ilişkiler daha sonraki yıllarda da sürmüş olsa da giderek zayıflamıştır. Bunda hem İttihatçılar hem de Taşnaklar arasında hızla gelişmekte olan milliyetçiliğin de etkisi vardır. 1912 Seçimlerinde İttihatçılarla ittifak kurulmuş, 1913 yılında ilişkiler giderek zayıflamıştır. Özellikle Taşnaksutyun'un 17 Ağustos 1913 tarihindeki VII. Kongresi İttihatçılarla yol ayrımı anlamına geliyordu. Taşnaksutyun, Meşrutiyet'in ilanını takip eden beş yıl boyunca İttihatçıların vaatleri gerçekleştirmediğini söylüyor ve yeni bir döneme işaret ediyordu.

*1) Bundan böyle, Taşnaksutyun'un görüşlerini paylaşan ve amaçlarının gerçekleşmesi yolunda, Osmanlı halklarının ulusal haklarının korunması yolunda onu destekleyen bütün toplumsal kesim ve gruplarla dostluk ilişkimizi koruyarak taleplerimizin gereklerini kendi çabamızla halletmek.
2) İttihat ve Terakki ile ilişkilerdeki kopuşun belgelere dayanan, ayrıntılı hikâyesini yayımlamak.⁴²⁰*

⁴¹⁵ BOA, DH. MKT, Dosya No: 2845, Gömlek No: 78, s.3.

⁴¹⁶ BOA, DH. MKT, Dosya No: 2845, Gömlek No: 78, s.3.

⁴¹⁷ Aydoğan, ss.263-264.

⁴¹⁸ İssı, Diyarbekir'in İlk Hususi Gazetesi, s.102.

⁴¹⁹ Benjamin, Tirigona-Harany, s.208.

⁴²⁰ Avagyan ve diğerleri, s.118.

3.4.6. Meşrutiyet ve Hukuk-ı Avam Cemiyeti

Ermenilerin kurmuş olduğu bir diğer cemiyet Meşrutiyet ve Hukuk-ı Avam'dır. Bu Cemiyet'i diğer Ermeni cemiyetlerinden ayıran özellik sosyalizmin ülke şartlarına ve mevcut duruma uygun olmayacağını belirtip sorunların belli bir demokrasi programıyla aşılabileceğini söylemesidir. Cemiyetin programında siyasi maksatları belirtilmiştir:

*Evvelâ Kanun-ı Esasî'nin gayet vasi' bir surette tâdiliyle hukuk-ı avama müsaid bir şekle ifrağı. Saniyen kazalarda umum vilâyâta ve binaenaleyh Ermenilerden müterekkin vilâyâta dahi tedricen tevsî-i mezuniyeti mutazammın ve sırf umur-ı idareyi şamil olmak âdem-i merkeziyet usulünün tesisi, devlet-i Osmaniye'nin istikbâl-i siyasi ve tamâmî-i mülkîsinin cümle-i teminatında olduğundan usûl-i mezkûrenin tatbiki.*⁴²¹

Genel merkezi İstanbul'da olan Cemiyet Ermenilerin yaşadığı diğer vilayetlerde de örgütlenme amacı gütmüştür. Bu doğrultuda Diyarbakır Vilayeti'nde bir şube açma girişiminde bulunulmuştur. Diyarbakır valisi Galib Bey tarafından Dersaadet'e gönderilen telgrafta "Dersaadet'te Meşrutiyet ve Hukuk-ı Avam Fırkası namına Diyarbekir'de bir şube küşad edilmek isteniyor. Nizamnamesi Nezaret-i Celilelerince musaddık olup olmadığının inbasına müsaade" deniliyordu.⁴²² Diyarbakır Vilayetinin cemiyetin meşru olup olmadığı yönündeki telgrafına Dâhiliye Nezareti çektiği cevapla açıklık getirmiştir:

*Meşrutiyet ve Hukuk-ı Avam Cemiyeti'nin teşkili için 2 Mart Sene 326 tarih ve 103 numrolu ilm-ü haber ita edildiği İstanbul Vilayetinden bildirilmiş ise de Cemiyetler Kanunu'nun altıncı maddesi mucibince Diyarbekir'de küşad edilmek istenilen şube için cemiyet nizamnamesini ve şube heyet-i idaresini teşkil edecek zevâtın esamesi ayrıca beyanname ile makam-ı vilayete bildirilmek ve vilayet-i aliyyelerince de tedkikat icra edilmek lazım geldiğinden ber-m[^]üceb-i kanun muamele ifâsı bâbında...*⁴²³

3.4.7. Diğer Ermeni Cemiyetleri

Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı'nın tüm diğer grupları gibi Ermenilerde de legal zeminde cemiyetleşmeyi getirmişti. Aslında Ermenilerin en örgütlü iki grubu da çok daha önce kurulmuştu. Bununla beraber Hınçak ve Taşnaksutyun gibi Abdülhamid

⁴²¹ Aktaran: Aydoğan, s.265.

⁴²² BOA, DH. SYS, Dosya No: 53, Gömlek No: 6, s.1.

⁴²³ Aydoğan, s. 266; BOA, DH. SYS, Dosya No: 53, Gömlek No: 6, s.4.

döneminde kurulmuş örgütlerin yanında Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte kurulan Ermeni örgütlerini de görüyoruz.

“Anayasal Demokrat Partisi” (Anayasal Ramgavar) Meşrutiyet ile birlikte kurulan Ermeni örgütlerinden biridir. Örgütün amacı Osmanlı Ermenilerinin bağımsızlığı için mücadele eden tüm partilerin birleştirilmesi sonucunda Ermeni devrimci mücadelesini başarıya ulaştıracak hazırlıkları yapmak, Ermenilerin ve diğer azınlıkların refahını ve kültürel gelişiminin güvencesi olacak bir meşruti hükümet kurmaktır.⁴²⁴

Anayasal Demokrat Partisi, programını İskenderiye’de kabul etmiş daha sonra İstanbul’a gelmiş ancak çok geniş bir alana yayılmak bir yana çok az sayıda şube açabilmiştir. Avagyan, Partinin İzmir, Harput, Diyarbakır, Kilikya, Mısır ve Amerika’da şubeleri olduğunu ancak 1912 yılı itibarıyla üye sayısının 1000’i geçmediğini söyler.⁴²⁵

Diğer bir Ermeni örgütü “Veragazmyal Hınçak Partisi”dir. Partinin önemli bir bölümü “Anayasal Demokrat Partisi”nin kuruluşunda yer almış, kalanlar ise örgüt altında çalışmalarını yürütmüştür. 12 Eylül 1908’de yayınladığı bir bildirimde partinin yeni koşullardaki faaliyet programını duyurmuştur. Parti bildirisinde Kanun-i Esasi’nin tekrardan yürürlüğe konulmasını içtenlikle selamladığını duyurmuş ve Anayasanın korunmasının, devletin siyasal ve demokratik açılardan barışçıl bir yolla ilerlemesinin güvencesi olduğunu vurgulamıştır. Diğer yandan “Tzayn Hayretyats” (Vatanın Sesi) adıyla bir gazete çıkaran örgüt çok kısıtlı bir üyeye sahiptir.⁴²⁶

Genel olarak, Ermeni örgütlerinin kuruluşunda silahlı mücadele öncelikli izlenecek yol şeklinde görülmüştür. Abdülhamid döneminde başlayan Ermeni isyanlarında silahlı mücadeleyi kullanma alanları bulmuşlardır. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte Ermeni komiteleri Bulgarların aksine kısa bir süre devrimci/eylemci özelliklerini geri plana itmişlerdir. “23 Temmuz 1908 meşrutiyetinin ilanından sonra komite faaliyetlerinde bir müddet aldattıcı sükûn görüldü. Komite reisleri bildiriler, konuşmalarla faaliyetlerini tamamen kanuni ve haklı bir şekilde çevirerek, meşrutiyetin korunmasına çalışacaklarını ilan ettiler.”⁴²⁷

⁴²⁴ Avagyan ve diğerleri, s.45.

⁴²⁵ Avagyan ve diğerleri, ss.47-48.

⁴²⁶ Avagyan ve diğerleri, s.48.

⁴²⁷ Uras, s.572.

Bu süreçte Ermeni siyasi partileri 1912 yılına kadar Ermenilerin siyaseten ve sosyo-kültürel alanlarda gelişmeleri için başarılı sayılabilecek çalışmalar yürütmüşlerdir. Trablusgarp'ın işgal edilmesi, Balkan Savaşlarının çıkması Osmanlı Devletini çok kötü şekilde sarsmış, İttihatçıların Türkleştirme politikalarının karşısında milliyet bilinci giderek güçlenen Ermeniler, bu durumdan yararlanmayı düşünmüşlerdir. Dünya Savaşına giden süreçte Ermeni komiteleri, tekrardan eylemler yapmaya başlamış, bu durum Dünya Savaşıyla doruk noktaya ulaşmıştır.

3.5.DİYARBAKIR'DA BİR SÜRYANİ CEMİYETİ: İNTİBAH

Meşrutiyet'in ilanı başta Süryani aydınları olmak üzere Süryani halkı tarafından da sevinçle karşılanmıştı. Süryani aydınları Süryanilerin geri kalmışlığının ve cehaletinin en büyük nedeni olarak yine Süryanileri görmekte beraber Abdülhamid'in baskıcı yönetimini de eleştiriyorlardı. Jön Türk hükümetini ise çok farklı görüyor, bütün halkların, Osmanlılık fikriyle toplumsal ve siyasal temsil kazanacaklarına ve adil bir Osmanlı İmparatorluğu'na dönüşeceğine inanıyorlardı.⁴²⁸

Süryanilerde dernek kurma düşüncesi bazı misyonerlerin girişimleriyle 19. yüzyılın sonlarına doğru yoğunlaşmıştı. Benzer çalışmalar Diyarbakır Süryani cemaati tarafından da yürütülüyordu. 1879'da Diyarbakır'da bir araya gelerek oluşturdukları "Kadîm Süryanî Kardeşler Derneği" çalışmaların somutlaşmış haliydi. Derneğe çok saygın Süryani aydınları destek veriyordu.⁴²⁹ Bu aydınlardan biri de Naûm Faik'tir. Meşrutiyet sonrasında çeşitli gazeteler çıkaracak olan Naûm Fâik, şehrin ileri gelen Süryani elitlerinin katkısıyla 1908 yılında İntibah (Uyanış) adlı bir cemiyeti Diyarbakır'da açmıştır. Cemiyetin kuruluşuyla ilgili bir haberi Naûm Fâik tarafından 1908 (19 Teşrinisani 1324 R) yılında Harput Süryani Cemaatine yazılmış bir mektuptan öğreniyoruz. Mektupta İntibah Cemiyetinin merkez şube haricinde, başka yerlerde şubeler açılması isteği yer alıyordu: "İşte biz Diyarbakır'da şu İntibah Cemiyeti'ni teşkil ederek 6-7 hafta zarfında 200 neferden ziyade nefer dahili cemiyet olmuşlardır. Zat-ı alilerinden rica ederim ki siz de Süryani Kadim İntibah Cemiyeti

⁴²⁸ Tirigona-Harany Benjamin, s.206.

⁴²⁹ Mehmet Şimşek, "Diyarbakır ve Çevresinde Süryanilere Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır**, (Ed. Bahaeddin Yediyıldız ve Kerstin Tomenendal), Cilt: 2, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2008, s.805.

unvanı tahtında bir cemiyet teşkil ederek, arz ettiğimiz minval üzere efradı gayretmendan kayıt edesiniz”⁴³⁰

Diğer yandan Diyarbakır Valisi tarafından Dâhiliye nezaretine gönderilen yazıda Cemiyetin adı “İntibah-ı İlmi” Cemiyeti şeklinde geçmektedir. 14 Şubat 1911 tarihli yazı, “İntibah-ı İlmi” Cemiyetinin nizamnamesinin tasdiki maksadıyla evrakın gönderilmesi hakkındaydı:

*Diyarbakır’de İntibah-ı İlmi namıyla mukaddemâ bir cemiyet teşekkül etmiş ve kanun-ı mahsusuna tevfikân tanzim ve tevdi’ olunan nizamnamesine mukâbil bu defa nizamnamesince ba’zı ta’dilat ve tevsi’at icra ve çünkü sa’ir cihet vilayatta da birer şu’besi bulunmak veya bulunmasına teşebbüs kılınmak mülâbesesiyle bunun nezaret-i celîle-i âsîfânelerince tasdiki hususuna istid’a itmiş matviyyen takdim kılınmış olmakla iktizasının îfa ve inbasına (...)*⁴³¹

Bu yazıya cevap olarak 23 Mart 1911 tarihinde yazıda ise İntibah-ı İlmi Cemiyeti’nin Cemiyetler Kanununun altıncı maddesi mucibince teşekkül ettiği ve Cemiyetin Nizamnamesinin tetkikinin vilayetin mülki memurlarına ait olduğu belirtilmiştir.⁴³²

Bazı Anadolu vilayetlerinde örgütlenmenin yanında ABD’deki Süryani Cemaati tarafından bir şube açılmıştır.⁴³³ 1910 yılında Cemiyetin şubelerinden delegeler, İntibah Cemiyetinin gerçekleştireceği reformlar üzerinde görüşmeler yapmak için Diyarbakır’a gelmiştir. Ulaşım sorunu nedeniyle bazı vilayetlerden katılım olmamışken, bazı Süryaniler de Diyarbakır’daki merkezin elinin gereğinden fazla güçlenmesinden duydukları endişeden dolayı katılmamışlardır. Ancak Musul’dan dahi katılanlar olmuş, yapılan törenlerde Osmanlı hükümetinden yüksek rütbeli kişilerde hazır bulunmuştur. Topluluğun tüzüğünde Meşrutî hükümet övülmüş ve yeni yetişecek Süryani gençlerine Osmanlıcılığı öğretmek amacıyla okulların açılması için planlar sunulmuştur.⁴³⁴

İntibah Cemiyetiyle bağlantılı olduğu için burada vermeyi uygun gördüğümüz bir başka cemiyet “Uhuvvet-i Osmaniye Cemiyeti”dir. İttihat ve Terakki öncülüğünde Diyarbakır Vilayetinde Osmanlıcılık fikrini yaymak için farklı

⁴³⁰ Şimşek, Mehmet, “1912’de Şark Yıldızı Gazetesi”, <http://www.suryoyo.uni-goettingen.de/library/1912sarkyildizi.pdf>, (11. 07. 2013).

⁴³¹ BOA, DH. İD, Dosya No: 126, Gömlek No: 10, s.1.

⁴³² BOA, DH. İD, Dosya No: 126, Gömlek No: 10, ss.2-3.

⁴³³ Tirigona-Harany Benjamin, s.207.

⁴³⁴ Tirigona-Harany Benjamin, s.207.

dinlerden ve mezheplerden üyeleri olan bu cemiyetin kurulması önemlidir. Cemiyetin yüksek mevkilerinde genelde Kürtler ve Ermeniler ve daha az sayıda olmak üzere Süryaniler de bulunuyordu. Cemiyet hem din adamlarından hem de laik aydınlardan destek alması açısından önemlidir.⁴³⁵

Şubat 1910'da, başlarında Naûm Fâik ile Beşâr Hilmî'nin bulunduğu Süryani cemaati Uhuvvet-i Osmaniye Cemiyeti'nin bir toplantısına ev sahipliği yapmıştır. Toplantıya İttihat ve Terakki'den ve Ermeni Taşnak Partisinden liderler ile Diyarbakır'da bulunan diğer cemiyetlerden kişiler katılmıştır. Katılan kişiler arasında adını daha önce sıkça duyduğumuz Yüzbaşı Mazhar ile Diyarbakır İttihat ve Terakki şubesinin ilk üyeleri arasında yer alan Zazazade Mustafa ve Hacı Cercis Ağazade Yusuf Efendiler de vardır.⁴³⁶

Diyarbakır Süryanileri 1908'de besledikleri Osmanlıcılık fikrine inancını 1912 ve sonrasında zayıflamasına rağmen korumaktadır. Hatta bazı Süryani isimleri siyasetle de uğraşmıştır. Bunlardan biri olan “Diyarbakır tevabii Süryani Kadim Metropolitidi İlyas Efendi” 1912 Seçimlerine “mukaddes vazifemize ve umum vatandaşlarına hidmed (hizmet) etmek için (...)Mardin mebusluğuna namzetliğini vâzi' etmiştir(koymuştur).”⁴³⁷ Diğer yandan Meşrutiyet'in ilanı ile gelen özgürlük ortamının her geçen gün kısıtlanması ve Süryanilere yönelik vaat edilenlerin yapılmaması Süryani halkı ve aydınının İttihat ve Terakki hükümetine olan inancını büyük ölçüde yok etmiştir.

3.7.MEŞRUTİYET SONRASINDA DİYARBAKIR VİLAYETİNDE KURULMUŞ DİĞER CEMİYETLER

Diyarbakır Vilayetinde varlığından haberdar olduğumuz ancak hakkında çok fazla bilgi sahibi olamadığımız cemiyetler de vardır. Bu cemiyet isimlerine bazen bir telgrafa imzadan, bazen gazetelerde yer almış kısa haberlerde rastlıyoruz.

Diyarbakır'da “*Mesaierver*” ve “*Maarifperver*” adlarıyla iki cemiyetin varlığından Peyman Gazetesinden haberdarız. Gazetede “*Millet Kırathanesi'nin Resmi Küşadı*” başlığıyla verilen yazıdan “*Mesaierver*” ve “*Maarifperver*”

⁴³⁵ Tirigona-Harany Benjamin, s.208.

⁴³⁶ Tirigona-Harany Benjamin, s.208.

⁴³⁷ “Mebus Namzetleri”, **Dicle**, 9 Şubat 1327.

Cemiyetleri tarafından Diyarbakır'da bir millet kıraathanesi açıldığını öğreniyoruz. Meşrutiyet'in ilanının yıldönümüne denk getirilen kıraathanenin açılışına Vali Bey, Yüzbaşı Mazhar Bey ile Şükri Bey de katılmışlardır. Ayrıca bando takımının da hazır bulunduğu açılışta nutuklar okunarak açılış gerçekleştirilmiştir.⁴³⁸

Mesâiperver Cemiyeti, toplumsal olaylara duyarlılığını Girit Olayları sırasında da göstermiştir. Bilindiği gibi Girit meselesine Osmanlı'nın her yerinde tepkiler geliyordu. Birçok gazete Girit Olayı ile ilgili yazılar yayınlıyor⁴³⁹, halk ve kulüpler mitingler düzenliyor ve meclise protesto telgrafları çekiyordu.⁴⁴⁰ Diyarbakır ahali de bu duruma sessiz kalmamış ve tepki mitingleri düzenlemiştir: "Girit'te hâkimiyet-i Osmaniyyenin muhafazası için miting yapmakta ve kısım-ı azamı Ermeni vatandaşlarımızdan mürekkep olmak üzere gönüllü kayd ettirmekte ilk adımı atmağa tereddüt etmeyen Diyarbakır ahalisinin bu teşebbüs-i hayra da kamâl-i vecd ü şevkatle iştirak edeceği şüphesizdir."⁴⁴¹

Ayrıca yine Peyman'dan öğrendiğimize göre Haziran ayı içinde Diyarbakır'da Hükümet Konağı önünde büyük bir miting yapılmıştır. Mitingde Girit'in Yunanistan'a ilhakı konusunda endişeler dile getirilerek vatanın muhafazası için Diyarbakırlıların canlarını feda etmeye amade oldukları belirtilmiştir. Kürt, Ermeni ve Keldani gibi Osmanlı'nın farklı unsurlarının katıldığı mitingde Girit'in ilhakı protesto edilerek "Girit Osmanlılarıdır daima Osmanlıların kalacaktır" vurgusu yapılmıştır.⁴⁴²

Mesaiperver Cemiyeti de Girit Olaylarını protesto etmiş ve Girit Adasında meydana gelen olaylara dair kamuoyuna duyurulan ortak beyannamenin altına "Mesaiperver Fırkası namına Vali" imzasını atmıştır.⁴⁴³ Mesaiperver Cemiyeti'nin adını 1910 yılında Süryanilerin ev sahipliğinde yapılan Uhuvvet-i Osmaniye

⁴³⁸ Peyman, 13 Temmuz 1325.

⁴³⁹ Şark ve Kürdistan Gazetesi, 19 Têşrin-i Sâni 1324.

⁴⁴⁰ Örneğin İTC ile Arnavut cemiyetleri birlikte protesto mitingleri düzenlemişlerdir. Çelik, s. 218; Diğer yandan Keban Madeni, Mamuretülaziz, Van, Sivas, Erzurum vb. birçok Şarki Anadolu vilayetinden de meclise protesto telgrafi çekilmiştir. (MMZC, Devre:1, İctima: 2, Cilt: 6, s.3.)

⁴⁴¹ 17 Ağustos 1325 tarihli Peyman Gazetesinde Satvet-i Bahriye adıyla yayınlanan yazı. Transkripsiyonu için bakınız: Gökalp, Makaleler I, s.109.

⁴⁴² "Girit Mitingi", **Peyman**, 29 Haziran 1325, Girit Olayları için ayrıca bakınız: "Girit", **Peyman**, 20 Temmuz 1325.

⁴⁴³ İssi, Diyarbakır'ın İlk Hususi Gazetesi, s.102.

Cemiyeti toplantısında da görüyoruz. Mesaiperver Cemiyeti adına katılanlar ise “Adliye zabt kâtiplerinden Hayâli efendi ve sâire” şeklinde verilmiştir.⁴⁴⁴

İkinci bir cemiyet “Keldani Tekâmül Cemiyeti”dir. Bu cemiyetin adına Mesaiperver Cemiyeti gibi Girit olaylarını protesto için kamuoyuna yapılan ortak beyannamede rastlıyoruz. Peyman Gazetesinin 3 Ağustos 1909 tarihli sayısından aktarılan bir başka haberde de Keldani Tekâmül Cemiyeti’nden bahsetmektedir. “Te’essüf” başlığıyla imzasız olarak yayınlanan haberde “Keldani Tekâmül Cemiyeti Kulübü’nde Türkçe konferanslar verileceğine dair dünkü gün Keldani Kilisesi duvarına telif olunan ilan varakası koparılıp atılmıştır. Menfi’i Hürriyet olan bu hareketin sebebini anlayamadık” denilmektedir.⁴⁴⁵

Keldani Tekâmül Kulübü de 1910 yılındaki Uhuvvet-i Osmaniye Cemiyeti toplantısına katılmıştır. Kulüp adına toplantıya katılanlar Serkyan Saîd ve Habîb Efendilerle rüfekasıdır.⁴⁴⁶

Diyarbakır’da bir şubesinin açıldığı bilinen diğer bir cemiyet “Donanma-yi Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti”dir. Cemiyet, Osmanlı donanmasını güçlendirmek amacıyla merkezi İstanbul’da olmak üzere 19 Temmuz 1909’da kurulmuştur. Kuruluş amacında Devletin güçlendirilmesi gerektiği belirtilmiş, çalışmalarının yürütülmesinde vatanseverlik duygusu ön plana çıkartılmıştır. Kuruluşundan bir yıl sonra 122 şubeye ulaşan Cemiyet, Diyarbakır Vilayetinde de teşkil etmiştir.⁴⁴⁷

Cemiyetin adına “Peyman” ve “Diyarbakır” Gazetelerinde sıkça rastlamaktayız.⁴⁴⁸ Gazetelerdeki yazılarda genellikle yapılan yardımlardan bahsedilmiştir. Yardım edenler arasında “Diyarbakır Esbab Cemiyeti” adıyla bir cemiyetin olduğunu yine gazetelerden öğreniyoruz. Peyman’daki “*Donanma İ’ânesi Olarak Silvan Eshab Cemiyet Tarafından İta Olunan İ’anat*” başlıklı haberde cemiyetin “Muavenet-i Milliye Cemiyeti”ne yardım ettiğinden bahsedilmiş ve

⁴⁴⁴ Tirigona-Harany Benjamin, s.208.

⁴⁴⁵ Issı, Diyarbakır’ın İlk Hususi Gazetesi, s.102.

⁴⁴⁶ Tirigona-Harany Benjamin, s.208.

⁴⁴⁷ Nurşen Gök, “Donanma Cemiyeti’nin Anadolu’da Örgütlenmesine İlişkin Gözlemler”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 27, Sayı: 43, 2008, ss.78-79.

⁴⁴⁸ Örneğin: Diyarbakır, 16 Kânûn-ı Evvel 1326, Diyarbakır, 23 Kânûn-ı Evvel 1326, Diyarbakır, 6 Kânûn-ı Sâni 1326; Peyman, 29 Haziran 1325, Peyman, 19 Têşrin-i Evvel 1325, Peyman, 2 Têşrin-i Sâni 1325.

yardımda bulunanların isimleri verilmiştir.⁴⁴⁹ “Diyarbakır” Gazetesinde de benzer şekilde “Esbab Cemiyeti”nin yaptığı yardımlara değinilmiştir.⁴⁵⁰ 1913 yılında adını “Osmanlı Donanma Cemiyeti” olarak değiştiren Cemiyetin, Diyarbakır Valiliği tarafından Dâhiliye Nezaretine Mayıs 1914’te gönderilen yazıda vilayet şubesine bağlı şekilde Mardin, Maden, Siverek livalarıyla Derik, Lice, Silvan, Midyat, Nusaybin, Cizre, Palu, Çermik, Viranşehir kazalarıyla Hani, Eğil nahiyelerinde şubeler açıldığı bildirilmiştir.⁴⁵¹

1913 yılında, Diyarbakır’da “Müdafaa-i Milliye Cemiyeti” adıyla başka bir cemiyetin varlığından haberdarız: “Vilayetimizde de bu kere Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ber-vech-i ati teşekkül etmiş ve bu babdaki evrak ve nizamât ve idare dahi taraf-ı ali-i vilayet-penahiden ba-tezkere-i resmîye kendilerine tevdi’ buyrulmuştur.” Bu cemiyetin ortaya çıkışını adından ve kurulduğu yıldan anlaşılacağı üzere Osmanlının dış siyaseti ile paralel bir düşünce doğrultusunda kurulduğunu söyleyebiliriz. Diyarbakır’daki bu cemiyeti meydana getirenler arasında tanıdık isimler vardır. Aralarında Ermenilerinde bulunduğu kurucuları şunlardır: Pirinççizade Fevzi Bey, Mektubi Mümeyyizi Veli Necdet Bey, Belediye Reisi Kemal Efendi, Zülfizade Adil Bey, Tırpancıyan Ohannes Efendi, Kazazyan Diran Efendi.⁴⁵²

Tunaya, “Müdafaa-i Milliye Cemiyeti” adıyla bir cemiyetin Meşrutiyet döneminde kurulduğundan bahsederken kuruluş tarihi olarak 13 Şubat 1914’ü verir. Başlangıçta “Müzaharet-i Milliye Cemiyeti” olarak kurulan bu cemiyet bahsi geçen tarihte genişletilerek “Müdafaa-i Milliye Cemiyeti”ne dönüştürülmüştür.⁴⁵³ Diyarbakır’da kurulan cemiyeti Tunaya’nın bahsettiği cemiyetin bir şubesi sayarsak tarihlerinde bir tutarsızlık ortaya çıkacaktır. Zira Diyarbakır’da “Müdafaa-i Milliye Cemiyeti”nin teşekkül ettiğini haber veren “Diyarbakır’de Dicle” gazetesinin ilgili sayısı 15 Temmuz 1329’a yani 1913 yılına aittir. Ancak basında yer alan bu haberin resmîyet kazanmasının daha sonra olabilme ihtimalini de unutmamak gerekir. Diğer yandan Diyarbakır “Müdafaa-i Milliye Cemiyeti” hakkında da daha fazla bilgiye sahip te değiliz.⁴⁵⁴

⁴⁴⁹ Issı, Diyarbakır’ın İlk Hususi Gazetesi, s.111; Peyman, 28 Kânûn-ı Evvel 1325.

⁴⁵⁰ Diyarbakır, 20 Kânûn-ı Sani 1326

⁴⁵¹ Gök, s.79.

⁴⁵² Diyarbakır’de Dicle, 15 Temmuz 1329.

⁴⁵³ Tunaya, T.Siyasal Partiler 1, s.448.

⁴⁵⁴ Diyarbakır’de Dicle, 15 Temmuz 1329.

Bu kulüpler haricinde, Diyarbakır'da kurulduğundan çeşitli vesilelerle haberdar olduğumuz bir diğer cemiyet “Diyarbakır Askeri Kulübü”dür. Diyarbakır Askeri Kulübü'nün adına Nisan 1909'da Dâhiliye Nezaretine çekilen telgrafnamede rastlıyoruz. Telgrafın içeriği hakkında tamamen bilgi sahibi olmasak ta mevzubahis telgrafın mecliste müzakere edildiğinden haberdarız.⁴⁵⁵ Ayrıca Diyarbakır Askeri Kulübü'nün adına 31 Mart Olayları protestosu ve Uhuvvet-i Osmaniye Cemiyeti toplantısına iştiraki vesilesiyle de rastlıyoruz.⁴⁵⁶ Askeri Kulüp haricinde “Diyarbakır Etibba Kulübü”⁴⁵⁷; “Diyarbakır Fukaraperver Cemiyeti”⁴⁵⁸ gibi farklı amaçlarla cemiyetler de kurulmuştur.

⁴⁵⁵ BOA, DH. MKT, Dosya No: 2798, Gömlek N: 89, s.2.

⁴⁵⁶ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 3, s.79; 1910 yılındaki toplantıya kulüp adına Ali Ulvî Efendi katılmıştır. (Benjamin Tirigona-Harany s.208.)

⁴⁵⁷ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 1, s.21.

⁴⁵⁸ Birinci, s.33.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET'İN İLANI SONRASI GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA BASIN

II. Abdülhamid'in basın anlayışı iç basını tamamen kontrolü altına almak ve dışarıdan da ülkeye basının girişini mümkün olduğu kadar engellemeye dayanmaktadır. Abdülhamid'in basına yönelik baskı politikasının iktidarı süresince devamlı şekilde serleştiğini söyleyebiliriz.⁴⁵⁹ Bu yönüyle Abdülhamid, 1876 Kanun-i Esasi'nin 12. Maddesinde yer alan “ basının yasalar çerçevesinde özgür olduğu” maddesini baskı ve sansür politikalarıyla göz ardı etmiştir.⁴⁶⁰

Abdülhamid gazetelerde kullanılmayacak kelimeleri de belirlemiş ve yayın hayatının olmazsa olmazı birçok sözcüğü sansürle yasaklamıştır. Özgürlük, eşitlik, hak, despotizm, tiranlık, anayasa, cumhuriyet, devrim vb. sözcüklerin yanında ilkbahar ve yeniden doğuş gibi devrimi ve isyanı çağrıştıran sözcüklerin kullanımı da yasaklanmıştır.⁴⁶¹

Abdülhamid sansürle basını kontrol altına almaya çalışırken birçok olumsuz durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Baskı politikasının artmasıyla beraber hafiyelik dallanmış, Osmanlının yurt içi ve yurt dışı kurumları asli görevlerini unutmuş ve gazeteci avına çıkmaya başlamıştır. Bu baskıya paralel olarak aydınlar ülke içinde düşünce üretebilecek ve muhalefet edebilecek alan bulamadığı için yurt dışına kaçmıştır. Ayrıca ülkede kitap yakma, yayın yok etme geleneğinin ilk adımları atılmış ve sansür basını oluşmuştur.⁴⁶²

Abdülhamid, baskı rejiminin ilk on yılında fazla ve organize bir muhalefetle karşılaşmamıştır. 1890 sonrası muhalefetin hızlandığını ve Abdülhamid'e karşı duruşun sertleştiğini görüyoruz. Muhalefetin 1890 sonrası artmasında öğrenciler arası dayanışmada ve bilinçlenmede yaşanan artışın etkisi olmuştur. Öğrenciler

⁴⁵⁹ 1878'de Maarif Nezaretinin ve Zaptiye nezaretinin katkılarıyla basındaki sansür olgunlaştırılmıştır. 1880'de sansürün alanı siyasi olmayan gazetelere doğru genişlemiş, 1888'de matbaanın bastığı bütün yayınlara ön sansür (izinli basım) getirilmiştir. 1894 yılına gelindiğinde kitapçılarda tamamen Abdülhamid'in kontrolü altına girmiştir.

⁴⁶⁰ Orhan Koloğlu, “Osmanlı Basını: İçeriği, Rejimi”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, Cilt: 1, İstanbul, 1985, (Osmanlı Basını), s.87.

⁴⁶¹ Petrosyan, s.166.

⁴⁶² Orhan Koloğlu, “II. Abdülhamid'in Basın Karşısındaki Açmazı”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, Cilt: 1, İstanbul, 1985, (Abdülhamid'in Basın Açmazı) s.83.

Birinci Meşrutiyetçi kadroların düşünceleri etrafında şekillenecek görüşlerini 1890 sonrası uygulamaya koyacaklardır.

1878-1908 arası muhalefeti susturmak için her yolu deneyen Abdülhamid'in basın yönetimi Meşrutiyet'in ilanıyla son bulunca, 25 Temmuz 1908'de İstanbul basını ön sansürsüz yayınlanmıştır. Bu tarihle birlikte basında gazete patlaması yaşandığını söyleyebiliriz. Temmuz 1908'den Nisan 1909'a kadar sadece İstanbul'da 353 gazete ve dergi çıkartılmıştır.⁴⁶³ İstanbul dışı yerli ve yabancı gazeteleri göz önüne aldığımızda kamuoyunun gazete ve dergilerle kaplı bir alana dönüştüğünü söyleyebiliriz.

Meşrutiyet'le birlikte bütün düşünce akımlarının, cemiyetlerin ve toplumun birçok kesiminin görüşlerini özgürce açığa vurabileceği bir ortam doğmuştu. Öyle ki birçok açık göz iş adamı İstanbul'dan taşraya Türkçe, Ermenice, Rumca matbaalar taşımış, yetmemesi üzerine de hemen hemen Anadolu'nun her yerinde özel basım evleri açılmıştır.⁴⁶⁴

Ülke içindeki özgür basın ortamı çok geçmeden yok olmuştur. Bu durumun yaşanmasındaki nedenlerden ilki yeterince donanıma sahip olunmamasıdır. Dergilerin çoğu birkaç sayı çıkabildi ve birkaç ay yayın hayatına devam edebildi. İkinci olarak ta basın üzerindeki sertleşme dönemidir. 31 Mart Olayından sonra, 16 Temmuz 1909'da Matbuat Kanunu kabul edilmiştir. Bu kanun beraberinde birçok tartışmayı da getirmiştir. 1881 Fransız Basın Kanunu örnek alınarak hazırlanan kanunda basına sansür getirilmiyordu. Bu yönüyle son derece memnun edici bir Meşrutiyet uygulamasıydı. Ancak bu kanun hükümete gazete ve dergi kapatma yetkisi verdiği için siyasal amaçlı kullanıma açıktı. Bu kanun 1931 yılında kaldırılacaktır.⁴⁶⁵

⁴⁶³ Koloğlu, Osmanlı Basını, s.90.

⁴⁶⁴ Alpay Kabacalı, **Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın**, Literatür Yayınları, İstanbul, 2000, (Basın ve Yayın), s.134.

⁴⁶⁵ Kabacalı, Basın ve Yayın, s.140.

4.5. MEŞRUTİYET'İN İLANI SONRASI DİYARBAKIR BASINI

4.5.1. Diyarbakir Vilayet Gazetesi

Vilayet Gazetelerinin çıkmaya başlaması Osmanlının 1864 yılında eyalet sisteminden vilayet sistemine geçişinden sonraya rastlamaktadır. Vilayet gazeteleri ile birlikte birçok vilayette ilk defa gazete çıkmaya başlamıştır. Gazetelerde yayınlanan yazılarda genellikle imzasız olarak çıkmış, daha çok yasalara, yönetmeliklere, tayinlere, ödüllere, valilerin konuşmalarına, kamu kurumlarının başardığı işlere, vilayetin tarımına ve doğal kaynaklarına değinilmiştir. Ayrıca şiir gibi edebi konulara da yer verilmiş, Abdülhamid döneminde vilayet gazetelerinde edebi konularla ilgili konulara yasak getirilmiştir.⁴⁶⁶

“Diyarbakir Vilayet Gazetesi” yayın hayatına 1869 yılında başlamış ve haftalık olarak yayınlanmıştır. Gazete, 1882’de matbaa harflerinin aşınıp bozulmasından dolayı bir süre yayın hayatına ara vermiş, 1931 yılına kadar da vilayetin resmi gazetesi olarak varlığını sürdürmüştür.⁴⁶⁷

“Diyarbakir Gazetesi” de diğer vilayet gazeteleri gibi konu çeşitliliğinden uzaktı. Yazıların imzasız olarak yayınlandığı Gazetede siyasi konulara dair bilgiler bulmak zordur. Gazetede en çok teşekkürler, telgrafların sureti ve kanunlara yer verilmiş, ayrıca Diyarbakir vilayeti ve sancaklarında görev yapan görevlilere, atamalara değinilmiştir. Diğer yandan az sayıda da olsa vilayetin sorunlarını içeren haberler yayınlanmıştır.

4.5.2. Peyman Gazetesi

Diyarbakir Vilayetinin ilk özel gazetesi olan Peyman, ilk sayısını 29 Haziran 1909’da yayımlamıştır. II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Diyarbakir’da çıkan ilk özel gazete olmasından ötürü ilgi görmüştür.⁴⁶⁸

⁴⁶⁶ Bülent Varlık, “Yerel Basının Öncüsü Vilayet Gazeteleri”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, Cilt: 1, İstanbul, 1985, ss.99-100.

⁴⁶⁷ Varlık, s.100.

⁴⁶⁸ İssi, Diyarbakir’in İlk Hususi Gazetesi, s.93.

Daha önceki bölümlerde değindiğimiz üzere Peyman Gazetesindeki yazılar, çoğunlukla Diyarbakır ve çevresinin sorunlarıyla alakalıdır. Gazete, Osmanlıcılık düşüncesiyle yayın hayatına başlamış, zamanla İttihat ve Terakki'nin yayın organı çizgisinde hareket etmeye başlamıştır. Peyman Gazetesinde Türkçe haricinde Kürtçe, Ermenice ve Süryanice yazılar yer aldığından, bazen de bu dillerde özel eklerin çıktığından bahseden araştırmacılar vardır.⁴⁶⁹ Ancak Ziya Gökalp'e ait ve 12. sayıda yayınlanan Kürtçe nutuk haricinde farklı dil de yazı yer almamıştır.⁴⁷⁰

Gazetenin yazar kadrosu son derece sınırlıdır. Amil Adil ve Ziya Gökalp yazıları bulunanlardır. Ziya Gökalp'in Peyman'da çıkmış "Aşiretler", "Aşiretlerin İskânı", "Zeamet", "Ziraat", "Aşar", "Arazi Münazaaları", "Firari Maznunlar-Gıyabi Mahkûmlar" yazıları Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler kitabında toplanmıştır. Gazetede diğer yazılar genelde imzasız olarak yayınlanmıştır. Ancak konferans verdiği dair haberlerle Pirinççioğlu Fevzi Bey'in, İttihat ve Terakki'nin Diyarbakır Şubesinin kurucularından Yüzbaşı Mazhar ve imtiyaz sahibi Şükrü Beylerin adları da sıkça yer bulmuştur.⁴⁷¹

İlk sayısı 29 Haziran 1909 tarihinde çıkan Peyman Gazetesinin mevcut 36 sayısından sonuncusu 7 Mart 1910 tarihinde çıkmıştır.

4.5.3. Amid-i Sevda

Ali Emiri Efendi⁴⁷² tarafından çıkarılan gazetenin sahibi Mehmet Şükri Diyarbakiri'dir. Her on beş günde bir neşrolunan ilmi, fennî, içtimai, edebi gazetedir. Kara Amid adıyla da anılan gazete İstanbul'da altı sayı çıkmıştır.⁴⁷³

Amid-i Sevda'da çıkan yazılar günlük güncel haberlerden çok tarihi ve edebi metinlerdir. Yayınlanan yazılardan birkaçı şunlardır: "Amid Şehrinin Sûret-i Fethi ve

⁴⁶⁹ Kaya, s.53.

⁴⁷⁰ Issı, Diyarbakir'in İlk Hususi Gazetesi, s.93.

⁴⁷¹ Issı, Diyarbakir'in İlk Hususi Gazetesi, s.97.

⁴⁷² Ali Emîrî Efendi, Osmanlı tarihi içinde önemli bir yere sahiptir. Diyarbakır doğumlu Emîrî Efendi, 17 Nisan 1916 tarihinde İstanbul'da açılan Millet Kütüphanesi'nin kurucusudur. Tüm ısrarlara rağmen kütüphaneye kendi adını vermemiş ve "ben bu kitapları Milletim için topladım ve Milletime vakfediyorum" diyerek kütüphanenin adını Millet Kütüphanesi koymuştur.

⁴⁷³ Kaya, s.54.

Teshi’i”, “Amid Şehrinde Vaktiyle Bir Milyon Kırk Bin Cilt Kitabı Havî Bir Kütüphane”, “Terâcim-i Ahvâl: Kuyucu Usta Ahmet Çelebi Âmidi.”⁴⁷⁴

4.5.4. Dicle ve Diyarbakir’de Dicle

Peyman Gazetesinin ilk sayısında “İki Söz” başlığı altında ilerde Dicle adında bir gazetenin kurulacağı haberini alıyoruz. “(Peyman) Diyarbakir’de ilk hususi gazete olmak üzere mevki-i intişara çıkıyor. Karîben (Dicle) namındaki refikimiz de (Peymân)ı takib edecektir.⁴⁷⁵” Peyman’a verilen ruhsattan iki hafta sonra Attarzade Hakkı Efendi’ye Diyarbakir’de Dicle Gazetesini basması için ruhsat verilmiştir.⁴⁷⁶

İlk sayısı 13 Mart 1911’de çıkan Dicle Gazetesinde de Ziya Gökalp’in bazı yazıları yayınlanmıştır. Dicle Gazetesi, 90. sayıdan sonra “Diyarbakir’de Dicle” adıyla çıkmaya başlamıştır.⁴⁷⁷ Gazetenin “Dicle” adıyla çıktığı dönemdeki bir yazısı “İyd-ı Milli-i Osmani” başlığını taşıyordu. Meşrutiyet’in ilanının dördüncü yılının geride bırakılması münasebetiyle yazılan yazıda Meşrutiyet için “Osmanlılar için pek büyük, pek ulvi bir gündür” deniliyordu.⁴⁷⁸ Meşrutiyet’in ilanının beşinci yılı dolayısıyla kaleme alınan yazıda ise Meşrutiyet ile devr-i sabık karşılaştırılmış; vatanın dört beş yıl önce çok kötü durumda olduğundan ve ülkenin çöküş içine girdiğinden bahsedilmiştir.⁴⁷⁹ Başka bir yazıda ise Abdülhamid dönemi için “istibdat” terimi kullanılmış, toplumun her kesiminin bu dönemde zarar gördüğü belirtilerek, bu gruplardan köylülerin türlü türlü mezalimlere maruz kaldığı anlatılmıştır.⁴⁸⁰

Gazetede Osmanlı’nın diğer devletlerle olan sorunlarına, bu devletlerle yaşadığı ilişkilere dair yazılar da yayınlamıştır. Veli Necdet tarafından yazılan bir yazıda Bulgarlarla olan mücadeleye değiniliyordu.⁴⁸¹ Gazetede yer bulan bir konu da

⁴⁷⁴ Ali Emîrî tarafından yazılmış ve Amid-i Sevda’da yayınlanmış birçok yazının transkripsiyonu yapılmıştır. Bunlar [www. e-şarkiyat.com](http://www.e-şarkiyat.com) adlı elektronik derginin değişik sayılarında okuyucu ile paylaşılmıştır.

⁴⁷⁵ İssi, Diyarbakir’in İlk Hususi Gazetesi, s.98.

⁴⁷⁶ İssi, Diyarbakir’in İlk Hususi Gazetesi, s.93.

⁴⁷⁷ Yücel, s.53.

⁴⁷⁸ Dicle, 14 Temmuz 1327.

⁴⁷⁹ “Ayd-ı Milli Münasebetiyle”, **Dicle**, 19 Temmuz 1328.

⁴⁸⁰ “Köyler ve Köylülerimiz”, **Dicle**, 21 Mart 1327.

⁴⁸¹ Veli Babazade Veli Necet, “Osmanlı-Bulgar Münasebeti ve Çetecilik”, **Dicle**, 4 Nisan 1327.

Trablusgarp Harbiydi.⁴⁸² Gazetenin adının “Diyarbakir’de Dicle” olarak değişmesinden sonraki, Osmanlının toprak kaybetmeme mücadelesi verdiği 1913 yılına ait bir sayıda “Endişe-i İstikbal(Kara Günler-Kara Düşünceler)” başlıklı bir yazı kaleme alınmıştı.⁴⁸³

4.6. KÜRTLERDE BASINI

Meşrutiyet ortamı içinde birçok farklı unsur kendi dergi ve gazetesini çıkarmaya başlamıştı. Kürtler de bu fırsatı iyi değerlendirip birçok gazete ve dergi çıkararak kendi siyasal düşüncelerini kamuoyuyla paylaşma fırsatı bulmuşlardı. Bu düşünceyle Meşrutiyet’in ilanından başlayarak gazeteler çıkarmaya başlamışlardır. Şüphesiz ki Meşrutiyet, Kürt basın tarihinin başlangıcı değildi. 1898’de Bedirhanlar tarafından Kahire’de “Kürdistan Gazetesi” çıkarılmaya başlanmıştı. Bu gazete Kürtler için önemliydi. Çünkü Meşrutiyet’le gelen gazete çeşitliliğine kadar Kürtler adına yayın hayatında yer almış tek gazeteydi.

4.6.1. İlk Kürt Gazetesi: Kürdistan

22 Nisan⁴⁸⁴ 1898 tarihinde Mısır’da yayın hayatına başlanan ve son sayısı 14 Nisan 1902’de çıkan gazetenin kurucuları Mikdat Midhat Bedirhan ve Abdurrahman Bedirhan’dır. Merkezi yurt dışında olan gazete, birkaç kez farklı mekânda basın hayatını sürdürmüştür. Toplamda 31 sayıya ulaşan gazetenin 30 sayısı günümüze ulaşmıştır.⁴⁸⁵

Mikdat Midhat Bedirhan, gazetenin ilk sayısında gazetenin çıkış amacına yer vermiştir:

*Günümüzde artık dünyada meydana gelen her türlü olayı gazeteler yazmakta. Birçok şeyi gazetelerden öğrenmekteyiz. Fakat ne yazık ki o kadar cesur, yiğit ve mert olan Kürtler böyle bir şeyden mahrumdurlar. Ben de siz Kürtler’i dünyadaki gelişmelerden haberdar etmek, ilim ve marifetin yollarını göstermek, Kürtçe okuma yazmaya teşvik etmek için bu gazeteyi çıkarıyorum.*⁴⁸⁶

⁴⁸² Dicle, 1 Kanunvevel 1327.

⁴⁸³ Diyarbakir’de Dicle, 13 Mayıs 329.

⁴⁸⁴ Bu tarih günümüzde Kürtler tarafından Kürt Basın Tarihinin başlangıcı olarak kutlanmaktadır.

⁴⁸⁵ Murat Issı, Kürt Basını ve Kürdistan Gazetesi (1898-1902), <http://e-sarkiyat.com/makaleler/9.sayi/6.pdf>, (06. 05. 2013), (Kürdistan Gazetesi), s.132.

⁴⁸⁶ Yücel, s.41.

Benzer şekilde “Kürtlerin yarısı etmeyen Ermeniler ve Türkler niçin gazete sahibi olabiliyorlar ve her şeyden dünyayı haberdar edebiliyorlar da Kürtler edemesin” sözleriyle de Kürtlerin basına olan ihtiyacı dile getirilmiştir.⁴⁸⁷

Büyük zorluklarla çıkan gazete, bölge vilayetlerinin birçoğuna ulaştırılmıyordu. Buna Abdülhamid yönetiminin baskıları eklenince ulaşılması daha zor bir hal alıyordu. Gazetenin Suriye’ye daha kolay ulaştığını ve Şam’da desteklendiğini biliyoruz.⁴⁸⁸ Abdülhamid rejimine muhalefetinden dolayı başta Diyarbakır olmak üzere birçok ilde dağıtılması yasaklanmış ve gizli yollarla Diyarbakır’a sokulmaya çalışılmıştır. Gazete, istibdadın etkisini Mısır’da da hissetmiştir. Öyle ki II. Abdülhamid, M. Midhat Bedirhan’ın Mısır’dan çıkarılmasını dahi istemiştir.⁴⁸⁹ Gazete üzerindeki baskıdan rahatsız olan M. Midhat Bedirhan’ın Abdülhamid’e yazdığı dilekçe, gazetenin üçüncü sayısında yer almıştır. Padişahтан Kürtlerin geriliğini giderecek ve Kürtleri ileri taşıyacak olan bu gazeteye engel olmayacağına dair ferman istemiş ancak olumsuz karşılanmıştır.⁴⁹⁰ İlk sayısından itibaren yasaklı yayınlar arasına giren “Kürdistan Gazetesi” baskılardan dolayı Mısır’da beş sayı çıkarılabılmıştır. Gazete yayın hayatına Londra’da devam etmiştir.⁴⁹¹

Gazetede işlenen konular çeşitlilikten uzaktır. Gazete, daha çok Kürtlerin acil ihtiyaç duyduğu belli başlı konuları sayfalarına taşımıştır. Kürtlerin modernleşen ve değişen dünyada ayakta kalması için cahillikten kurtularak geri kalmışlığının giderilmesinin gerektiği belirtiliyordu. Ayrıca Gazete, Abdülhamid yönetiminin baskısını arttırdığı ölçüde adalet talebini yükseltmiş; eğitim, Kürt-Ermeni ilişkileri konularını sıkça işlemiş ve Kürt tarihi yazma bilincini geliştirmiştir. Tarih yazma bilinci için Salahattin Eyyubi gibi Kürt kahramanlarına göndermeler yapmış, Kürt kültür geleneğini belirtmek için de “Mem û Zîn” gibi Kürt destanlarını sayfalarına taşıyarak değerli eserler veren Kürt şair ve yazarlardan sıklıkla bahsetmiştir.⁴⁹² Diğer

⁴⁸⁷ İssı, Kürdistan Gazetesi, s.135.

⁴⁸⁸ Fetullah Kaya, **Osmanlı Döneminde Kürt Basını**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Bilimleri Anabilim Dalı, Basın Ekonomisi ve İşletmeciliği Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008, s.42.

⁴⁸⁹ Yücel, s.40.

⁴⁹⁰ Kaya, s.44.

⁴⁹¹ Bahattin Demir, “Kürt Meşrutiyet Mektebi”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 200, Ağustos, 2010, s.73.

⁴⁹² Strohmeier, s.23.

yandan gazete, 1908 gazetelerinin sıkça değindiği Kürtlerde dil sorunu, Kürt dilinin geliştirilmesi ve Kürt vatani konularına pek yer vermemiştir.⁴⁹³

“Kürdistan”, 1900 yılından itibaren Jön Türklerle ilişkilerini geliştirmiştir. Gazete bir “Jön Türk basını” değildi. Ancak Jön Türklerle ortak siyasal hedeflerden dolayı birbirini desteklemişlerdir. Özellikle Abdullah Cevdet ve İshak Sukuti tarafından çıkarılan “Osmanlı Gazetesi”yle yakın ilişkiler içine girilmiştir.⁴⁹⁴ Osmanlı Gazetesinin ilan bölümlerinde Kürdistan gazetesiyle ilgili haberler yer almıştır.

*Bedirhan Paşazade ‘Kürdistan’ gazetesi muharriri Abdurrahman Bey biraderimiz bu hafta yine gazetesini neşre muvaffak olmamıştır. Evvelce dahi ilan olduğu gibi hurufatımızın bir kısmı Londra’ya olduğundan ve buradaki huruf ise dört sahife olarak ancak ‘Osmanlı’nın neşrine kafî bir miktarda olduğundan (Kürdistan) karilerine Osmanlının Londraya nakline kadar sabr eylemeleri lüzümünü i’lan eyler.*⁴⁹⁵

Kürdistan Gazetesinin Jön Türk basınından olduğu şeklinde değerlendirmeler de vardır. Böyle bir düşünce gazetenin bir süre “Osmanlı Gazetesi”yle aynı matbaada basılmış olmasından ve birbiriyle ilgili haberlere yer vermesinden kaynaklanmaktadır. Birçok araştırmacı Jön Türk basınına kapsamında yurt dışında yayın yapan muhalif gazete ve dergileri Jön Türk basını olarak değerlendirirken, bunun pek sağlıklı olmayacağı düşüncesindeki yazarlar da vardır.⁴⁹⁶ Jön Türk basınına yurt dışında muhalefet yapanlar gibi geniş bir kategoride düşünürsek “Kürdistan Gazetesi” de bu gruba dâhil olur. Ancak “Kürdistan”ı bir Jön Türk basını olarak değil de Jön Türk basını gibi Abdülhamid dönemi muhalif ve işbirliği yapmış basınından saymak akla daha yatkındır.

4.6.2. Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi (KTTG)

KTTG, Meşrutiyet’in ilanından sonra kurulan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti’nin yayın organıdır. İlk sayısı 5 Aralık 1908’de yayınlanan gazete, Kürtlerin durumunu ve düşüncelerini kamuoyuyla paylaşmanın yanında Meşrutiyet’i

⁴⁹³ İssı, Kürdistan Gazetesi, ss.142-143.

⁴⁹⁴ Strohmeier, s.22.

⁴⁹⁵ B. Demir, s.73.

⁴⁹⁶ Şükrü Hanioglu, “Jön Türk Basını”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, Cilt: 3, İstanbul, 1985, (Jön Türk Basını), s.844.

Kürtlere anlatma ve Kürtler arasında yayma görevi de benimsemiştir. Bozarlan, gazetenin siyasetinin iki temel üzerine kurulduğunu söylemektedir: “O temellerden biri, Meşrutiyet ve özgürlük çerçevesi içinde Osmanlı Devletinin birliğiydi; öbür temel de, o devletin sınırları içinde Kürdlerin ve Kürdistan'ın özgürlüğüydü.”⁴⁹⁷ Çalışmamız içinde zaman zaman ihtiyaç duyduğumuz ölçüde başvurduğumuz gazete haberleri ve yazıları bu söylemi doğrular niteliktedir.

Gazetenin yazar kadrosu geniştir. Asıl adı Tefvik olan Kürt şairi Piremerd, başyazar Ahmed Cemil, Said-i Kurdi, Babanzade İsmail Hakkı, Diyarbakirli Mazharzade Mazhar, Malatyalı Bedri, Halil Hayali, Süleymaniyeli Tefvik gibi birçok Kürt yazarı gazeteye Kürtçe ve Türkçe yazılarıyla destek vermiştir.⁴⁹⁸

Gazetenin yazar kadrosundaki çeşitlilik işlenen konuların çeşitliliğini de beraberinde getirmiştir. Gazetede Kürtlerin mevcut durumu, dillerinin geliştirilmesi gerektiği, Meşrutiyet’i destekleyen yazılar, aşiretlerin durumu, Kürt-Ermeni ilişkileri, Osmanlının diğer bölgelerinden ve dünyadan haberler vb. birçok konuda yazılar yer almıştır.

Meşrutiyet’le gelişim gösteren Kürt basını açısından önemli bir yere sahip olan KTTG, uzun ömürlü olamamış sadece 9 sayı çıkarılabilmektedir. Dokuzuncu sayısı 29 Ocak 1909 tarihlidir. Kaya, gazetenin son sayısından kısa süre sonra patlak veren 31 Mart Olayı ile birlikte yazarlarından bazılarının Bekirağa Bölüğüne hapsedildiğini söylemektedir.⁴⁹⁹

4.6.3. Kürdistan Gazetesi

Öncelikle söylememiz gereken, Meşrutiyet’in ilanından sonra çıkarılmaya başlanan Kürdistan Gazetesinin daha önce bahsettiğimiz ilk Kürt Gazetesi olan Kürdistan’ın bir devamı niteliğinde olduğudur. Gazetenin ilk sayfasına “1313” tarihinin düşülmesi devamı olduğu yönündeki düşüncüyü güçlendirmektedir.⁵⁰⁰ Buna karşın tamamen ayrı bir gazete olduğunu söyleyenler de vardır.⁵⁰¹

⁴⁹⁷ Bozarlan, s.22.

⁴⁹⁸ Bozarlan, ss.20-21; Malmîsanij, KTTG, s.65.

⁴⁹⁹ Kaya, s.51.

⁵⁰⁰ Yener Koç, “Kürdistan Gazetesi (1908-1909) Üzerine Birkaç Not”, **Kürt Tarihi Dergisi**, Sayı: 8, Ağustos-Eylül, 2013, s.39.

⁵⁰¹ Kaya, s.52.

Gazetenin kurucusu Ahmed Süreyya Bedirhan'dır. 3. ve 4. Sayıları mevcut olan gazetenin tam olarak hangi tarihte yayın hayatına başladığı bilinmemektedir. Mevcut sayılardan hareketle Ocak 1909'da çıkmaya başladığı yorumu yapılmaktadır. Gazete, tipik bir II. Meşrutiyet dönemi Kürt Gazetesidir. Gazetede bir yandan Kürtlerin ihtiyaçları üzerinden ıslahat talebi vurgulanırken diğer yandan kucaklayıcı unsur olarak Meşrutiyet teması sıkça işlenmiştir.⁵⁰²

Gazete için söylememiz gereken bir diğer nokta da bir aile gazetesi görünümünde olmasıdır. Kürdistan Gazetesinin hâkim ailesi Bedirhanlardır. Kürdistan Gazetesi, Meşrutiyet dönemi Kürt gazeteleri arasında aile-basın ayrımını göstermek için örnektir. Aynı dönem yayın hayatında olan Kürt Teavün ve Terakki Gazetesinde Bedirhanlıları görmüyoruz.

4.6.4. Şark ve Kürdistan Gazetesi (1908)

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'da yayınlanmaya başlanmıştır. Gazetenin tam olarak kaç sayı çıktığı bilinmemekle beraber mevcut 5 sayısı vardır. Bu sayılar içinde 3. ve 4. Sayılara ulaşamamıştır. Gazetenin kurucuları Hersekli Ahmed Şerif, Malatyalı Bedri⁵⁰³ ve Hersekli İsmail'dir. Gazetede yazıları bulunanlar arasında Said-i Kurdi de vardır.⁵⁰⁴

Gazetenin adındaki "Şark" sadece Kürt coğrafyasından ibaret değildi. Şark'tan kasıt Batı Avrupa "uygarlığı" dışında kalan Doğu toplumdur. Gazetede yer alan "Sırbistan Velihtı, Bosna Hersek Meselesi"⁵⁰⁵, "Girid Sorunu"⁵⁰⁶ gibi yazıların sıklıkla işlenmesi Şark kavramının genişliğindedir. Diğer yandan gazete Kürtlerin sorunlarına da değinmiştir. Gazetede yer alan "Kürtler Yine Muhtaçtır"⁵⁰⁷ başlıklı yazı "Molla Said-i Meşhur" tarafından kaleme alınmıştır. Yazıda Kürtleri şimdiye kadar mahveden iki şeyden birinin uyuşmazlık (ihtilâf) olduğundan ve Kürtlerin

⁵⁰² Koç, s.41.

⁵⁰³ Malatyalı Bedri, aynı dönem yayın hayatında olan KTTG'ye de yazı yazmıştır.

⁵⁰⁴ Bozkurt, s.51.

⁵⁰⁵ Bozkurt, s.54.

⁵⁰⁶ Şark ve Kürdistan, 19 Teşrinisani 1324

⁵⁰⁷ Bozkurt, Said-i Kurdi'ye ait bu yazıyı "Kürtler Neye Muhtaçtır" şeklinde vermiştir. (Bozkurt, s.55) Bozkurt'un bu şekilde vermesinin sebebi aynı yazının KTTG'nin ikinci sayısında aynı yazının bu isimle yayınlanmasıdır.(Bozarlan, ss.92-93); Yücel ise "Kürtler Yine Muhtaç" şeklinde verir. (Yücel, Müslüm, s.52)

Osmanlı milleti içinde mühim bir unsuru teşkil ettiğinden bahsedilmektedir.⁵⁰⁸ Gazetede ayrıca “Medeniyet-i Şarkıyye”, “Kürtler ve Usul-i İçtima”, “İfade-i Mahsusa”, “Kürtler ve Kürdistan” başlıklarıyla değişik konular işlenmiştir.⁵⁰⁹

4.6.5. Rojî Kurd Dergisi (Kürt Güneşi)

Rojî Kurd için ilk Kürt Dergisi tabirini kullanmak yanlış olmaz. Daha önce çıkan yayınlar gazeteydi. Rojî Kurd, bu yönüyle farklı bir tarzda, dergi olarak çıkmıştır. Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti'nin (KTHC) çabalarıyla çıkarılan derginin ilk sayısı 19 Haziran 1913 tarihine aittir. Dergi, ayda bir defa olmak üzere toplamda dört sayı çıkmıştır.

Rojî Kurd Dergisinin ilk sayısında derginin amacı belirtilmiştir:

Kuşkusuz yine en basit tabir ile içinde bulunduğumuz zamana ve geleceğe layık bir ilerleme gayesi, siyasi ihtiraslardan bağımsız bilimsel ve sosyal bir yol(meslek).(…) İşte bugün Kürt gençliği Kürtlüğe ve âleme karşı, bu gayenin yüklediği bir görev altındadır. Bu gençlik, bu görevi iyi yerine getirmek, Kürtlüğe her taraftan vurulan hakaret tokadını, ilerleme ve bilim (irfan ve kültür) ile reddetmek için ant içmiştir. Şimdi ancak 'Âyinesi iştir kişinin, lafa bakılmaz' diyebiliriz.⁵¹⁰

Dr. Abdullah Cevdet, Babanzade Abdülaziz, Babanzade İsmail Hakkı, Süleymaniyeli Abdulkerim, Bulgaristanlı Doğan, Fuad Temo, Ergani Madenli Y. C., M. Salih Bedirhan, Lütfi Fikri Bey, Hüseyin Şükrü, Midhat Bedirhan dergide yazarlar arasındadır.⁵¹¹ Bahsi geçen tanınmış isimlerin yoğunluğundan görüleceği üzere dergi geniş bir yazar kadrosuna sahiptir.

Derginin çıktığı dönem Osmanlı Devletinde savaşların olduğu, kayıpların yaşandığı ve buna paralel ülke içinde İttihat ve Terakkinin baskısını muhalefet üzerinde arttırdığı bir dönemdir. Diğer yandan yaşanan toprak kayıplarından dolayı Osmanlı nüfusu homojenleşmeye başlamıştır. Bu durum İttihatçıların Türkçülüğünü attırdığı döneme denk gelmektedir. Kürtlük bilincinin de artmasıyla halklar arasında milliyetçilik rüzgârları daha hızlı esmeye başlamıştır. Bu noktayla bağlantılı Abdullah Cevdet'e ait bir diyalogu Hanioğlu aktarmaktadır:

⁵⁰⁸ Şark ve Kürdistan, 19 Teşrinisani 1324.

⁵⁰⁹ Bozkurt, ss.54-55.

⁵¹⁰ Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, ss.139-140.

⁵¹¹ Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, ss.141-142.

Roj-u Kürd Mecmuasını yazı masamda gören muhterem ve muazzez dostum birden bire 'Nedir bu mecmua?' dedi. Ben Kürdolociya organı yani Kürtlük hakkındaki tedkikat-ı içtimaiye ve irkiyenin vasıta-i haşiri dedim. Arkadaşım mecmuayı açtı, gözü Kürdçe bir makaleye tesadüf edince 'Mademki Türkçe değil, mademki Kürdçedir, tefrika (nifak/ayırmacı)gazetesi demektir', diyerek Roj-u Kürd'ü masanın üzerine bıraktı. Bu hadisedir ki bence kayd-ü dikkat edilmeye çok layıktır... Bu sahte felsefenin havasımızı dahi daire-i nüfuzuna almış olmasına pek yanarım.⁵¹²

Böyle bir süreçte gelişen Kürtçülük bilinciyle beraber çıkmaya başlayan Roji Kurd Dergisinin öncelikli konusu Kürt tarihi ve dilini yazmak olmuştur. Kürtlerde tarih bilinci oluşturma, derginin ilk sayısında kendini göstermektedir. Abdullah Cevdet'in kaleminden çıkan yazıda "Bir milletin mükemmelen yazılmış bir tarihi yoksa o millet hiç yaşamamış gibidir" denilmektedir.⁵¹³ Yine aynı yazıda parçalanmaya yüz tutmuş Osmanlı içinde Kürtlerin nasıl bir rol üstleneceğini ve kendilerine Osmanlı içinde biçtikleri rolün ne olacağını da sormaktadır:

Genç Kürtlere sormak ve anlamak isterim. Ne olmak istiyorlar? Ya da ne olmak istemiyorlar? Osmanlı İmparatorluğunda bir unsur mu? Unsur fakat nasıl bir unsur, çürüyen ve çürüten bir unsur mu yoksa yenilenen ve yenileyen, yaşayan ve yaşatan bir unsur mu? Bir kere bu sorunun cevabı derhal ve kesin olarak verilmelidir. O zaman yol gösterilmesi kolaylaşır.⁵¹⁴

Lütfi Fikri Bey de derginin dördüncü sayısında "Kürt Milliyeti" başlığıyla yazdığı yazıda "bu yüzyılda milliyetlerin inkârı esasına dayanan bir düşünce ve sistem, elbette sonsuza dek yaşayamazdı ve er geç o milliyetlerin varlıklarını kabul etmek mecburiyetinin ortaya çıkması zorunlu ve toplumsal yasaların gereği idi" diyerek oluşan milliyet bilincine vurgu yapıyordu.⁵¹⁵

Ulus tarihi yazma sürecinde en çok kullanılan argüman geçmişteki kahramanlıklara başvurma veya ulus tarihinin yüceltilmesidir. Bu yönüyle tarih inşası sürecinin -Rojî Kurd özelinde- Kürtlerde de oluşmaya başladığını görüyoruz. Tarih bilinci oluşturulmaya çalışılırken bu saf milliyetçi duygularla değil; İslami vurguların ağır bastığı, İslam toplumu içindeki Kürtlere göndermelerle desteklenmiş bir tarih anlayışı oluşturulmak istenmiştir.⁵¹⁶ Bu açıdan en çok işlenen karakter

⁵¹² Hanioglu, Abdullah Cevdet, s.316.

⁵¹³ Hanioglu, Abdullah Cevdet, s.317; Namık K. Dinç, "Rojî Kurd (1913) Dergisinde Tarih Algısı", **Kürt Tarihi Dergisi**, Sayı: 9, Ekim-Kasım 2013, s.23.

⁵¹⁴ Dinç, s.23.

⁵¹⁵ Yazının tam metni için bakınız. Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, s.215.

⁵¹⁶ Strohmeier, s.44.

Selahattin Eyyubi olmuştur. Selahattin Eyyubi'nin temsili resmi birinci sayıda kapağa taşınarak altına şu satırlar yazılmıştır: “Ey âlemin harika yaratılışlısı, sanma ki asırların anası zaman bir daha senin gibi bir oğul dünyaya getirir. Kürt Dâhilerinden: Sultan Selahaddin Eyyübî.”⁵¹⁷

Kürt tarihi haricinde dergide işlenen diğer konular arasında Kürtlerde eğitim, Kürt dilinin geliştirilmesi, sözlüklerin oluşturulması, Kürt öğrencilerine yardımda bulunulması vardır. Genel olarak dergi bilimsel, toplumsal ve kültürel konulara değinmiştir. Dergide satır arası okumalar haricinde, siyasi konulara pek yer verilmemiştir.

Derginin yayın hayatı 1913 (30 Ağustos 1329) yılındaki dördüncü sayısından sonra son bulur. Malmîsanij, derginin kapatılmasında “diktatörlüğün bir darbesiyle kapatıldı” şeklindeki bir düşüncenin olduğundan bahsetmektedir. Diğer yandan derginin kapatılma nedeni olarak M. Salih Bedirhan'ın dergideki yazıları olduğu söylenmektedir.⁵¹⁸ Derginin devlet eliyle kapatıldığına yönelik kesin bir bilgi bulunmamakla beraber, derginin “kapatılmasında” Salih Bedirhan'ın özellikle Kürt tarihi metinleri içindeki Kürtlüğe vurgunun olduğu satırları yazılarında kullanması etki etmiş olabilir.

4.6.6. Yekbûn (Birlik)

Rojî Kurd Dergisinin kapatılmasından sonra İstanbul'da “Yekbûn” adında bir dergi, yine KTHC üyeleri tarafından çıkartılmıştır. Derginin tespit edilen üç sayısı da 1913 tarihlidir. Yekbûn, Rojî Kurd Dergisinin aksine gazete olarak basılmıştır. Haftada iki kez çıkarılan gazetenin üstünde yazan “siyasete karışmaz” ibaresi dikkat çekmektedir. Mes'ûl Müdürü İbrahim Kurdi olan gazetenin amacı birinci sayısında şu şekilde belirtilmiştir: “Osmanlı ve İslam camiasında Kürtleri tanıtmak, kadir ve kıymetlerini daha da yükseltmektir”. Roji Kurd gibi Yekbun'da Kürt dilinin ve edebiyatının geliştirilmesi için çalışmıştır.⁵¹⁹

⁵¹⁷ Dinç, s.25.

⁵¹⁸ Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, s.140.

⁵¹⁹ Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, s.148.

4.6.7. Hetawî Kurd Dergisi (Kürt Işığı/Güneşi)

Hetawî Kurd'un bilinen on sayısının ilki 1913 yılında (11 Teşrinievvel 1329) çıkmıştır. Yazar kadrosu Roji Kurd ile benzerlik gösteren dergide Kürtçe ve Türkçe yazılar yer almıştır. Derginin içeriği hakkında bilgi sahibi olmamıza yardımcı olan yazılardan birkaçı şunlardır: “Toplumsal: Sayın Hetawî Kurd Gazetesi Kurucularına (Mavlanzade Rıfat)”, “Kürtler ve Kürdistan (Babanzade İsmail Hakkı)⁵²⁰”, “Kürtlük İçin (Süleyman Asaf)”, “Umum Kürtlere Hitab (Hetawî Kurd)”, “Kürdistan Mektupları (Têrkan Aşireti Mensublarından Cındo)”⁵²¹

Dergi, her sayısında farklı bir fotoğrafı kapağına taşımıştır. İlk üç sayısının kapağı Baban Beylerine aitti. Bu fotoğraflardan üçüncü sayısında yayınlanmış olanı İttihat ve Terakki içinde yer alan, Maarif Nazırlığı görevinde de bulunmuş İsmail Hakkı Baban'a aittir.⁵²² Hetawî Kurd Dergisi, Hêvî Cemiyetinin faaliyetlerinin son bulduğu 1914 yılındaki seferberlik ilanına kadar yayın hayatına devam etmiştir.

4.7.ERMENİLERDE BASIN

Ermenilerde basın hareketi Kürtlere kıyasla çok önce başlamıştır. Diğer Gayrimüslim topluluklar gibi Ermeni basın tarihini daha öncelere götürebilmekle beraber 19. yüzyılın ikinci yarısının başından başlatılabilir. Daha önceki bir tarihe götürmemiz gerekirse de Takvim-i Vakayi'nin Ermenice nüshasının basımı olan 1832 tarihini verebiliriz.⁵²³

1832 yılından kısa bir süre sonra, 1839 yılında İzmir'de doğrudan Ermeniler tarafından “İçtemeran Bidari Kidelyats” adlı bir gazete basılmıştır. Devamında “Mesis” (1852), Arevelyan Tar (Doğu Asrı/1860), “Jamanak” (1863), “Manzûme-i Efkâr” (1866), “Ararat”(1869), “Avedaper” (1870), “Hayrenik”(Vatan/1870), Arevelyan Poğ (Doğu Zurnası/1873), Ceride-i Şarkiye (1885), Asdğapert (Yıldız

⁵²⁰ Aynı yazı daha önce KTTG'nin birinci sayısında yayınlanmıştı. (Bajalan, s.109; Malmîsanij, KTTG, s.108.)

⁵²¹ Hetawî Kurd Dergisinde yayınlanan diğer yazılar için bakınız: Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, ss.245-291.

⁵²² Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, s.152; Malmîsanij, KTTG, s.108.

⁵²³ Orhan Koloğlu, “Türkçe-Dışı Basın”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, Cilt: 1, İstanbul, 1985, (Türkçe-Dışı Basın), s.97.

Kalesi/1898) vb. Ermeni Gazeteleri yayın hayatına başlamıştır.⁵²⁴ Adı geçen gazeteler haricinde bazı vilayet gazeteleri de Ermenice yayın yapmıştır. Örneğin 1867 yılında Erzurum’da çıkarılmaya başlanan “Envar-ı Şarkıye Gazetesi” iki yıl kadar Arap ve Ermeni harfleriyle de yayınlanmış, daha sonra Ermeni harfleriyle basılan kısmı kaldırılmıştır. 3 Ağustos 1869 tarihinde çıkmaya başlayan “Diyarbakir Vilayet Gazetesi” de bir süre çift dilli basılmıştır. Bunlar haricinde Halep’te basılan “Fırat” (1866) ile Bursa’da çıkan “Hüdâvendigâr”⁵²⁵ (1869) gazeteleri de benzer şekilde basın hayatında yerlerini almışlardır.⁵²⁶

Koloğlu, Ermeni basınının Katolik-Protestan Kilisesine bağlı olanlar, laikler, ihtilalci ve anarşist eğilimliler şeklinde bir çeşitlilik izlediğini söylemektedir. Ayrıca Ermeni basınının en parlak döneminin Meşrutiyet’in ilanının sonrasında 1909-1910 yıllarında yaşandığını, yine en fazla sayıya 1914 yılından önce ulaştığını belirtmektedir.⁵²⁷

Meşrutiyet’in ilanı Kürtler ve diğer halklarda olduğu gibi Ermeniler için de basın alanında özgürleşmenin yaşandığı bir dönemdi. Ermeni basınının canlanmasını sağlayacak en önemli unsur şüphesiz ki sürgün gibi çeşitli sebeplerden dolayı ülke dışına çıkmak zorunda kalmış Ermeni aydınının ülkeye dönmesidir. İlandan sonra tüm muhalif kimlikler gibi Ermenilerde İstanbul’a kısa süre içinde dönmeye başlamışlardır. Dönen Ermeni aydınlar arasında 1908 Seçimleriyle mebus seçilecek olan Nazaret Dağavaryan, Garabed Paşayan⁵²⁸, İstanbul’da Arevelk (Doğu) Gazetesinin başyazarlığını yapacak olan Yerukyan, bir sosyalist gazeteci olan Karekin Gazigyan (Yesalem), Mizahçı Krikor Torosyan, Harutyun Şahrigyan (Atom), Taniel Varujan (Çibukyaryan), gibi önemli isimler vardır.⁵²⁹

⁵²⁴ Kevork Pamukciyan, **Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar I, İstanbul Yazıları**, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002, s.189; Koloğlu, *Türkçe-Dışı Basın*, s.97.

⁵²⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Mehmet Kutalmış, “Arap ve Ermeni Harfli Türkçe Hüdâvendigâr Gazetesi”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı:12-13, Kış 2003-İlkbahar 2004, ss.121-131.

⁵²⁶ Varlık, ss.99-100.

⁵²⁷ Koloğlu, *Türkçe-Dışı Basın*, s.97.

⁵²⁸ F. Demir, *Mebusan Seçimleri*, s.371; Dağavaryan Efendi, daha sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kurucuları ve ilk yöneticilerinden biri olacaktır. (Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler 1*, s.574.)

⁵²⁹ Ragıp Zarakolu, “24 Temmuz’da Basın Müzesinde Ermeni Gazetecilere Yer Vermenin Zamanı Gelmedi mi?”, <http://gelawej.net/pdf/24-Temmuz-Ermeni-Gazetecileri-Anma--Zarakolu.pdf>, (07.12.2013), (Bu yazı Zarakolu’nun Ermeni Gazetecilerin de Türkiye’de Basın Anma Gününde anılması için TGC yönetim kuruluna sunduğu önerinin ekidir.)

Ermeniler çeşitli Doğu vilayetlerinde basın çalışmaları içine girmiş olsa da⁵³⁰, Ermenilerin basın merkezi İstanbul'dur. Buna karşın Ermeni basını Ermenilerin yaşadıkları Doğu/Güneydoğu vilayetlerini sıklıkla sayfalarına taşımışlardır. Özellikle Ermenilerin sorunlarını dillendiren gazetelerden Meşrutiyet'in ilanı sonrasında dikkat çekenler şunlardır:

4.7.1. Azadamard Gazetesi (Özgürlük Savaşımı)

Azadamard Gazetesi'ni Matbuat-ı Dâhiliye Müdürü Fazlı Necip Bey, 2 Şubat 1910 tarihli raporunda İTC'ye yandaş ve Taşnaksutyun Cemiyeti'nin yayın organı şeklinde vermektedir.⁵³¹ Taşnaksutyun'un organı olan günlük gazetenin haftalık mecmua şeklindeki ilavesi 72 sayı çıkmıştır. Her ikisinin de müdürlüğünü şair Rupen Zartaryan yapmıştır.⁵³² Gazetede yazarlar arasında imzasız başyazıları çıkmış olan Khacatur Malumyan, Atom, K. Khajag, Siamanto, Rupen Zartaryan, Taniel Varuyan, Dr. Rupen Çilingiryan, Sarkis Minasyan ve Sivas Mebusları N. Dağavaryan ve Garabed Paşayan gibi önemli isimler bulunur.⁵³³

Ahmet Şerif'in aktardıklarından Azadamard Gazetesinin Türkçe yazıları da başyazı olarak sayfalarına taşıdığını anlıyoruz. Şerif, bu uygulamayı Ermenilerin görüşlerine doğrudan doğruya ulaşıldığı için memnuniyet verici bir hizmet olarak görmektedir. Ayrıca gazetenin böyle bir uygulama başlatmasının nedeni olarak ta Ermenilerin, Doğu bölgelerinden düzenli olarak haber vermek arzusunun olduğunu düşünmektedir. Diğer yandan Ahmet Şerif, Azadamard'ın verdiği haberlerde yanlışlıklar olduğunu da söylemiştir. Cavid Bey'in yapmış olduğu nutuk üzerine değerlendirmeler yapan Ermeni basınının tutumuna değinen Ahmet Şerif "Ermenice gazetelerin, olayları nasıl hasta bir dürbün arkasından, gerçekliğinden ve esasından ne kadar büyük görmekte ve göstermekte oldukları, olayları, tabii değerinden ne ölçüde büyük görerek, onların incelemesinde ne kadar abartma yaptıkları anlaşılıyor" yorumunda bulunmaktadır. Yazısının devamında ise Azadamard Gazetesinin haberini ele alır: "Bitlis'ten, Azadamard'a bilgi veren kimse, galiba, nutuk verirken,

⁵³⁰ Avagyan ve diğerleri, s.158.

⁵³¹ Zarakolu, (07.12.2013).

⁵³² Pamukciyan, s.190.

⁵³³ Zarakolu, (07.12.2013).

Cavid'e pek uzak bir yerde duruyormuş, hatibin ağzından çıkan sözler, o efendinin kulağına gidinceye kadar, şekil ve anlam değiştirmiş bulunmadığına göre, işitme yanılmasına hükmediyoruz."⁵³⁴

Dicle Gazetesi de Azadamard'ın bazı haberlerini yalanlamıştır. "*Azadamard'ın Muhabiri Yalan Söylüyor*" başlıklı yazıda gazetenin vermiş olduğu haberin yanlış olduğu belirtilerek Azadamard muhabiri için "bulanık suda balık avlamak isteyen serserilerden olsa gerek" denilmiştir.⁵³⁵

4.7.2. Jamanak (Jamanag/Vakit)

Levon P. Dabağyan, Jamanak Gazetesinin İstevan Papazyan tarafından 1863 yılında yayınlanmaya başlandığını, 1869 yılında ise kapatıldığını ve hakkında daha fazla bilgiye ulaşamadığından bahsetmektedir.⁵³⁶ Ancak Meşrutiyet'in ilanından sonra Jamanak adında bir gazetenin yayında olduğunu görüyoruz. Pamukciyan, Jamanak Gazetesi için "Türkiye'de yayınlanmakta olan en eski günlük siyasi gazetedir. 15 Ekim 1908'den beri İstanbul'da, Ermenice olarak aralıksız yayınlanmaktadır" demektedir. Ayrıca başlangıç tarihine ve Gazetenin kurucuları olarak gösterdiği Misak Koçunyan (1863-1913) ve Sarkis Koçunyan (1866-1926)'nın yaşam aralıklarına baktığımızda da iki gazetenin farklı olduğu sonucuna varabiliriz.⁵³⁷

Jamanak, Fazlı Necip Bey'in raporunda tarafsız bir gazete olarak değerlendirilip, Osmanlıların menfaatleri için çalıştığından bahsedilmiştir. Gazetede yazarlar arasında daha sonra Azadamard Gazetesinde yazacak olan Yerukhan, Abdülhamid döneminde devrimci eğilimleri nedeniyle tutuklanan Rupen Zartaryan ve "Klanig de Clainge" takma adıyla yazan "Sabah Gazetesi" yayın yönetmenliğini yapan Diran Kelegyan da vardır.⁵³⁸

Jamanak Gazetesi de Azadamard gibi Doğu/Güneydoğu Anadolu'dan gazetenin merkezine gönderilen Ermenileri ve sorunlarını içeren haberleri satırlarına

⁵³⁴ **Anadolu'da Tanîn**, (Haz. Mehmet Çetin Çörekçi), TTK Yayınları, Ankara, 1999, ss.333-336

⁵³⁵ Dicle, 1 Têşrin-i Evvel 1328.

⁵³⁶ Levos Panos Dabağyan, **Türkiye Ermenileri Tarihi**, 4. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2005, (T. Ermenileri Tarihi), s.369.

⁵³⁷ Pamukciyan, s.192.

⁵³⁸ Zarakolu, (07.12.2013)

taşımıştır. Örneğin Arapkir'den ve Harput'tan Jamanak'a gönderilen mektuplarda Ermenilerin zulme uğradığına değinilmiştir.⁵³⁹Yine Jamanak'ta yer alan bir yazı "Ermeniler Kimin İçin Kırılıyor" başlığını taşıyordu. Yazıda Ermenilerin İttihat ve Terakki'ye karşı tavır almaya başladığından bahsedilmiştir.⁵⁴⁰

Jamanak Gazetesi, Kürtlerin yaşadıkları bölgeleri Ermenistan sınırları içinde olduğunu iddia etmiştir. Jamanak'ın iddialarına karşı Abdullah Cevdet yazılarında Kürt tarihinden örnekler sunarak savunmalar yapmış; Kürt tarihi hakkındaki söylemleri diğer Kürt aydınları tarafından övgüyle karşılanmıştır.⁵⁴¹

Lütfi Fikri Bey anılarında hükümetin Haziran 1913'te aralarında Jamanak'ın da olduğu birkaç gazetenin yayınlarından dolayı tatil ettiğinden bahsetmektedir.⁵⁴² Buna karşın Pamukciyan, Jamanak'ın aralıksız devam ettiğini söylemesinin yanında⁵⁴³, Tanin Gazetesinin Haziran'dan sonraki sayılarında Jamanak Gazetesinden haberler ve bilgiler yer almıştır.⁵⁴⁴

4.7.3. Ceride-i Şarkiye

Levon P. Dabağyan, 1885 yılında çıkarılmaya başlanan Ceride-i Şarkiye'nin "Dikran Efendi Civelekyan" tarafından 1877 yılından beri yayınlanan "Tercüman-ı Efkâr Gazetesi"nin devamı olduğunu söylemektedir.⁵⁴⁵ Gazete, Ermeni harfleriyle Türkçe olarak çıkarılmıştır. Mesul Müdürlüğünü Hagop Varjabedian'ın yaptığı Gazete⁵⁴⁶, Anadolu'da Ermenice bilmeyen Ermeniler için basılmış ve İstanbul'da çok fazla okuyucu bulamamıştır. Gazetede Mardiros, H. Kundakçıyan ve Yerukhan gibi Ermeni aydınları yazmıştır. Zarakolu, bu aydınlardan Kundakçıyan'ın Ceride-i

⁵³⁹ Seyitdanlıoğlu, ss.834-840.

⁵⁴⁰ Aydoğan, s.299.

⁵⁴¹ Hanioglu, Abdullah Cevdet, s.318.

⁵⁴² Lütfi Fikri Bey gazetelerin Haziran 1913'te gerçekleştirilen idamlar sonrasındaki yayınlarından dolayı kapatıldıklarını söyler: "(24 Haziran)*Eyvah bin kere eyvah! ...Bu sabah elime gazeteleri aldığım gibi buz gibi dondum kaldım! Bu gece sabaha karşı on iki kişi asılmış, Damat Salih Paşa başta olduğu halde(asılanlar arasında)! Yazık yazık bin kere yazık! Artık bundan sonra hükümet taraftarlarıyla muhalifleri arasında hiçbir suretle telif-i beyne imkân kalmamıştır. (...)(26 Haziran) Evet, idamın büyük bir suitesir hâsıl ettiği anlaşılıyor. Çünkü bizzat hükümet maslubların alınan fotoğraflarını intişardan men' ve bunları dünkü nüshalarında basan "Tasvir-i Efkâr", "Jamanak" ve bilmem ne üç gazeteyi tatil etti."* (Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü, (Haz. Yücel Demirel), Arma Yayınları, İstanbul, 1991, ss.111-112.)

⁵⁴³ Pamukciyan, s.192.

⁵⁴⁴ Tanin, 6 Têşrin-i Sâni 1329

⁵⁴⁵ Dabağyan, T. Ermenileri Tarihi, s.369.

⁵⁴⁶ Dabağyan, T. Ermenileri Tarihi, s.369.

Şarkıye Gazetesinde Kayseri Mebuslarının icraatlarını eleştiren bir yazı yazmasının daha sonra idam edilmesinin sebebi olarak göstermiştir.⁵⁴⁷

Ceride-i Şarkıye Gazetesi de Ermenilere yönelik kötü muamelenin olduğunu söylemektedir. Gazetede yer alan bir haberde Kayseri’de Ermenilere yönelik olumsuz davranışlar yapıldığı haberi yer almış, bu haber üzerine Dâhiliye Nezareti’nin isteği ile Kayseri Mutasarrıflığından gönderilen ve bu haberin yalan olduğunu ve kötü niyetle yazıldığını bildiren yazı Takvim-i Vakayi’de yer almıştır.⁵⁴⁸

4.7.4. Puzantiyon Gazetesi

Matbuat-ı Dâhiliye Müdürü Fazlı Necip Bey, Puzantiyon Gazetesini en saygın Ermeni Gazeteleri arasında görmüştür. Gazetede değişik yıllarda yazan aydınlar arasında Kirişçiyan (Levon Larents), Yerukyan, Arisdages Kasparyan, Prof. Hovhannes Hagopyan gibi önemli isimler bulunmaktadır.⁵⁴⁹

Puzantiyon’da tipik bir Ermeni basını olarak Ermenilerin sorunlarına sayfalarında yer ayırmıştır. 19 Mayıs 1913’e ait Tanin Gazetesi Puzantiyon Gazetesinin haberine yer vermiştir. Puzantiyon Gazetesi, Osmanlı basınında bazı gazetelerin Kürt-Ermeni ilişkilerinde yanlış haberleri sayfalarına taşıdıklarını ve bütün Kürtleri eşkıya göstermenin yanlış olduğunu belirtmiştir. Ayrıca İkdam, Tasvir-i Efkâr ve Tanin gibi önemli gazetelerin eşrafa, ağa-beylere ve aşiret liderlerine nasihatte bulunmalarını ve hassas sürece dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁵⁰

Puzantiyon Gazetesinde de Kürtlerin Ermenilere yönelik baskılarının olduğu ve Ermenilerin öldürüldüğü yönünde haberlere yer verilmiştir. Diyarbakır’dan Puzantiyon Gazetesine gönderilen bir haber bu yöndedir. Ancak bu haberin yalanlandığını ve haberi gönderen kişi hakkında yasal işlem başlatılmak istendiğini 12 Ekim 1909 tarihli arşiv vesikasından öğreniyoruz. Belgede Diyarbakır vilayeti dâhilinde bulunan Şeistan aşireti fertlerinin “Gondocano” köyünü tahrip ve yağma ettikleri gibi iki Ermeni’yi de öldürdükleri ve meydana gelen olaylarla ilgili

⁵⁴⁷ Zarakolu, (07.12.2013).

⁵⁴⁸ Seyitdanlıoğlu, s.840.

⁵⁴⁹ Zarakolu, (07.12.2013).

⁵⁵⁰ “Vilayat-ı Şarkıye’de Islahat Meselesi”, **Tanin**, 6 Mayıs 1329.

başvuruların sonuçsuz kaldığına yönelik bir haberin Puzantiyon Gazetesinde yayımlandığına değinilmiştir. Devamla vilayetin her tarafında olan bu tarz olayları asayişin hiç olmadığı şeklinde sunan Ermeni murahhası vekili Kiğork Efendinin yerinin değiştirilmesi ve yerine oldukça erbab-ı insaftan birinin tayininin lüzum görüldüğü belirtilmiştir.⁵⁵¹

4.7.5. Manzûme-i Efkâr Gazetesi (Düşünceler Dizisi)

1866 yılında çıkarılmaya başlanan Manzûme-i Efkâr Gazetesi önemli Ermeni gazeteleri arasındadır. Bu gazete de diğerleri gibi sıklıkla Ermenilerin sorunlarını dile getirmiştir. Örneğin Kayseri, Muş, Zeytun, Diyarbakır, Silvan, Bitlis gibi değişik yerlerde Ermenilere yönelik baskı ve katliam yapıldığı yönünde haberleri sık sık işlemiştir.⁵⁵² Diğer yandan Takvim-i Vakayi de sıklıkla bu haberlerin yalan olduğunu genellikle Dâhiliye Nezaretine dayanarak belirtmiştir.

Manzûme-i Efkâr Gazetesinde yer alan bir haberi yalanlayan bir yazı KTTG'nin 8. Sayısında yer almıştır. “Kürt İttihad ve Teavün Kulübüne” başlığını taşıyan ve “Bütün Haydaran Aşireti Reisi Hamidiye Mirlivası Hüseyin” imzasıyla çekilen telgrafta “İkdam Gazetesi”nde Manzûme-i Efkâr Gazetesinden alıntılanarak yayınlanan haberin yalan olduğu belirtilmiştir. Telgrafta Hamidiye Mirlivası Hüseyin'in birkaç kişiyi öldürdüğü şeklindeki haberin tamamen yalan olduğu ve Manzûme-i Efkâr Gazetesi hakkında dava açma girişiminde bulunulduğu belirtilmiştir.⁵⁵³

4.7.6. Diğer Ermeni Gazeteleri

Diğer bir Ermeni Gazetesi Aravelk (Doğu)'tir. Bu gazete de Azadamard gibi her gün Türkçe bir makaleyi başyazı olarak vermiştir. Ahmet Şerif, Azadamard Gazetesine yönelttiği eleştirileri Aravelk Gazetesi'ne de yöneltmiştir: “Aravelk'in son Cuma ve Salı sayılarında, ‘Cavid Bey'in Sayâhati ve Dönüşü’ ve ‘Osman Paşa'nın Nutkundan Sonra, Cavid Bey'in Nutku’, isimli Türkçe iki makale var.

⁵⁵¹ BOA, DH. MKT, Dosya No: 2796, Gömlek No: 95.

⁵⁵² Seyitdanlıoğlu, ss.831-841.

⁵⁵³ Bozarslan, s.420.

Devamlı olarak, bu iki makalenin yazılış biçiminde aynî gariblikler, ruhunda ve metninde, aynı belirtilerin, bir başka levhası, dikkate çarpmaktadır.”⁵⁵⁴

“Troşag (Truşak) Gazetesi” Taşnaksutyun’un basın organlarından biridir. Bunu 1907 toplantısında belirlenmiş teşkilat talimnamesinde görmek mümkündür: “Taşnaksutyun basını, ciddi ve gerçekçi olarak örgüt programını takip etmeye ve programın esaslarını meydana getiren fikirleri yaymaya mecburdur. Taşnaksutyun merkezinin resmi yayın organı olan (Truşak) Gazetesi genel merkezinin vereceği kararlar dairesinde idare olunur.”⁵⁵⁵ Troşag Gazetesi merkezinin aldığı kararlar doğrultusunda yayın yapmış ve Taşnaksutyun’un siyasal davranışlarından ve Ermeni halkının sorunlarından bahsetmiştir. Örneğin 1909 yılına ait Troşag’ın bir sayısında Meşrutiyet’in ilanından sonra gelinen nokta kastedilerek “hiçbir şey değişmiş değil. Ermeni illerindeki hiçbir resmi temsilcinin görev yeri değişmedi. Van, Bitlis, Dikranagerd (Diyarbakır) ve Kharpert(Harput)’ta kişisel tutuklamalar yapılıyor” denilmektedir.⁵⁵⁶

Ermenice “Kiği” ve “Eravalin” adlı Ermeni Gazeteleri de diğer Ermeni basını gibi Ermenilerin katledildiği yönündeki haberlere sıklıkla yer vermiştir.⁵⁵⁷ 1909 yılının Mayıs ayına ait “Takvim-i Vakayi”nin bir sayısından bu gazetelerden “Kiği”nin “gerçek dışı ve yasalara aykırı yayın yapmış olması nedeniyle, yayınının süresiz durdurulduğu”nu öğreniyoruz.⁵⁵⁸

Meşrutiyet döneminde çıkarılan diğer Ermeni gazeteleri şunlardır: “Daçar(1909)”, “Avadod(1909)”, “Pamper(1910)”, “Yergir”(1910), “Vosdan(Pay-i Taht/1911)”, “Şant(1911)”, “Gayz”(1911), “Zurna”(1911), “Aztak(1913)”vb.⁵⁵⁹

Genel olarak Ermenilerin basın çalışmaları değindiğimiz belli başlı gazeteler etrafında şekillenmiştir. Özellikle Meşrutiyet’in ilanı ile beraber İstanbul’a gelen Ermeni aydınlarının çalışmaları sonucunda güçlenen Ermeni basını Dünya Savaşının çıkmasıyla durma noktasına gelmiştir. Meşrutiyet’le gün yüzüne çıkan birçok aydın Dünya Savaşı sırasında çeşitli sebeplerden öldürülmüş veya sürgün edilmiştir.⁵⁶⁰

⁵⁵⁴ Anadolu’da Tanın, s.334.

⁵⁵⁵ Uras, ss.448-449.

⁵⁵⁶ Arsen ve Minassian, s.170.

⁵⁵⁷ Seyitdanlıoğlu, ss.831-841.

⁵⁵⁸ Seyitdanlıoğlu, s.850.

⁵⁵⁹ Dabağyan, T. Ermenileri Tarihi, ss.374-377; Pamukciyan, s.190.

⁵⁶⁰ Zarakolu, (07.12.2013).

Bunun sonucunda tıpkı diğer Osmanlı basını gibi Ermeni basını büyük güç kaybetmiştir.

Son olarak merkezini İstanbul'un oluşturduğu Ermeni Basını 1832-1970 yılları arasında İstanbul'da 350, İzmir'de 38 ve yirmiye yakın diğer bölgede 70 kadar Ermeni Gazetesi ve dergisi yayınlanmıştır.⁵⁶¹

4.8. DİYARBAKIR SÜRYANİ CEMAATİNDE BASIN

Meşrutiyet'le birlikte cemiyetleşmenin yanında basın alanında atılım gösteren Süryaniler, bu yöndeki taleplerini hemen Meşrutiyet'in ilan edilmesinin akabinde dile getirmişlerdir. Süryani Cemaatinin Meşrutiyet'in ilanının basın-yayın alanında kendilerine sağladığı özgür ortamdan yararlanmak istediklerini gösteren bir belge 6 Ekim 1908 tarihinde Süryani Kadim Patriği İğnatos Abdullah tarafından Dâhiliye Nezaretine dini kitapları basabilmek için matbaalarını açmak istedikleri yönündeki başvurudur. Başvuruda Diyarbakır Vilayeti dâhilinde Süryani Patriğine bağlı "Deyr-i Zağferan Manastırı"ndaki mevcut matbaanın işletilmesi hakkında devr-i sabıkta işletilmesi için talepte bulunulmasına rağmen olumlu bir sonuç alınmadığına değinilmiş, Meşrutiyet idareden cemaate ait önemli ölçüdeki yıpranmış eserin korunması için matbaanın kullanımına yönelik izin istenmiştir.⁵⁶²

Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Diyarbakır'daki Süryani aydınları da basın özgürlüğünden yararlanarak çalışmalara başlamışlardı. Bu çalışmaların başında Naûm Faik Palak, Beşâr Hilmî Borucu ve Cebbûr Boyacı gibi Diyarbakır'daki üç önemli Süryani aydını vardı. Bu grup Süryani cemaatinin muhafazakâr kesimlerinin etkisinden kurtulmuş, Meşrutiyet yönetimini diğer halklarla birlikte geliştirmeye çalışacak aydınlardır.⁵⁶³

Süryaniler basın-yayın ve özel eğitim alanlarında "Süryani Kadim Kardeşler Şirketi" adı altında örgütlenerek çalışmışlardır.⁵⁶⁴ Bu grup içinden biri olup, Süryani aydınları arasında belki de en önemli yere sahip olan ve 1908 öncesinde Diyarbakır'da bir Süryani okulunda öğretmenlik yapan Naûm Faik tarafından 1910

⁵⁶¹ Koloğlu, Türkçe-Dışı Basın, s.97.

⁵⁶² BOA, DH. MKT, Dosya No: 2629, Gömlek No: 20, s.2.

⁵⁶³ Benjamin, Tirigona-Harany, s.204.

⁵⁶⁴ Şimşek, (11. 07. 2013).

yılında Kevkeb Mednho (Şark Yıldızı) adıyla bir gazete çıkarmıştır. Gazete iki yıl yayın yapmasının yanında en çok tanınan Süryani gazetesidir.⁵⁶⁵

İlk sayısı 27 Nisan 1910 yılında çıkan gazeteye fikir ve maddi olarak destek olan isim Edip Bişar Burucu (Borucu)'dur. Gazete on beş günde bir Çarşamba günleri Şark Matbaasında basılmaktadır. Gazetede Süryanice haricinde Türkçe ve Arapça yazılar da yer alır. Gazetenin üç dilde yayın yapmasında okur kitlesinin hepsinin Süryanice bilmemesinin etkisi vardır.⁵⁶⁶

Gazetede işlenen konuların başında Osmanlılık fikri gelmektedir. Naum Faik yazılarıyla cemaatin gençlerini Osmanlı anayasasını, karşı karşıya kaldığı tehditlerden gerekirse güç kullanarak korumaya yönelik cesaretlendirmektedir. Gazete Diyarbakır'dan Amerika'daki Süryani cemaatine de ulaştırılmış ve buradan da Osmanlı yanlısı fikirlerine destek görmüştür. Gazetenin ve cemaatin Osmanlılık vurgusu devlet tarafından da bazı yönleriyle karşılık bulmuştur.

II. Meşrutiyet döneminde, azınlıkların elde etmek istedikleri bir hak olan askerlik ile ilgili Temmuz 1909'da düzenlemeye gidilmiş ve din ayrımı gözetmeksizin tüm Osmanlı vatandaşlarını kapsayan askeri yükümlülük getirilmiştir.⁵⁶⁷ Osmanlı ordusunda ilk defa Hıristiyan askerlerin yer alması sonrasında Diyarbakır'da yapılan kutlama törenlerinde Osmanlılık vurgusunun ağır bastığı konuşmalar yapılmıştır.⁵⁶⁸

1912 yılına gelindiğinde, Süryanilerin Osmanlılığına inancında azalma olmuştur. Bu sürece denk düşen bir gelişme olarak, Şark Yıldızı Gazetesi de son sayısını 27 Nisan 1912'de çıkarmış⁵⁶⁹, böylece hem kuruluşuna tarihsel bir gönderme yapmış hem de yayın hayatına son vermiştir. 1912 yılında Naum Faik'in ABD'ye yerleşmesine karşın Beşâr Hilmî, Osmanlı topraklarında kalmış Dünya Savaşına kadar "Şîfûro" adlı Süryani dergisini çıkartmıştır.⁵⁷⁰ Bu iki Süryani basını haricinde

⁵⁶⁵ Tirigona-Harany Benjamin, s.205.

⁵⁶⁶ Şimşek, (11. 07. 2013)

⁵⁶⁷ Aydoğan, s.143.

⁵⁶⁸ Tirigona-Harany Benjamin, ss.206-207.

⁵⁶⁹ Şimşek, (11. 07. 2013)

⁵⁷⁰ Bir anlatıya göre Birinci Dünya Savaşı sırasında demiryolu yapımı için Diyarbakır'dan götürülen Süryani erkekleri arasında Beşâr Hilmî de vardır. Hilmî, inşaat alanına giderken götürülen grup arasından alınmış, vurularak öldürülerek yol kenarına gömülmüştür. Beşâr Hilmî'nin öldüğü duyulduğu zaman hükümet Hilmî'nin bir ayaklanmada kullanmak üzere silah sakladığını belirtmiştir. (Benjamin, Tirigona-Harany, s.210) Bu anlatının şekli bir yana Osmanlı topraklarındaki Süryanilerin yanında Amerika'daki Süryaniler arasında da tanınan bir Süryani aydınının öldürülmüş olması üzerinde durulması gereken bir noktadır.

biri Diyarbakır Vilayetinin Mardin sancağında olmak üzere Dünya Savaşına kadar sekiz Süryani gazetesinin çıktığı da belirtilmektedir.⁵⁷¹

⁵⁷¹ Tirigona-Harany Benjamin, s.205.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DOĞU/GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA SORUNLAR-ISLAHAT TALEPLERİ-ÇÖZÜMLER

Meşrutiyet bir enkazın üstüne kurulmuş bir sistemdi. Osmanlı Devleti merkezinden en uzak topraklarına kadar yoksulluk içindeydi. Eğitim, sağlık, bayındırlık vb. birçok alanda sorunlar yaşanmaktadır. Bu durumun mevcut rejimin ve hükümetin yanlış uygulanan politikalarından kaynaklandığı genel kanıdır. Ülkedeki kötü durumu rejimin asalakları, devlet memurlarının kötü ve yanlış uygulamaları daha da katlanamaz hale getirmiştir. Tüm bunlara eklenen bir diğer unsur da vergiydi. Halklar kıtlıkla cebelleşirken bir de ağır vergi yüklerinin dayatılması halkı canından bezdirmiştir.

Meşrutiyet, yüklenen anlamlar itibariyle tüm sorunların çözümüyüdü. Meşrutiyet, hürriyet demektir. Hürriyet ise halkın gelecek güzel günleriydi. Dönemin basınında sıkça rastladığımız hürriyet kavramı halkların binlerce anlam yüklediği kısacık bir kelimeydi. Tüm sevinç gösterileri, kutlamalar bu kelime içindi ve hürriyet tüm sorunların çözümüyüdü. Ancak Meşrutiyet rejim gerçekten bu sorunları çözebilecek miydi? Halklar bekledikleri güzel günlerine, hürriyetlerine kavuşabilecekler miydi? Meşrutiyet ilan edildiğinde bu sorular akıllara pek gelmemiştir. Bir enkaz üstüne kurulan Meşrutiyet idarenin zaman içinde halklarda uyandıracığı kanı hürriyetin bin anlamlı bir kelime olmadığıydı. Bu noktayı Ahmet Rıza Bey şöyle anlatır: “İttihat ve Terakki Cemiyet’i teşekkül ettiği zaman halk icraatı ondan beklerdi. İttihat ve Terakki her şeyi düzeltecek, yağmur yağdıracak, vatani şenletecekti. Bunlar birden olmayınca halk İttihat ve Terakki’den soğumaya başladı.”⁵⁷²

5.3.VİLAYET-İ ŞARKİYE'DE SORUNLAR

“Şehirlerin ve köylerin mevcut durumu insanın içini zehirliyor, gözlerini kan ağlatır hale gelmişti.”⁵⁷³ Bu söz, Doğu/Güneydoğu Anadolu'nun ıslahata olan ihtiyacını göstermek için yeterlidir. Meşrutiyet'in bu bölgedeki kutlamalarında dile getirilen talepler azımsanamayacak ölçüdedir. Meşrutiyet'in ilanı ile bu taleplerin

⁵⁷² Ahmet Rıza Bey'in Anıları, s.41.

⁵⁷³ Dicle, 3 Eylül 1329.

yerini bulması için hükümetin adım atması, sorunların bir an evvel çözülmesi bekleniyordu.

Bölgede çoğunlukta bulunan Kürtler ve Ermeniler hükümetten birbirine yakın talepler içindedirler. Özellikle mebuslar aracılığıyla dile getirilecek olan sorunlarda bazen Kürtler Ermenilerden yakınacak, ama çoğunlukla Ermeniler Kürtlerin uygulamalarından şikâyetçi olacaktır. İki grupta kendileri için ıslahat istiyordu. Bazı durumlarda birinin isteği diğerrinin çıkarıyla çatışsa da birçok noktada da aynı metnin altına imza atabilirlerdi.

Devlet açısından baktığımızda sorunun daha da karmaşık olduğunu görülür. Çünkü bir yandan Abdülhamid yönetiminin ilk yıllarından başlayarak palazlanan, özellikle Hamidiye Alayları altında güç gösterilerinde bulunan ve silah ile aşireti bir koz olarak elinde bulunduran Kürtler vardı. Bunlar Meşrutiyet'in ilanına sıcak bakmadıkları gibi muhalif kanatta yer alarak İttihat ve Terakki aleyhtarı çalışmalar yürütmüşlerdir. Hükümetin yapacağı ıslahat programı bu grupların muhalefetine artması anlamına gelmekteydi. Diğer yandan Meşrutiyet'e destek vermiş, hatta İTC'nin şubelerine kayıt olmuş ve Meşrutiyet'ten beklentileri olan Kürtler de vardı. Bunlar içinse ıslahat acilen yapılması gereken bir durumdu.

Kürtler haricinde Meşrutiyet'ten beklentileri olan diğer bir grup Ermenilerdir. Ermeniler, 19. yüzyılın sonlarına doğru özellikle Berlin Kongresinden sonra daha fazla göz önünde tutulmaya başlamış bir halktı. Abdülhamid yönetiminde çok zarara uğrayan Ermeniler, şimdi devr-i sabıkta kaybettiklerini geri istiyorlardı. Ermenilerin Kürtlere oranla artışı gayrimüslim olmalarıydı. Çünkü en ufak bir sorunda Hükümetin karşısına yabancı devletler çıkıyordu. Bu durum 1908 yılında fazla göze batmasa da özellikle 1912 yılı ve sonrasında İttihatçıların başını ağrıtabilecek büyük bir soruna dönüşecektir. 1913 yılında özellikle Rusların desteği artmıştır. Ruslar, Ermenilerin ve Bitlis İsyanında görüleceği gibi Kürtlerin ıslahat isteklerine olumlu yaklaşmış, bunu kendi lehine kullanmaya çalışmıştır. Böyle olunca ıslahat konusu İttihat ve Terakki'yi farklı düşüncelere sevk etmeye başlamıştır. Buna 31 Mart sonrası merkezileşme ve zamanla artacak olan Türkçü ideoloji ile İttihatçıların toplum mühendisliği eklenince sorun içinden çıkılmaz bir hal almıştır.

Vilayet-i Şarkiye'deki sorunların başında vergilerin çokluğu ve halkın bunu ödeyebilecek güçten yoksunluğu gelmektedir. Yoksul halkın vergi ödeyecek

durumda olmaması, devletin de vergilerle ilgili önemli bir düzenlemeye gitmemesi halkın ayaklanmalarına yol açmıştır. Doğu/Güneydoğu Anadolu'da Kürtler ve Ermeniler vergilerin fazlalığından yakınacak ve bunu çeşitli fırsatlarda dile getirerek İttihat ve Terakki'nin bu soruna çözüm bulmasını isteyeceklerdir.

Diğer bir önemli sorun bölgede eğitim kurumlarının azlığı ve halkın okuma-yazma oranının son derece düşük olmasıdır. Diyarbakır'daki Meşrutiyet kutlamaları sırasında Yüzbaşı Mazhar Bey'in yaptığı konuşmanın bir kısmı eğitime ayrılmıştır. "Kürtlerin yalnız bir derdi vardır, o da cehalettir. Bu derdin dermanı okumak, yazmak ve dünyayı öğrenmektir."⁵⁷⁴ Eğitim, Doğu/Güneydoğu Anadolu'nun temel sorunuydu. Özellikle Kürtlerin büyük çoğunluğu eğitimden yoksundu. Kürt cemiyetleriyle gazeteleri bu konuyu sıklıkla dillendirmelerinin yanında, eğitim sorunu Meclis-i Mebusan'da da sık sık tartışılmıştır.

Arazi Meseleleri tıpkı diğer sorunlar gibi Anadolu'nun her yerinde yaşanmaktadır. Ancak Doğu/Güneydoğu Anadolu'da ayrı bir anlam kazanmasında bölgenin "dağlık" olmasının, kullanışlı arazinin azlığının ve hükümetin arazi tasarrufu konusunda ilgisiz ve acemi kalmasının etkisi de vardır.⁵⁷⁵ Arazi Meseleleri, Ermenilerle Kürtleri sık sık karşı karşıya getiren bir sorundur. Her iki kesiminde toprakları çoğunlukla ağalar tarafından gasp edilmiştir. Gökalp, hürriyetin tam olarak anlam kazanmasının ahalinin gasp edilmiş topraklarına kavuşmasına bağlamaktadır.⁵⁷⁶ Sorun çözülmediği takdirde hükümetin başını ağrıtaacağı belliydi. Bundan dolayı da acil olarak çözülmesi gereken sorunlar arasındaydı.

Doğu/Güneydoğu'daki sorunlardan biri de memurların hakla uyguladığı baskıdır. Bilindiği gibi "Abdülhamid, buralarda, ba'zı unsur ve kuvvetleri, bile bile, ezerken, diğer ba'zı unsurları ve kuvvetleri, pek çok korumuştur."⁵⁷⁷ Devri-i Sabık'ta halkın ahlakı memurların elinde kalmış ve halk her alanda harap olmuştu.⁵⁷⁸ Taşra ahalisi vilayet memurlarının insaf ve lütfuna bırakılmış, istibdat devrinden beri halk

⁵⁷⁴ Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, s.28; Tan, s.109.

⁵⁷⁵ Anadolu'da Tanîn, s.341.

⁵⁷⁶ "(...)Çünkü hürriyet, ancak bir vasıtaadır, hedef ise, te'âlî ve terakkî-i millettir. İnşallah, ileride bu zulüm- dîde köylülerin arazî-i mağsubelerine(gasp edilmiş) yeniden mutasarrıf olduklarını görerek büsbütün münşerih-ül-bal(gönlü ferah) olacağız." (Gökalp, Sosyolojik Tetkikler, s.114)

⁵⁷⁷ Anadolu'da Tanîn, s.341.

⁵⁷⁸ Silvan Kaymakam Vekili Rasim, "Memurlarımız Nasıl Olmalıdır", **Peyman**, 12 Têşrin-i Evvel 1325.

memurların ve bazı azaların menfaatlerinin kurbanı olmuşlardır.⁵⁷⁹ Bu durumun yaşanmasında uzak bölgelere devlet memurlarının gitmekte tereddüt yaşamasının etkisi vardır.⁵⁸⁰ Bazen bölgeye giden memurlar çeşitli sebeplerden dolayı tayin istiyorlardı.⁵⁸¹ Kürt-Ermeni ilişkilerinde normalleşmenin sağlanması ve Kürtlerin Ermenilere yönelik baskısının azalmasında da valilere ve diğer memurlara görevler düşüyordu.⁵⁸² Diğer yandan halkın idaresinde sorumlu olacak memurların halkın dertlerinden anlayacak ve yaralarını sağıaltacak hamiyette ve fedakâr kişiler olmaları gerekiyordu.⁵⁸³ Ayrıca memurların yerel lisanı bilmesi ve bölge halkından seçilmesi de isteniyordu. Bu durum bir bütün olarak merkeze uzak vilayetlerin öncelikli talebiydi. Örneğin 1911 yılında Arnavut Başkim (İttihat) Cemiyetinin yayınladığı bildiriye vergi memurlarının ve jandarmanın Arnavutça bilenlerden seçilmesi istiniyordu.⁵⁸⁴ Genel olarak Doğu/Güneydoğu Anadolu'ya giden memur sayısının azlığı, lisan bilmemesi, işinin ehli kişiler olmaması, bölgede mevcut memurların statüsünü arttırdığı gibi Kürt ağaları, beyleriyle anlaştıkları ölçüde de halkın üstünde baskıcı güce dönüşmüşlerdir.

Yerleşik olmayan aşiretlerin konumu, bunların mevcut durumları devam ederse karşılaşılabilecek sorunlar ya da aşiretlerin ne ölçüde yerleşik hayata geçirileceği önemli bir sorundu. Yerleşik olmayan aşiretler, Osmanlı vilayetlerinin birçoğunda idarecileri zor durumda bırakıyordu. Aşiretler hırsızlığa ve isyana daima hazır durumdaydılar.⁵⁸⁵ Aşiretlerin yerleştirilmesi bu iki konunun bir ölçüde çözülmesi anlamını taşıyacağı için hükümetten yardım beklenmekteydi.

Doğu/Güneydoğu Anadolu'da yolların son derece kötü durumda olması, bölgenin geri kalmışlığının en büyük nedenleri arasındaydı. Özellikle ticaretin çok zor koşullarda sağlanması eşrafın da en çok yakındığı konuydu. Demir ve karayollarının yapımı bölgenin bayındırlık ihtiyacını karşılamanın yanında ordunun bölgeye ulaşımını ve haberleşmeyi de kolaylaştıracaktı.⁵⁸⁶ Yolların önemli olması

⁵⁷⁹ Hüseyin Cahid, "Uzak Vilayetler Ahvali", **Tanin**, 8 Şubat 1324.

⁵⁸⁰ MMZC, Devre:1, İçtima: 3, Cilt: 5, s.73

⁵⁸¹ Abdülhamit Kırmızı, **Abdülhamid'in Valileri, Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908**, 3. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008, (Abdülhamid'in Valileri), s.57.

⁵⁸² Kırmızı, Abdülhamid'in Valileri, s.195.

⁵⁸³ "Memurlarımız Nasıl Olmalıdır", **Peyman**, 12 Têşrin-i Evvel 1325.

⁵⁸⁴ Çelik, s.221.

⁵⁸⁵ Gökalp, Sosyolojik Tetkikler, s.50.

⁵⁸⁶ Aydoğan, ss.101-102.

hem mecliste birçok kez gündeme taşınmasını hem de İttihatçıların daha gerçekçi bir politikayla yaklaşmasını zorunlu kılmıştır.

Kara ve demiryollarıyla birlikte düşünülen bir konu da ziraattir. Sanayileşememiş Osmanlı için ziraat hayati öneme sahiptir. Ancak ziraatı şimendifer hattından da ayrı düşünmek yanlış olacaktır. Ziraatın ilerlenmesi sağlamak için şimendifer hattının acilen geliştirilmesi gerekiyordu.⁵⁸⁷ Diğer yandan Ziraat mekteplerinden yoksunluk ilerlemenin önünde engeldi.⁵⁸⁸ Bundan dolayı genelde Osmanlının, özelde ise Vilayet-i Şarkiye'nin kalkınması ziraatın geliştirilmesine bağlıydı. Bu da beraberinde yapılması zorunlu bir takım ıslahatla mümkündü.

Diğer bir sorun da bölge vilayetlerinde kış koşullarının çok zorlu geçmesidir.⁵⁸⁹ Sadece bölge halkı değil Doğu/Güneydoğu Anadolu memurları da soğuktan şikâyetçidir. Erzurum, Bitlis ve Sivas valileri soğuk havadan dolayı hastalandıklarını öne sürerek bölgeden tayinlerini istemişlerdir. Bitlis valisi Ferid Bey “bir aya kalmaz şitası(kış) başlayacak olan bu vilayetten rahm ve re’fet-i şehinşahîleriyle biraz daha havası mutedil bir tarafa becayiş”ini “yahut münhal olan Diyarbekir’e tahvil”ini istemiştir.⁵⁹⁰ Kış koşullarına bağlı olarak ta işsiz kalan halkın yardıma muhtaç olması⁵⁹¹ ve çok sık yaşanan hayvan salgınlarının köylüyü perişan etmesi beraberinde göçleri getirmiştir. Tanin’den Ahmet Şerîf’in anlattıklarından Doğu/Güneydoğu Anadolu’dan diğer belli başlı vilayetlere çok sık Kürt göçü yaşandığını, bunun da göç edilen kasabalarda işsizliğe ve asayişsizliğe neden olduğunu öğreniyoruz. Ahmet Şerîf, Adana’ya yapılan göçleri kastederek “Uzak vilayetlerden, tâ Kürdistan’dan iş bulmak için gelen binlerce kişi ise, yağmaya koyuldu, evlerde, dükkânlarda bulunduğunu aldı”⁵⁹² demiş, benzer bir durumun Ereğli’de de yaşandığına dikkat çekmiştir. “Kürdistân taraflarından, yüzlerce, binlerce kişi olarak, buralara dökülmüşler ve çoğu işsiz kalmışlardır.”⁵⁹³

Doğu/Güneydoğu Anadolu’dan diğer bölgelere göç edilmesi 1908 yılında yayın hayatına başlayan “Kürdistan Gazetesi”nde de yer bulmuştur.⁵⁹⁴ Görüldüğü

⁵⁸⁷ MMZC, Devre:1, İçtima: 2, Cilt: 1, s.385.

⁵⁸⁸ MMZC, Devre:1, İçtima: 2, Cilt: 3, s.299.

⁵⁸⁹ Diyarbekir, 20 Kânûn-ı Sâni 1326

⁵⁹⁰ Kırmızı, Abdülhamid’in Valileri, s.57.

⁵⁹¹ MMZC, Devre: 1, İçtima: 3, Cilt: 2, s.700.

⁵⁹² Anadolu’da Tanîn, s.122.

⁵⁹³ Anadolu’da Tanîn, s.224.

⁵⁹⁴ Koç, s.41.

gibi Doğu/Güneydoğu Anadolu'dan göç sadece Kürtleri ve vilayetlerini ilgilendiren bir sorun değildi. Çözülmemesi diğer Osmanlı vilayetlerinin sorunlarının artması anlamına da geliyordu.

Görüleceği üzere sorunların hepsi de hükümetin çözmeye acilen başlaması gereken, ancak bir anda çözülemeyeceği de aşikâr olan sorunlardı. Yukarıda bahsettiğimiz sorunları toparlayacak olursak Doğu/Güneydoğu Anadolu'nun belli başlı sorunlarının şunlar olduğunu görürüz: Kürtlerle Ermeniler arasında yaşanan arazi meselesi ve toprak sorunu, okullar ve eğitim meselesi, karayolları ve şimendifer hatlarının eksikliği, eşkıyalığın, işsizliğin ve göçün önlenmesi, Hamidiye Alaylarının bitmek bilmeyen baskısının sonlandırılması, namuslu ve güvenilir valilerin gönderilmesi, Kürtlerin Ermenilere karşı baskısına ve Kürt ağalarının Ermenilerden vergi almasına nihayet verilmesi, ziraat alanında yapılacak iyileştirme, devlet binalarının yapılması-bayındırlık vb.

5.4. ISLAHAT TARTIŞMALARI-ÇÖZÜMLER

Vilayet-i Şarkiye'nin sorunları, çözümü uzun yıllar alacak kadar çoktu. Bu yüzden mebuslar Meclis açılır açılmaz bölgenin sorunlarını vurgulamaya başlamışlardır. Ayrıca gönderilen raporlarda da aynı konu sıkça dile getirilmiştir. 16 Eylül 1908 tarihinde Genç Sancağı eski mutasarrıfı İbrahim Muhlis Bey imzasıyla Sadarete gönderilen raporda Vilayet-i Şarkiye'de yaşayan halkların sorunları, devletin bu bölgeye yaklaşımı ve problemlerin çözümü için yapılması gerekenlerden bahsedilmiştir. İbrahim Bey, yaptığı tespitte bölgenin merkeze uzak olması sebebiyle sadece asayiş boyutuyla değerlendirilmesinin yanlış olduğunu ve keyfi bir yönetim anlayışıyla sorunun halledilemeyeceğini belirtmiştir.⁵⁹⁵

1909 yılında Trabzon, Erzurum, Van, Sivas, Mamuratülaziz, Diyarbakır ve Bitlis vilayetlerini kapsayan bir coğrafya için ıslahat talebi gündeme gelmiştir. Islahat heyetinin gönderilip gönderilmemesi yoğun tartışmalara neden olmuş; birçok mebus heyetin gönderilmesi ve ıslahatların bir an evvel yapılması gerektiği konusunda fikir beyan etmiştir. Bu konuda söz alan Erzurum'un Ermeni Mebusu Vartkes Efendi heyetin gönderilmesinin bir zorunluluk olduğunu düşünmektedir:

⁵⁹⁵ Eroğlu, ss.107-108.

*Anadolu'daki olan hâl, Anadolu'da olan zulmeti hiçbir vicdan kabul etmez. Siz de bilirsiniz ki, Anadolu'daki ahalinin çektiği zulmü, Anadolu'daki ahalinin taaddiyi, zahmeti, Anadolu'daki olan kanlar biç bir yerde olmamıştır.(...) Şimdi nasıl ki söyledim o taraflara bir komisyon gönderilsin de oradaki hallerini ariz ve amik tahkik edip onlara çare düşünmek, ahalinin saadetini refahını halini düşünmek hiç bir zaman kabili kıyas ve nizama dair bir şey değildir ve bunu kabul etmemek o ahaliyi aynı hale bırakmak demektir.*⁵⁹⁶

Benzer bir konuşmayı Kozan Mebusu Hamparsum Efendi yapmıştır:

*Diyarbakir'den, Bitlis'ten, Muş'tan, Adana'dan, her taraftan gelen istihbaratımız mucibince çok gaddarlık vardır, yine görüliyor ki, eski hâl devanı ediyor. Bunun neticesi Kaymakamlarla, Valilerle, olacak ise, niçin olamıyor? Şimdiye kadar demek ki, böyle bir heyetin gitmesi lazımmış. Rica ederim bu noktaya dikkat ediniz.*⁵⁹⁷

Islahat son derece zaruri olmasına rağmen Islahat heyetinin gönderilmesinin yanlış olduğunu düşünenler de vardır. Konya Mebusu Mehmet Vehbi Efendi ile Karahisari Şarki Mebusu Ömer Fevzi Efendi bir heyetin gönderilmesinin yanlış olduğunu düşünenlerdendir.⁵⁹⁸ Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey de gönderilmesine karşı çıkmıştır.⁵⁹⁹ Bölgeyi iyi bilen bir mebusun karşı çıkması o bölgenin sorununun olmadığını düşündüğü için değildi. Kendisi gibi düşünen mebuslarla beraber ıslahat heyetinin gönderilmesi konusunun aceleye getirildiği düşüncesindedir. Önce bir kanunun çıkarılması gerektiği ve bu doğrultuda düzenlemeler yapılarak hareket edilmesinin daha uygun olacağını vurgulamıştır.⁶⁰⁰

Tanın'de yer alan haberde de heyetin gönderme şeklinin yanlış olduğu belirtilmiştir. H. Cahid, Ermenilerin ve Kürtlerin yaşadıkları vilayetlerin öteden beri harap halde olduğunu, mebusların bahsi geçen bölgelere ıslahat düşüncesine karşı olmadığını ancak gönderilme tarzının yanlış olduğunu ve şu haliyle heyet gönderilmesinin istibdat döneminden farksız olduğunu söylemiştir.⁶⁰¹

Islahat yapmanın halkın durumunu iyileştirmenin yanında Meşrutî idarenin ne anlama geldiğinin öğrenilmesi açısından da önemlidir. 1909 başlarında halkın tamamının Meşrutî idareyi benimsememesinin nedeni olarak halkın işsiz ve fakara olması gösterilmiş; halkın içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulması ve

⁵⁹⁶ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 1, s.496.

⁵⁹⁷ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 1, s.497.

⁵⁹⁸ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 3, ss.215-217.

⁵⁹⁹ Dersimi, s.50.

⁶⁰⁰ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 3, s.212.

⁶⁰¹ Hüseyin Cahid, "Uzak Vilayetler Ahvali", **Tanin**, 8 Şubat 1324

Meşrutiyet'i sahiplenmesi için Nafia Bakanlığının Anadolu'nun ıslahına yönelik çalışması, projeler üretmesi gerektiğinden bahsedilmiştir.⁶⁰²

Şarki Anadolu'da yapılacak ıslahat meclisin önemli gündem maddeleri arasında olup meclisteki her konunun dönüp dolaşıp bağlandığı yerdir. Bütçe görüşmelerinden eğitime, ziraattan, bayındırlığa hangi alanda konu açılırsa açılın Doğu/Güneydoğu Anadolu'ya değinilmeden, bölgenin sorunları tartışılmadan kapanmamıştır.

Islahat konusu sadece Meclis-i Mebusan'da tartışılan bir konu değildi. Kürt aydınları da gazetelerinde bu konuyu sıklıkla işlemiştir. KTTG'de Anadolu'nun durumunun iyileştirilmesi için bölgeye heyet gönderilmesi gerektiğini bildiren bir önerinin Kamil Paşa hükümetine sunulduğu yönünde bir yazıya yer verilmiştir.⁶⁰³ Diğer yandan gazetenin yedinci sayısında KTTC'nin İçişleri Bakanlığına sunduğu muhtıranın içeriğinin bir an önce uygulanması gerektiği ve bunun Ermeni vatandaşlarca da beklenildiği aktarılır.⁶⁰⁴

“Şark ve Kurdistan Gazetesi”nde yayınlanan bir yazıda da ıslahatların gerekliliği vurgulanmıştır. Gazetenin ikinci sayısında yer alan, Malatyalı Bedri tarafından yazılmış “Kürtler ve Usûl-ı İctimâ” başlıklı yazıda bölge vilayetlerinin geri kalmışlığına yer verilmiş, ayrıca halkın neden medenileştirilemediği ve nasıl medenileştirileceğine değinilmiştir. Diğer yandan yazıda aşiret ve kabile hayatı medeniyet dışı olarak tanımlanmış ve Osmanlı Devleti'nin bu konudaki başarısızlığından bahsedilmiştir.⁶⁰⁵

Islahat talebinin dile geldiği yazıları “Kürdistan Gazetesi”nde de (1908) görüyoruz. “Kürdistan'da Neler Var” başlıklı yazıda Doğu/Güneydoğu Anadolu'nun kalkınması için demiryolları, fabrikalar, maden iletmeleri ve okullar inşa etmenin zamanının geldiği vurgulanmıştır.⁶⁰⁶

⁶⁰² “(...)Meşrutiyeti İdareyi halk nazarında tecessüm ettirmek için umur ve ameliyatı nâfiaya kemali germi İle bed' ve mübaşeret ederek hem bu veçhile sunûfu ahaliyi meşgul ve hem de hariçten vilâyata para ithal etmeği tavsiye ederim. Sivas Mebusu Ömer Şevki 23 Mart 1325” (MMZC, Devre: 1, İctima: 1, Cilt: 3, s.487.)

⁶⁰³ Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler 1, s.405.

⁶⁰⁴ Malmîsanij, KTTTCG, s.43.

⁶⁰⁵ Bozkurt, s.55.

⁶⁰⁶ Koç, s.41.

5.4.1. Vergilerden Duyulan Rahatsızlıklar

Vergiler sorunu 1900'ün hemen başında sıklıkla dile gelmesinin yanında Meşrutiyet talebiyle içiçe geçen bir yapıdaydı. Ancak vergilerden duyulan rahatsızlıkları daha önceki tarihlere de götürebiliriz. Vergiler, her dönemde devlet-aşiret lideri-halk arasında yaşanan çekişmelerin nedenlerinden biriydi. Örneğin 1878 yılında konsolosluk görevinde bulunan Henry Trotter, Kiğı için şunları söylemektedir: “Yerel beyler, büyük toprak sahipleri ve aşiret liderleri, vergi meselesinde hükümetin ve halkın aleyhinde olmak üzere zenginleşiyordu. Bunun dışında yine hükümetin ve halkın aleyhinde olmak üzere, bedel ödeyerek askerlikten muaf tutulmak işinden ve Rusya ile savaşı için yapılan müsaderelerden de önemli ölçüde zenginleşmişlerdir.”⁶⁰⁷

Vergilerin ödenemeyecek kadar yüksek olması, Osmanlının birçok yerinde olduğu gibi Şarki Anadolu'da da halkları çaresiz bırakmıştır. Bu konuda Muş Mebusu Keğnam Efendi'nin 1909 yılında söyledikleri vergilerin ödenememesinin yanında bölgenin içinde bulunduğu durumuna da ışık tutmaktadır:

*Ahalinin, emin olunuz ki, % 95'i fukaradır, her köyde muhtâcîn vardır. Evvelce de müracaat olundu ve 100 bin lira tahsis edildi. Yiyecek ekmekleri bile yoktur. Ne hal ve ne de mal kalmıştır. Herkes, çoluk çocuğunun idaresinden âciz iken, şimdi böyle mâdeletin tasdik olunması esasen mümkün değildir.*⁶⁰⁸

Diyarbakır Mebusu Fevzi Bey de Meclis'te ağnam vergisinin fazlalığından ve Doğu/Güneydoğu Anadolu'nun durumundan bahsetmiştir.⁶⁰⁹

Süleyman Nazif KTTG'deki yazısında, Kürtlerin her alanda ıslahattan mahrum kaldığından bahsederek devletin Kürt algısına ve vergi konusuna değinmiştir: “Kürdler, yönetimin gözünde vergi vermekle yükümlü bir sürüden başka bir şey değildi. Vergi veren ve askerlik yapan bir sürü!”⁶¹⁰

Doğu/Güneydoğu Anadolu'da vergilerden rahatsız olan tek halk Kürtler değildir. Vergilerden rahatsız olan Ermeniler de vergi sisteminde değişiklik

⁶⁰⁷ Hieser, ss.170-171.

⁶⁰⁸ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 5, s.193.

⁶⁰⁹ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 2, s.85.

⁶¹⁰ Bozarslan, s.111.

yapılmasını istiyordu.⁶¹¹ 1908 yılında Tavkim-i Vekayi'nin doğruluk derecesini sorguladığı yazıda, Rahip Vartan tarafından Erevalin Gazetesi'ne gönderilen telgrafta, Muş'taki Ermenilere gönderilen paranın yetmediği, Muş ve civarında halkın aç olduğu ve vergi memurlarının yardım parasını vergi olarak tekrardan geri aldığına değinilir.⁶¹² Benzer şekilde yalanlanan başka haberler de vardır. Örneğin, 1908 yılında Diyarbakır'ın Eşvari Nahiyesi'nden "Erevalin Gazetesine" gönderilen mektupta vergi memurlarının halka kötü davrandığından; 1909 yılında, Zeytun'dan "Manzume-i Efkâr" Gazetesine çekilen telgrafta halkın son derece yoksul olmasına karşın, vergilerin toplanılması sırasında şiddet uygulandığından; Bitlis'te Taşnak Komitesi'ne bağlı iki kişinin Ermenilerden zorla para aldığından bahsedilmektedir.⁶¹³

Doğu/Güneydoğu Anadolu'nun kendini kalkındırarak durumdan uzaklığı vergilerin ödenmesi konusunda Devlet ile bölge halkını karşı karşıya getirmiştir. Hükümeti bu noktada zorlayan bir husus göçebe aşiretlerin varlığı ve verginin göçebe aşiretlerden alınmasının daha da zor olmasıydı. Ancak Hükümet vergilerin toplanmasında kararlıydı. Bunun için gerekli gördüğü bir takım tedbirlere başvurmuştur. Örneğin Viranşehir gibi göçebe aşiretlerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde ağnam vergisinin toplanmasında sıkıntılar vardır. Hükümet, vergilerin alınamamasında jandarmanın azlığının önemli bir sebep olduğunu düşünmüş, bu doğrultuda asker sayısını arttırarak tahsildarlara jandarmanın ve nizamiye müfrezelerinin eşlik etmesini istemiştir.⁶¹⁴

Halk vergi verecek durumda olmamasına rağmen devlet vergi dayatmalarına devam etmiştir. Özellikle Balkan Savaşları ile başlayan ve savaştan savaşa geçişlerin yaşandığı süreçte devlet en kolay gelir elde etme yolu olarak vergileri görmüş, vergileri arttırdığı gibi yeni vergiler de koymuştur. Bu vergilerden en önemlisi halk arasında asker vergisi olarak bilinen "Tekalif-i Harbiye" vergisiydi. Hükümet, Dünya Savaşı sırasında gelir kaynağı olarak bu vergiye sıkça başvurmuştur. Ayrıca Savaş boyunca bütçe açığını kapatmak için de vergiler devamlı şekilde arttırılmıştır. Örneğin "temettü" ve "ağnam" vergisini %25'e, 1914 yılında % 15 olan "gümrük" vergisini de 1915 yılında %30'a çıkarmıştır.⁶¹⁵

⁶¹¹ Avagyan ve diğerleri, s.36.

⁶¹² Seyitdanlıoğlu, s.841.

⁶¹³ Seyitdanlıoğlu, ss.832-835

⁶¹⁴ BOA, DH. MKT, Dosya No: 2833, Gömlek No: 61, ss.1-2.

⁶¹⁵ Dündar, s.193.

5.4.2. Eğitim Alanında Islahat

5.2.2.1. Meşrutiyet Öncesi Eğitimin Durumu

Özellikle Tanzimat'la başlayan süreçte batılılaşma ve modernleşme çabalarının başarıya ulaşması yeni, çağdaş eğitim-öğretim kurumlarının açılmasına bağlıyordu. Bu düşünce, 1856 sonrasında daha da güçlenmeye başlamıştır. 1869 yılındaki yeni Maarif Nizamnamesiyle bir nebze düzene bindirilen eğitim politikaları beraberinde düşük oranda da olsa okullaşmayı getirmiştir. 1869 Nizamnamesi ile taşralarda okullaşmayı arttırabilmek için yerel maarif meclislerinin kurulması öngörülmüştü. Devlet eliyle okullar açılacak ve çeşitli yollarla okulların ihtiyaçları finanse edilecektir.⁶¹⁶

II. Abdülhamid dönemiyle birlikte vilayetlerde eğitimin kurumsallaşması doğrultusunda önceki dönemlerle kıyaslandığında daha kapsamlı adımlar atılmıştır. Bu yönüyle Abdülhamid dönemi, okullaşma alanında Tanzimat devrinin kanunlarını uygulama ve görülen eksikliklerin giderilme devridir. Abdülhamid döneminde bir anda okullaşmanın artmasında Tanzimat'tan sonra oluşan birikimin etkisi vardır.⁶¹⁷

1881 yılında taşrada maarif idarelerinin kurulmasına yönelik bir rapor hazırlanmıştır. Bunu, Vilayet Maarif Meclislerinin açılması izlemiştir. Raporda Anadolu'nun eğitsel bakımdan geri kalmış bölgelerinde maarif meclisleri kurulması öngörülmüştür. Bu meclislerin çalışmaları doğrultusunda hem okullaşmanın arttırılması hem de öğretmen sorununun giderilmesi amaçlanmıştır.⁶¹⁸ Rapor Gayrimüslim okullarının ihtiyacını da kapsamaktaydı. Hükümetin bu konudaki amacı gayrimüslim cemaatlerin açmış olduğu okulları etkili bir biçimde kontrol etmek ve denetlemektir.⁶¹⁹ Ayrıca cemaat ve yabancı okulların sayısındaki artış devletin Müslüman nüfus için okullar açılması gerektiği düşüncesini güçlendirerek devleti

⁶¹⁶ Selçuk Akşin Somel, "Taşraın Denetimi ve Asimilasyonu Diyarbekir'de Sivil Devlet Eğitiminin Ortaya Çıkışı 1868-1908", **Diyarbakır Tebliğleri**, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, (Diyarbekir'de Sivil Devlet Eğitimi), s.144

⁶¹⁷ Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK Yayınları, Ankara, 1988, (Eğitim Sistemi) ss.163-164

⁶¹⁸ Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, (Eğitimin Modernleşmesi), s.33.

⁶¹⁹ Somel, Diyarbekir'de Sivil Devlet Eğitimi, s.145.

rekabet ortamına sokmuştur.⁶²⁰ Abdülhamid yönetimi, Tanzimat döneminden farklı olarak misyoner okullarını, eğitim kurumlarını zenginleştiren unsurlar olarak değerlendirmemiştir. Abdülhamid, bu okulları diplomatik olarak temsil edilebilen, her alanda kısıtlanması gereken yıkıcı rakipler olarak görmüştür.⁶²¹

Hükümet acilen Maarif Meclislerinin kurulmasının gerekli görüldüğü illeri belirlerken aralarında Diyarbakır'ın da bulunduğu birçok Doğu/Güneydoğu vilayetlerini saymıştır.⁶²² Özellikle 1888'den sonra okullaşma oranında kısmi bir artış ve iyileşme olmuştur. 1896'da "bölge okulları" kurma fikrinin benimsenmesi Doğu/Güneydoğu'da mekteplerin açılabilmesi için önemliydi. Bölge köyleri küçüktü ve köylerde yaşayan nüfus azdı. Her köye okul yerine nahiyelerde "bölge okullarının" açılması daha yararlı olacak gibi duruyordu.⁶²³

Abdülhamid döneminde çalışmalar artmasına rağmen Doğu/Güneydoğu'da okullaşmanın çok düşük seviyede kaldığını söylememiz gerekir. 1905-1908 arası Diyarbakır Vilayetinde rüştiyelerin sayısı bize okullaşma oranı hakkında ipucu vermektedir. Diyarbakır Vilayet sancağında 3, Mardin sancağında iki ve Ergani sancağında beş rüştiye olmak üzere toplamda on rüştiye vardır.⁶²⁴ Diğer yandan tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi ilkokul eğitimi çok yüzeysel kalmıştır.⁶²⁵

Abdülhamid yönetiminin diğer bir uygulaması da Aşiret Mektebinin açılmasıydı. 1882'de İstanbul'da açılan mektebe başlangıçta Arap aşiret reislerinin çocukları alınırken daha sonra Kürt ve Arnavut reislerinin çocuklarını da alınmaya başlanmıştır. Padişahın manevi başkanı olduğu bu mekteplerin oluşturulmasındaki amaç şüphesiz ki entegrasyonu sağlamak, Osmanlının sadık bireylerini yetiştirmektir.⁶²⁶

Genel olarak Abdülhamid döneminde maarif alanında çalışmalar artmasına rağmen yine de yüzeysel kalmasının bazı önemli nedenleri vardı. Bunların başında mali kaynağın yetersizliği gelmektedir. Bu yeni bir sorun değildi. 1869'da yılında maarif kaynaklarının yeterli olmamasından dolayı arayışa girilmiş birçok yoldan bu

⁶²⁰ Ercan Uyanık, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Eğitim Politikaları (1908-1918)", **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 42, Sayı: 2, Haziran, 2009, s.69.

⁶²¹ Hieser, s.246.

⁶²² Somel, Eğitimin Modernleşmesi, s.33.

⁶²³ Kodaman, Eğitim Sistemi, s.85.

⁶²⁴ Somel, Diyarbakır'da Sivil Devlet Eğitimi, s.147.

⁶²⁵ Kodaman, Eğitim Sistemi, s.64.

⁶²⁶ Somel, Eğitimin Modernleşmesi, ss.293-294.

sorun giderilmeye çalışılmıştır.⁶²⁷ Aynı sorun Abdülhamid döneminde de devam etmiş, Abdülhamid de önceki uygulamalara benzer çözümler geliştirerek mali sorunun üstesinden gelmeye çalışmıştır. Mali kaynaklar arasında Maarif Hisse-i İanesi gibi devletin oluşturduğu yapıların yanında bölgede bulunan vakıflar, bölge halkı, eşrafi ve aşiretler bulunmaktadır.⁶²⁸

Diğer yandan hükümet devlet hizmetinde çalışacak memur ve serbest meslek sahibi kimseleri yetiştirmek gayretindeydi. Maarif biraz da bunun için bir aracı konumundaydı. Vilayetlerdeki sorumlular ve halk ise cehaletten kurtulmak, eğitimi yaygınlaştırmak için çalışılmasını ve daha kalıcı çözümler üretilmesini istiyordu. Hükümetin pratik politikalarla çözüme gitmeye çalışması tartışmalara neden olduğu gibi maarifin yeteri derecede geliştirilmesinin önündeki engeldi.⁶²⁹

Görüleceği üzere özellikle II. Abdülhamid döneminde maarif konusu daha çok gündeme gelmiş ve okullaşma süreci önceki döneme nazaran hızlanmış. Ancak Doğu/Güneydoğu Anadolu bölgelerinde okullaşmanın ve okuma-yazma oranının son derece düşük kaldığı ortadadır. Bunu dönemin basınında ve nutuklarında da görmekteyiz. İlk Kürt gazetesi “Kürdistan”da bu konuyla ilgili verileri Bajalan aktarır:

Osmanlılar, Türkler için büyük okullar inşa ediyorlar. Hükümet, Kürtlerden para toplayıp [vergi alıp] Türkler için harcıyor. Zavallı Kürtler, bu Hükümetin esiri olmuşlar. (...) Her ne kadar Kürtler akıllı ve cesur olsalar da diğer milletlerden geride kalmışlardır ve bu yüzden onlara acıyorum. Şimdiden sonra Allah'tan istediğim; Kürtler de akıllarını başlarına alsınlar, o derin uykudan uyansınlar, aklın gücüyle işlerinin başına geçsinler ve etraflarındaki diğer milletler gibi büyüsünler”(...)“Ağalar ve Paşalar! Soruyorum size, şimdiye kadar hanginiz bir insanınızı okuması için bir yere gönderdiniz? Şimdiye kadar çok yer gezdim. Şimdi de Mısır'dayım. Burada (Mısır'da) her yerde babaları ve kardeşleri tarafından okumak için gönderilen Çerkez, Arnavut ve Arapların çocuklarını görüyorum. Ancak Kürt aşiretlerinden kimseye rastlamadım.”⁶³⁰(...)“Kürtlerin davranışları itibariyle harika insanlar olduklarını bilirsiniz. Eli açık ve cesurdurlar ancak bilgi bakımından yoksundurlar.”⁶³¹

Diyarbakır Mebusu Fevzi Bey, 1912 yılında tekrar mebus seçilmesi üzerine Diyarbakır'da vermiş olduğu konferansta Abdülhamid döneminden de bahsetmiştir. Devr-i sabıkta Diyarbakır vilayetinin her tarafının harap halde olduğuna değinen

⁶²⁷ Kodaman, Eğitim Sistemi, s.157.

⁶²⁸ Somel, Eğitimin Modernleşmesi, ss.183,197.

⁶²⁹ Kodaman, Eğitim Sistemi, s.125.

⁶³⁰ İssı, Kürdistan Gazetesi, s.10.

⁶³¹ Bajalan, s.90.

Fevzi Bey, yalnız köylerde değil merkezlerde dahi iptidai mekteplerine denk delmediğini belirtmiştir.⁶³²

Abdülhamid yönetiminin bölgenin sorunlarının kaynağı olarak gösterildiği ve eğitimin bölge için önemli olmasına rağmen hiçbir adım atılmadığı yönündeki yazılar ve konuşmalar Meşrutiyet'in ilanından sonra sıklıkla yapılmıştır.

5.2.2.2.Meşrutiyet'in İlanından Sonra Eğitimin Islahı ve Doğu/Güneydoğu Anadolu

Meşrutiyet'in ilanı ile gelen fikir patlaması Osmanlının eğitim konusunda yerinde saydığını gözler önüne sermiştir. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında çıkmaya başlamış hemen hemen tüm gazetelerde maarif önemli yer teşkil etmişti. Söz söyleme fırsatı bulan herkes halkların cahil olduğunu, ülkenin kalkınmasının yolunun eğitimden geçtiğini ve acilen maarif alanında ıslahat yapılması gerektiğini haykırıyordu. Fikir patlamasının beraberinde getirdiği diğer bir düşünce ise Abdülhamid döneminin kötülüklerin kaynağı olduğu ve uyguladığı baskıcı sistemden dolayı halkların geri kaldığıydı. Meşrutî idare, geçmişin hatalarının telafisi için fırsat olarak görülmüş ve halklar maddi-manevi katkılarla sorunların üstesinden gelmeye çalışmıştır.

Halkların bu düşüncesi İTC tarafından da desteklenen bir durumdu. Tanzimat'tan başlamak üzere yönetilen eğitim politikalarının aksine, İttihat ve Terakki eğitimin amacını, idadi ve askeri personelin eğitilmesinden ziyade tüm Osmanlı halkının aydınlanması olarak belirlemiştir.⁶³³ İttihatçılara göre birlik ve beraberliği sağlamanın ve ilerlemenin yolu eğitimin geliştirilerek Osmanlılık düşüncesinin pekiştirilmesinden geçmekteydi. Çalışmalarını da bu doğrultuda başlatmıştır. İttihat ve Terakki, Maarif Nezareti'nin genel tüm ülkeyi kapsayacak, tüm okulların programını denetleyebileceği yasalar çıkarmayı düşünmüştür. Ayrıca Maarif Nezaretinin denetimiyle resmi olmayan okulların programlarındaki Osmanlılığa aykırı şeyleri kaldıracaktır. Bunun yanında zorunlu Türkçe dersleri de

⁶³² Dicle, 16 Şubat 1327.

⁶³³ Kayalı, s.86.

koyacaktır. ⁶³⁴ Bu açıdan İttihat ve Terakki’de eğitimin bir an önce geliştirilmesini her fırsatta dile getiriyordu.

Şüphesiz ki maarif konusunun en çok tartışıldığı mekân Mebusan Meclisiydi. Örneğin, 1909 Maarif Nezareti görüşülürken Maarif Nezaretinden Meclise verilen tezkerede ilköğretimin ıslah edilip yaygınlaştırılması için eğitim kurumlarının modernleştirilmesi için modern tarzda eğitim yapabilecek öğretmenlere ihtiyaç olduğu vurgulanmıştır. Bu doğrultuda vilayet ve sancaklarda iptidai Darümualliminlerinin açılmasına karar verilmiştir. Ayrıca bütçeden fazladan kaynak tahsis edilerek, 20 yıl görev yapanlar 30 yıl görev yapmış sayılarak emekli edilmiştir. ⁶³⁵

Genç Mebusu Muhittin Efendi, Doğu/Güneydoğu Anadolu’nun maarif alanında ihtiyaçlarıyla ilgili tavrında 1908 ve 1909 yıllarında maarif bütçesi görüşüldüğü zaman diğer birçok bölgeye yardım yapıldığını ancak Doğu/Güneydoğu Anadolu’nun bu yardımlardan yeterince yararlanamadığını dile getirmiştir: “(...)bu kürsüde biraz daha ağlayanlara büyük büyük hisseler serpiştirdi. Vilayetlerimize gelince, bize de hisse olarak yalnız sıfır yahut sabır verildi; ne yapalım... Şiddetle teşnei marifet olan müvekkillerimize nâçâr, aldığımız hisseyi tevzii ve sabrı tavsiyeden başka çare bulamadık.”⁶³⁶

Genel itibariyle Mecliste tüm maarif bütçe görüşmelerinde Arap coğrafyası, Şarki Anadolu ve Balkan vilayetlerinin maarif alanda ıslahata ihtiyaç duyduğu vurgulanmıştır. 1911 Maarif bütçe görüşmelerinde de üç bölgenin okullara ihtiyaç duyduğu yönünde meclise sunulan öneri hemen her bölgeden mebusun ortak görüşüydü. ⁶³⁷

Meclisin haricinde basın aracılığıyla da sorunlar sunulmuş, ıslahat için çözüm yolları aranmıştır. Dicle Gazetesindeki birçok yazıda eğitimin önemi vurgulanmıştır.

⁶³⁴ Uyanık, s.73.

⁶³⁵ Uyanık, s.81.

⁶³⁶ MMZC, Devre: 1, İçtima: 2, Cilt: 6, ek.1, s.1.

⁶³⁷ MMZC, Devre: 1, İçtima: 3, Cilt: 7, s.68: “Sunuf-u iptidaiyye ve rüştiyyeyi muhtevi ve hususî bir programa tabi olmak ve Arabistan ve Kürdistan ve Arnavutluk'ta açılmak üzere dokuz adet leyli mektep için Bütçenin kırküçüncü faslına yalnız onsekizbindört yüzelli lira nispetinde bir tahsisat konulmuş ise de, bugün cehaletin en ziyade zebunu olan bu üç vasi kıtanın Maarifçe ihtiyacım hakkıyla telif ve temin edebilecek en müessir bir çare var ise, o da işte bu tedbir-i musipten ibarettir. Ancak ihtiyaca nispetle dokuz mektep az olduğundan bu mekteplerin ve tahsisatının iki misline iblağım selamet-i vatan namına teklif eyleriz”

Bugün bizim her şeyden ziyade düşüneceğimiz, çalışacağımız bir şey varsa o da maariftir. Havaya, suya, hayata olan ihtiyacımız kadar maariğe muhtacız” denilmiş ve eğitimsizliğin yol açacağı durumlara da değinilmiştir. *“Cehalet öyle bir mikroptur ki bulunduğu yerlerde isyan, şekavet(haydutluk) kolerasının zuhuruna sebep olur.”*⁶³⁸

“Mekteplerimiz” başlıklı bir yazı 1909 yılında yapılan bir konferanstan bir sözü satırlarına taşıyarak eğitimin önemine değinmiştir: “Bugün ki Osmanlılık yarınki mekteplerde hazırlanacaktır.” Yazının devamında da mekteplerin milletlerin mazilerini ortaya koyduğu ve gelişmişlik seviyelerini belirleyen en önemli unsur olduğu belirtilmiştir: “Bir memleketin durumu hakkında fikir sahibi olmak için en kestirme yol o milletin, o memleketin mekteplerini tetkik etmek gerekir.”⁶³⁹

1908 yılında yayına başlayan “Kürdistan Gazetesi”nde Kürtler ile Ermenilerin ve Kürtlerin kendi aralarında yaşadıkları anlaşmazlıkların Meşrutiyet ortamında son bulacağı belirtilmiştir. Aynı gazetede yer alan “Emir Bedirhan Ailesinin Bütün Kürtlere Nasihati İttifaktır” başlıklı yazıda Kürtlerin çatışmalara son vererek okullar açıp, sanat ve eğitime gereken önemi vermeleri yönünde uyarılarda bulunulmuştur.⁶⁴⁰

“Şark ve Kürdistan Gazetesi”nde de ıslahat ve eğitim konuları işlenmiştir. Said-i Kurdi, gazetede eğitim konusuna değinmiştir. Kurdi, Doğu/Güneydoğu bölgelerinde bazı okulların açılmasına rağmen yerel nüfusun bu okullardan yararlanamadığını vurgulamış, gönderilen öğretmenlerin Kürtçe bilmemelerini ise neden olarak sunmuştur.⁶⁴¹

Hêvî Cemiyeti’nin yayın organlarında da eğitim en çok yer bulan konular arasındadır. Diyarbekirli Fikri Necdet “birçok Kürdün okuma yazma bilmediğini” söylemektedir. Başka bir makalede de derhal okuma-yazmanın öğrenilmesi, yeni bir alfabenin oluşturulması, tarih ve sözlük çalışmaları yapılması ve aşiretler üzerinde kültürel çalışmalarda bulunulması gerektiğinden bahsedilmiştir.⁶⁴² Hetawî Kurd’da yer alan bir yazıda da Kürtlerin geri kalmışlığının sebebi olarak eğitimsizlik

⁶³⁸ “İçtimai Dertlerimiz”, **Dicle**, 21 Temmuz 1327.

⁶³⁹ Mekteplerimiz, Diyarbekir’de Dicle, 24 Haziran 1329; Benzer yazılar için bakınız: Diyarbekir’de Dicle, 8 Temmuz 1329; Diyarbekir’de Dicle, 29 Temmuz 1329; Diyarbekir’de Dicle, 11 Têşrin-i Sâni 1329.

⁶⁴⁰ Bahsi geçen yazının orijinal başlığı Kürtçe olup, “Nasiheta Malbata Emîr Bedirxan e Ji bo Hemû Kurda Tifaqi” şeklindedir. (Koç, s.42.)

⁶⁴¹ Mardin, s.130.

⁶⁴² Bajalan, ss.129-130.

gösteriliyordu. “Kürtlerin bugünkü düşkünlüklerinin sebebi cehalettir. Bunu gidermek için küçük yaştaki çocukları şimdiden okutmaya başlatmak gerekir.”⁶⁴³

KTTG’de yayınlanan ve Doğu/Güneydoğu bölgelerinde eğitimin kötü konumda olduğunu belirten “*Kürdistan’da Maarif*” başlıklı yazı birçok açıdan önemlidir. Yazı bize Abdülhamid dönemi eğitiminin yetersizliğini gösterdiği gibi halkların eğitim seviyelerinin nasıl yükseltilebileceği konusunda da ipuçları sunmaktadır. Yazıyı önemli kılan bir nokta da bölgeye sürgüne gönderilmiş ve burada yedi yıl kalmış biri tarafından yazılmış olmasıdır. Yazı bu yönüyle devlet gözünden özeleştirici mahiyetini de taşımaktadır. Seyyid Muhammed İsmetullah imzasını taşıyan yazıda devletin birçok milleti yanlış politikalarından dolayı eğitimden yosun bıraktığını bu milletlerden biri olan Kürtler üzerinden anlatmıştır. Ayrıca Devletin genel itibarıyla eğitime pek katkı yapmadığına değinen Muhammed İsmetullah, eğitimin gelişebilmesi için bölgenin ihtiyaçlarına ve zamana göre dersler konulmasını ayrıca eğitimin o bölgenin şartlarına göre düzenlenmesini ister.⁶⁴⁴

Bitlis İsyanı sonrasında Tanin Gazetesinde yayınlanan bir makalede “isyan” olgusunun temelinde cehaletin yattığı, dolayısıyla Bitlis İsyanının çıkmasının da cehaletle sıkı sıkıya bağlı olduğu vurgulanmıştır. Yazıda ayrıca cehalet aleyhine cihat yapılması gerektiği konusunda nasihatte bulunulmuş, mekteplerin arttırılarak eğitim seviyesinin yükseltilmesi cehaletten kurtuluş yolu olarak gösterilmiştir.⁶⁴⁵

Doğu/Güneydoğu Anadolu’da eğitimi geliştirebilmek için İTC üyeleriyle KTTC üyeleri bazı konularda birlikte hareket etmiştir. Örneğin KTTG’deki bir yazı İttihat ve Terakki üyesi Diyarbakır Mebusu Fevzi Bey’in mektubuna verilmiş bir cevap niteliğindedir. Kürt dilinin ve edebiyatının geliştirilmesi konusundaki çalışmalarından bahsedilen yazıda Aktepelî Şeyh Abdurrahman Efendi’nin Kürt diliyle bir tarih yazmakta olduğunu, Ziya Efendi’nin Kürtçe atasözleri ile dilbilgisi hazırladığını ve bir Kürtçe sözlüğü yakında yayımlayacağını, Hanîli Salih Bey’in de bu konuda çalıştığını öğreniyoruz.⁶⁴⁶ Görüldüğü gibi halkın eğitim seviyesini arttırmak için hükümetin yanında aydınlarında çalışmaları vardır.

⁶⁴³ Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, s.106.

⁶⁴⁴ Bozarslan, ss.468-469.

⁶⁴⁵ “Cehalet Aleyhinde Cihat”, **Tanin**, 27 Mart 1330.

⁶⁴⁶ Malmîsanij, KTTTCG, s.33.

Eğitimin konusunda KTTC'nin başka bir projesi de okullar açmaktır. KTTC, tüzüğünde Maarif Nezareti ile birlikte hareket ederek gereken yerlerde okullar açmaya çalışacağı, Maarif Nezaretinin açmadığı yerlerde Cemiyetin bu eksikliği gidereceği belirtilmiştir.⁶⁴⁷ Cemiyet, bu doğrultuda “Kürt Neşr-i Maarif Derneği” adında bir dernek kurmuş ve “Mekteb-i Meşrutiyet” adıyla da bir okul açmıştır. Kürt aydınları kendi halkları için siyasi ve kültürel çalışma ortamı buldukları için umutludurlar. Tanin gazetesinde “Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti” başlığıyla verilen ilanda okulun açılışında Kürt aydınlarının Meşrutiyet'in faydalarından bahseden konuşmalar yaptığından ve Kürtler için eğitimin gerekliliği ve faziletinden bahsedilmiştir.⁶⁴⁸

Okul, adından da anlaşılacağı üzere Osmanlılık düşüncesi doğrultusunda kurulmuştur. 1910 yılında Meşrutiyet Mektebi adıyla Kürtler tarafından bir okulun açılması özellikle Kürt aydınlarının Meşrutiyet düzeni sahiplendiklerini göstermektedir.

Okulun açılışına farklı gruplardan manevi destekler gelmiştir. Örneğin Ermeni basını okulun açılışına ilgi göstermiş, destek vermiştir. Diğer yandan maddi yönden okulun idaresi ayrı bir sorundur. Okul bağışlar yoluyla varlığını korumaya çalışmıştır. Bağış yapan isimlerden biri 1911 yılında kısa bir süre Maarif Nazırlığı yapmış olan Süleymaniye Kürtlerinden İsmail Hakkı Baban'dır. Baban, bilindiği gibi İttihat ve Terakki'nin haricinde 1909 yılında kapandığı anlaşılan KTTC'ye de üyeydi. Baban'ın notlarının arasında çıkan bilgilerde okulun adı “Kürt Meşrutiyet Mektebi” olarak geçmektedir. Ayrıca Baban notlarının arasına okula 1.900 kuruş para yardımı yaptığını eklemiştir.⁶⁴⁹

Maddi sıkıntı sadece Meşrutiyet Mektebi'nin değil Osmanlı'nın tüm okullarının temel sorunuydu. Osmanlı maliyesinin bozuk olması İttihat ve Terakki'nin düşüncelerini uygulamaya geçmesini engelliyordu. Maddi yetersizlik yeni bir durum değildi. İttihatçılarda daha öce uygulanmış kaynak bulma yöntemlerine yenilerini ekleyerek bu sorunu aşmaya çalışmıştır. Örneğin Müslümanlar, eğitime para vererek destek olmaları konusunda özendirilmiştir. İttihatçılar, “Müslümanlara gayrimüslimler eğitime nasıl destek oluyorsa sizde destek olmalısınız” diyordu. Ayrıca vilayet idarelerinin girişimiyle piyangolar düzenliyor,

⁶⁴⁷ Malmîsanij, KTTCG, s.37.

⁶⁴⁸ B. Demir, ss.75-76

⁶⁴⁹ B. Demir, s.76; Malmîsanij, Diyarbakır'da Kürt Ulusçuluğu, s.33.

okullar yararına sinema gösterimi yapılıyor, hediye sandıkları kurularak öğrencilerin yardım etmeleri sağlanıyordu.⁶⁵⁰ Örneğin bu amaçla 1910 yılında Diyarbakır’da bir tiyatro düzenlenmiştir. Tiyatrodan elde edilecek hasılatın merkez mekteb-i iptidaiye menfaatine kullanılacağı kararlaştırılmıştır.⁶⁵¹

Diyarbakır, maddi sıkıntının yaşandığı vilayetlerdendir. Hükümet, 1914 yılında Diyarbakır’ın maarife ve mektebe olan ihtiyacını göz önüne alarak bir önceki yıla kıyasla büyük oranda artış yapılmasını teklif etmiştir.⁶⁵² Encümen ve Heyet-i Umumiye de maarif masraflarında artış yapılmasını kabul etmesine rağmen vilayetin geliri hükümetin teklifini tamamen karşılayacak bir gelire sahip değildir. Bu yüzden hükümetin teklifi belirli kısımlarda aksatılarak tasarruf yoluna gidilmiştir.⁶⁵³

Diyarbakır Maarif İdaresi maddi sorunu aşmak için Diyarbakır Maarif Komisyonuna ait malların kira bedellerini çıkararak, kiraya vermek üzere resmi ilanla duyurmuştur. Gayrimenkul mallar haricinde vakıf gelirleriyle ve halktan alınan öşür ile varlıklı ahaliden alınan yardım paralarıyla finanse edilmeye çalışılmıştır.⁶⁵⁴

Maddiyatın yanında diğer bir önemli sorun ise “dil”di. Osmanlı vilayetlerinin birçoğunda farklı diller konuşuluyordu. Bundan dolayı açılan okulların hangi dille eğitim yapacağı tartışma konusudur. Abdülhamid döneminde bu konuda çalışmalara başlanmıştı. Bu dönemde taşraya yönelik Osmanlı eğitim siyaseti yerel koşulları ve farklılıkları göz önüne almayan bir yapıdaydı. Müfredat genellikle İstanbul’la aynı tutulmaya çalışılmıştır. Türk olmayan yerlerde Türk dili teşvik edilmiş ayrıca Arnavutluk ve Doğu/Güneydoğu Anadolu’da Türkçenin tek öğretim dili olması hedeflenmiştir.⁶⁵⁵ İttihatçıların da bu konuda benzer bir eğitim politikası yürüttüğünü söyleyebiliriz. İttihat ve Terakki okullara zorunlu Türkçe dersleri koymuştur. Ayrıca resmi orta ve yükseköğretim kurumlarında ders dili Türkçe olacak, orta öğretimde yerel diller de okutulacaktır.⁶⁵⁶

⁶⁵⁰ Uyanık, s.80.

⁶⁵¹ Diyarbakır, 30 Kânûn-ı Evvel 1326

⁶⁵² “*Diyarbakır Vilayetinin 1913 (R. 1329) yılı hususi bütçesinde vilayetin toplam geliri 2.576.850 kuruş, toplam gider ise 2. 634. 119 kuruş olarak tayin edilmiştir. Söz konusu giderden Vilayet Maarif Dairesi’ne tahsis edilen miktar 1. 082. 942 kuruştur.*” (Hatip Yıldız, “Diyarbakır Vilayeti Maarif Masraf Bütçeleri (1870-1920)”, <http://www.e-sarkiyat.com/makaleler/hatipyildiz.pdf>, (05.10. 2013), s.92.)

⁶⁵³ H. Yıldız, s.93.

⁶⁵⁴ H. Yıldız, ss.90-91.

⁶⁵⁵ Somel, Eğitimin Modernleşmesi, ss.257-258.

⁶⁵⁶ Uyanık, s.73.

Doğu/Güneydoğu Anadolu’da yerel lisan tartışmalarına geçmeden önce bahsetmemiz gereken bu konunun Osmanlı içinde çok geniş bir alanda ve birçok farklı kesim tarafından tartışıldığıdır. Meşrutiyet ile birlikte Cemaat ve yabancı okullar haricinde Müslüman cemaatler içinde yer alan Araplar, Arnavutlar ve Çerkezler de kendi dillerinde eğitim talebinde bulunmaya başlamışlardır. Akabinde, bahsi geçen gruplar Meşrutiyet ile birlikte kendi cemaatlerince toplanmaya başlayarak dil sorununu tartışmışlardır. 1908 Temmuzunun hemen ardından Manastır’da, Debre’de ve İlbasan’da yapılan Arnavut Kongrelerinde harf sorunu ve Arnavutça eğitim tartışıldığı için bu bağlamda ele alınabilir.⁶⁵⁷

Said-i Kurdi, mahalli dillerin eğitim dili olarak okutulması konusuna Kürtler üzerinden yaklaşmıştır. Kurdi, Kürtler için medrese eğitiminin daha uygun olduğunu söylemiştir. Kurdi, medreselerde eğitim dilinin Kürtçe olduğunu, eğer laik Osmanlı eğitimi yapılacaksa Türkçe bilmeyenlere kolaylıklar sağlanması gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁵⁸ Mahalli lisanın kullanımı Kurdi’nin “Şark ve Kürdistan Gazetesi”ndeki bir makalesinde ele alınmıştır. O’na göre eğitimden mahrum kalınmaması için yerel dilde öğretim yapılmalıydı.⁶⁵⁹

Babanzade İsmail Hakkı da Hetawî Kurd’da çıkan “Kürtler ve Kürdistan” adlı yazısında dilin önemine dikkat çekerek “yarım dilli bir ulus olmaz. Öyle bir ulus ne bilim ve sanat öğrenebilir, ne de ilerleyebilir” demiştir.⁶⁶⁰

Ermeni Mebus Zöhrap Efendi’de Meclisteki konuşmasında eğitim dili konusuna değinir:

Şüphe yok ki terbiyenin yeknesak olması, hatta mümkünse lisanın tek olmasını isteriz. Fakat her şey imkân dairesinde olmalıdır. Eğer Osmanlı lisanı arzu edilen derecede yaygın olsaydı birliğimiz daha sağlam olurdu. Bunca senedir İslam unsuru içinde yaşadığımız halde Osmanlı lisanını yeterince bilmediğim için üzgünüm. Benimle beraber diğer Ermeniler ve diğer Osmanlı unsurları da aynı fikir ve durumdadır.(...)Bugün eğitimle meşgul olan birçok hükema ilköğrenimin anadilinde olması gerektiğini söylüyorlar. Bunun sebebi siyasi değil, çocuğun eğitiminin gelişmesidir. Bugün dünyada tek milletten teşekkül eden hiçbir büyük devlet de yoktur. Oralarda da ilköğretimde coğrafya, tarih, matematik dersleri kendi ana dillerinde okutulur. Devletin lisanı asliyesi, eğitimi bir dereceye kadar yükselmiş olanlar daha yüksek mekteplere giderler. Orada onlara vatana hizmet vesaire öğretilir. Bundan sonra çeşitli diller bu arada Osmanlı dili de öğretilir.⁶⁶¹

⁶⁵⁷ Çelik, ss.109-110.

⁶⁵⁸ Mardin, s.131.

⁶⁵⁹ Şark ve Kürdistan, 19 Têşrin-i Evvel 1324

⁶⁶⁰ Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, s.102.

⁶⁶¹ Aktaran: Karaer, s.98.

Aynı konuya Genç Mebusu Muhittin Efendi 1910'da yaptığı bir konuşma sırasında yer vermiştir:

*Büyük köylerde, Nahiye merkezlerinde muntazam İptidâî, Nahiye ve Kaza merkezlerinde birinci sınıf Zükûr, İnâsi Rüşdî, civar merkezlerinde idadi mektepler ve Darüssinâalar tesis olunsun. Ve bu mekteplere ahalinin cehil ve taassubunu okşamak üzere talebenin ahlaki derslerine bakmak ve Türkçe anlayamadıkları dersleri layikiyle ve lisani mahalli ile tercüme ve müzakere suretiyle çocukları maarife tergiyb eylemek üzere, mahalli ulemasından da muvazzaf birer müderris tayin olunsun.*⁶⁶²

1912 yılında mecliste aynı konu bu defa Urfa Mebusları Saffet ve Ömer Edip Beyler tarafından gündeme taşınmıştır: “Meselâ Arabistan, Kürdistan cihetlerinde bulunan ahali lisân-ı Osmaniye anlamazlar. Binaenaleyh, bendeniz teklif ediyorum ki, memûrîn-i Hükümetin icra edeceği vesâyâ- yı müessire ahalinin anlayabileceği lisan ile yani lisân-ı mahallî ile olsun.” Ancak Urfa Mebuslarının bu isteği mecliste olumlu yanıt bulmamış ve kabul edilmemiştir.⁶⁶³

Bu görüşlerin aksi yönünde, eğitim dili olarak Türkçe'nin kullanılması gerektiğini söyleyen bir yazı KTTG'de yayınlanmıştır. Erzincanlı Hamdi Süleyman'ın kaleme aldığı yazı hem dil sorununu hem de Doğu/Güneydoğu Anadolu'daki maarif sorunlarını içermektedir. Yazar, ilkokulun zorunlu olması gerektiğini ve okullarda Osmanlı'nın ortak dili olarak Türkçenin okutulması gerektiğini düşünmektedir. Hamdi Süleyman Bey, Kürtçeye karşı olmadığını ancak okulların ve eğitimin Kürtçe ders verebilecek düzeyde olmadığını söyleyerek sadece Kürtler için değil tüm Osmanlıların Türkçe kullanmaları gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁶⁴

Uyanık, İTC içinde gizli bir Türk kimliği bilincinin olduğunu söylemektedir. Osmanlılık, Türklerin doğrudan kendi milliyetçiliklerini yönelmesinde engeldir. Bunun için Osmanlı'nın mevcut yapısı korunarak bu yapı içinde Türk unsuruna daha fazla önem verilmeye başlanmıştır.⁶⁶⁵ 1912 sonrasında İttihatçıların içine düştüğü durum bir paradokstur. Özellikle bu yıldan itibaren, Türkçülük kültürel bir argümandan çıkıp siyasi ve ideolojik argümana dönüştüğü ölçüde İttihat ve Terakki bir yandan giderek Türkçülüğü ön plana çıkarmış, diğer yandan idare merkeziyetçiliğinden yumuşamaya gitmiştir.

⁶⁶² MMZC, Devre: 1, İçtima: 2, Cilt: 6, ek.1, s.1.

⁶⁶³ MMZC, Devre: 2, İçtima: 1, Cilt: 1, s.402.

⁶⁶⁴ Bozarslan, ss.401-402.

⁶⁶⁵ Uyanık, s.76.

İttihat ve Terakki'nin böyle bir çelişki içine girmesinde kendi siyasal geleceğinin yanında Osmanlının elde kalan topraklarının korunması çabasının olduğunu da söyleyebiliriz. 1912 erken seçimlerinin olması ve savaşların ardı sıra yaşanmaya başlaması mutlakiyetçilikten tavizi de beraberinde getirmiştir. Örneğin 1912 yılında Urfa Mebuslarının mahalli lisanla eğitim önerisi kabul edilmemesine karşın 1913 yılında Arap vilayetlerinde kendi dillerinde eğitim yapan okulların açılmasına izin verilmiştir. Bu konuya Mahmut Şevket Paşa günlüğünde yer verir:

Şöyle ki: bundan böyle istidalar Arapça yazılabilecek, mahkemede Türkçe bilmeyenler Arapça konuşabilecek, bu lisanda ilanlar verilebilecekti. Bu vilayette iptidai, rüştiye, idadilerde Türkçe ile beraber Arapçanın da tedris dili olmasına tedricen çalışılacaktı. Arap vilayetlerindeki yüksek mekteplere gelince, buralarda tedrisat tamamen Türkçe olacak, fakat yardımcı lisan olarak Arap dili ve edebiyatına daha ehemmiyet verilecekti. Bu kararların tatbikatının neticesini görmek için, sulhtan sonra Suriye vilayetine gidecektim.⁶⁶⁶

Kuşkusuz eğitim alanındaki bu politikanın kısa sürede değişkenlik göstermesinin nedeni ülkenin geri kalanının elde tutulmak istenmesidir. Hükümetin yerel yönetimlerin güçlendirilmesi yönünde kararlar almasına karşın Dünya Savaşının patlak vermesi uygulanamamasına neden olmuştur.

Diğer bir konu da Meşrutiyet'le birlikte okullaşma oranında artış olup olmadığıdır. Öncelikle söylememiz gereken bu konuda Meşruti idarenin ilk işi durum tespitiydi. Uygulamaya geçilmesi zaman alacaktı. İttihat ve Terakki'nin kısa vadede yaptığı mevcut okulların durumlarında iyileştirme yapmaktı. Bu alanda hem meclis hem de bölge eşrafı, halkı ve aydını çalışmalarını yürütüyordu. 1912 Seçimleri öncesinde namzetliğini koyan Diyarbakır ulemasından Mahmud Faik Efendi'nin vaatleri bölgedeki sorunların başında eğitimin geldiğini gösteriyordu. Mahmud Faik Efendi, mebus seçilmesi halinde alacağı parayla Diyarbakır'da bir kütüphane ile bir mektep açacağını ayrıca bir gazete çıkaracağını vaat etmiştir.⁶⁶⁷ Bunun yanında kısa vadeli politikalara ve yapılan konuşmalara bakıp, hiç okul açılmamıştır demekte yanlış olur. Çünkü Doğu/Güneydoğu Anadolu'da okullar açıldığını çeşitli vesilelerle öğreniyoruz.

1908 yılında Diyarbakır'da bir Maarif Dairesi inşası lüzum görülmüş ve Hükümet Konağı civarında bir arsa tahsis edilmiştir. Yapılan keşif ve araştırmalar

⁶⁶⁶ Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, s.93.

⁶⁶⁷ "Mebus Namzetleri", **Dicle**, 9 Şubat 1327

sonucunda 39 bin beş yüz kuruşa vücuda getirilebileceği hesaplanan dairenin inşasına izin verilmiştir.⁶⁶⁸ Mecliste maarif durum üzerine çeşitli vilayetlerin mebuslarından gelen sorulara cevap veren Maarif Nazırı Emrullah Efendinin konuşmasında “Diyarbakir’de bir Dârümuallimîni İptidai ve Rüşdi tesis ettik. Onun için de orada mühmel bir Mektebi Sanayi binası varmış, yeniden birçok tamirat icra ettik. Mektebin levazımını hazırladık, mektep bugün açıl(dığını)” öğreniyoruz.⁶⁶⁹ Ayrıca 1910 yılında Ergani Nahiyesi merkezinde tamir edilmekte olan Mekteb-i Rüşdiye binasının tamirata tamamlanmış ve “şan-ı Meşrutiyet’e layık bir suretle resmi küşadı icra kılın”mıştır.⁶⁷⁰ Diyarbakir Gazetesi’nin 1910 yılına ait bir sayısında Beşiri, Derik, Midyat, Nusaybin, Viranşehir kazalarında küşad edilecek Rüşdiye mektepleri için muallim ilanı yayınlanmıştır.⁶⁷¹ Bunlar haricinde Diyarbakir merkezinde bir Lise Darümuallimini⁶⁷², Çermik’te bir İptidai⁶⁷³, Beşiri kazasında Rüştiye ve İptidai⁶⁷⁴, Lice kaza merkezinde⁶⁷⁵, Maden’de⁶⁷⁶ ve Siverek’te bir Rüşdiye açılmıştır.⁶⁷⁷

Hetawi Kurd’da eşrafın kendi paralarıyla köyde okul açmalarından övgüyle bahsedilerek, eşrafa “Kürtlük” namına teşekkür edilmiştir. “Ayıntab’ın sırf Kürtlerle meskûn Yuna karyesi eşrafından Hoca Halil Ağazade Ahmed Hurşit Efendi Hazretlerinin mezkûr karyede umum masârifi kise-i hamiyetinden verilmek üzere bir mektebin küşadına mimmet buyurdıklarını ve mektebin resmi küşadı icra’ olunarak tahsile mübaşeret edildiğini haber aldık(...)”⁶⁷⁸

Hetawi Kurd’da yer alan başka bir yazıda da bu defa Siverek Sancağında okul açıldığını öğreniyoruz:

*Meşrutiyet ibtidasında şehrimiz sancağı ve mevcut olan rüşdiyye mektebi de beş senelik idadiye kebir olundu ise de matlub (istenen) ve muntazar olan intizam ve terakki meşhud olmamaktadır. Zikredilen sübyan mesleklerinden başka ibtidai denilen üç dört mektebde de aynı tarz-ı sakîm (hastalıklı) ve elîmde evlad-ı vatana ders verilmektedir.*⁶⁷⁹

⁶⁶⁸ BOA, BEO, Dosya No: 3409, Gömlek No: 255607, s.2.

⁶⁶⁹ MMZC, Devre: 1, İçtima: 3, Cilt: 2, s.92.

⁶⁷⁰ Diyarbakir, 16 Haziran 1326.

⁶⁷¹ Diyarbakir, 18 Têşrin-i Sâni 1326.

⁶⁷² Diyarbakir, 16 Kânûn-ı Evvel 1326.

⁶⁷³ Diyarbakir, 9 Şubat 1327.

⁶⁷⁴ Diyarbakir, 17 Têşrin-i Sâni 1327.

⁶⁷⁵ Dicle, 16 Şubat 1327.

⁶⁷⁶ Diyarbakir, 30 Kânûn-ı Evvel 1326.

⁶⁷⁷ Diyarbakir, 26 Nisan 1328.

⁶⁷⁸ Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, ss.107-108.

⁶⁷⁹ Malmîsanij, Hêvî Cemiyeti, s.278.

Okullar açılmasına rağmen bu oranın çok düşük seviyede kaldığını görüyoruz. Bu durum sadece Doğu/Güneydoğu Anadolu ile de sınırlı değildir. Osmanlının birçok bölgesinde okul sayısındaki düşüklük eleştiri konusu olmuştur. Örneğin, 1911 yılı Maarif bütçesi görüşmeleri sırasında Preveze mebusu Hamdi Bey, Çamlık livasına bir okul açılmasına karar verilmesine rağmen uygulamaya geçilmemesinden şikâyetçidir. Ayrıca okul yapılmak istenilen yerlerin sadece isyan çıkan yerler olduğunu belirterek isyan çıkmayan yerlerde herhangi bir gelişmenin yaşanmadığını ileri sürmüştür.⁶⁸⁰

Okul sayısında bir miktar artış olmasına rağmen bu tek başına eğitimi arttırmak için yeterli değildi. İttihat ve Terakki eğitim sorununu çözmek için başlattığı çalışmalardan biri de gece dersleriydi. İTC düşük okur-yazarlık oranını göz önünde bulundurarak, okula gidemeyen çocuklara yönelik gece dersleri vermeye başlamıştır. Bunu da halkın alt katmanının katılacağı konferanslar izlemiştir.⁶⁸¹

İttihat ve Terakki kulüplerinin mektep işlevi kazandırılarak başlatılan gece derslerinde bir ilkokul mezununun bilgi düzeyini kapsayan bir ders programıyla halkın eğitim düzeyini yükseltmeyi hedeflemiştir. Derslere katılanlara vatan ve milletin menfaatleri anlatılıyor, elbirliğiyle sanayi, ziraat ve ticaretin ilerlemesi için yapılması gerekenlerden bahsediliyordu.⁶⁸²

Doğu/Güneydoğu vilayetlerinde de İttihat ve Terakki Kulüplerinde gece dersleri verilmeye başlanmıştır. Gece derslerinin başladığı vilayetlerinden biri de Diyarbakır'dır. Peyman Gazetesinde Diyarbakır İttihat ve Terakki Kulübünde okutulacak gece derslerinin adları ve kim tarafından verilecekleri yer almıştır.⁶⁸³ Diyarbakır'da gece dersleri verilmeye başlanmasından sonra halk, derslerine katılması için İttihat ve Terakki Kulübüne davet edilmiştir.⁶⁸⁴

İTC, Diyarbakır Şubesinde verilen konferanslarla eğitimi sıklıkla dile getirmiştir. Diğer yandan Meşrutiyet'in ilanı kutlamaları sırasında kıraathaneler ve

⁶⁸⁰ Çelik, ss.318-319.

⁶⁸¹ Uyanık, s.78

⁶⁸² Uyanık, s.78.

⁶⁸³ Peyman, 23 Têşrin-i Sâni 1325; Ayrıca, Issı verilecek dersleri günleriyle birlikte bir tablo içinde verir. Gece Derslerinin ve dersi verecek kişilerin adları şöyledir: Binbir hadis ve hemesi Dersi Havacı Hamdi Efendi tarafından; Fransızca Yüzbaşı Eşref Efendi tarafından; Türkçe Kıraat Reji Müdürü Abbas Efendi tarafından; Hukuk, Maiyyet Memuru Rasim Efendi tarafından, Coğrafya Eşref Efendi tarafından; Hesab Mülazım İsmail Efendi tarafından; Farsça Kıraat Reji Müdürü Abbas Efendi tarafından verilecektir. Bu derslere ileriki bir tarihte Osman Remzi Efendi tarafından verilen Kanun-i Ceza Dersi eklenmiştir. (Issı, Diyarbakır'de İlk Hususi Gazete, ss.109-112.)

⁶⁸⁴ Peyman, 30 Têşrin-i Sâni 1325; Issı, Diyarbakır'de İlk Hususi Gazete, s.110.

mektepler açarak eğitime katkı yapmaya çalışmıştır. Bu mekteplerden biri “ayd-ı milli” (Meşrutiyet’in ilanı) münasebetiyle yapılan tören sırasında İTC tarafından Mardin’de açılmıştır.⁶⁸⁵

Genel itibariyle İttihat ve Terakki’nin halkın eğitilmesi konusunda çabaladığını söylememiz gerekir. Çalışmalarını okullarda yapılanlarla sınırlı tutmayan İttihat ve Terakki, “halk eğitimi” olarak adlandırılan bir tarzda yani gece dersleri, konferanslar gibi uygulamalarla desteklenmiş bir yol izliyordu.⁶⁸⁶ Ancak İttihatçılar eğitim konusunda başarılı sayılmalarına rağmen bunun kısa sürede düzelmeyeceği ortadaydı. Bunu Meşrutiyet’in ilanından dört beş sene geçmesine rağmen gazetelerin “mektepler”, “eğitim”, “ıslahat” gibi başlıklar atmalarına bakarak rahatlıkla söyleyebiliriz. Ama yine de İttihatçıların politikaları Osmanlıda laik ve modern bir eğitimin temellerini de atmıştır. Diğer yandan 1913’le birlikte Türkçü akımın güçlenmesi ve savaşların çıkması eğitim dâhil her alanda “milli” vurgusunu güçlendirmiş, bu da Cumhuriyetçi kuşağın dayanak noktalarından biri olmuştur.

5.2.3. Güneydoğu Anadolu’da Karayolları ve Demiryolları’nın Islahı

Kara ve demiryolları bir bütün olarak Osmanlının tüm ıslahat çalışmalarının geleceği açısından önemliydi. Yolların işler duruma gelmesi başta ziraat olmak üzere birçok alanda kalkınmayı beraberinde getirecekti. Ancak Osmanlı’da yollar daha çok askeri harekât ile birlikte ele alınan bir durumdu. Osmanlı’nın yol politikasının önemli bir kısmını asayiş oluşturuyordu. Kara ve demiryolları devletin hâkimiyetin her bölgesine ulaşmasının aracıydı. Devlet, ıslahatı askeri bir zorunluluk olarak ele almasına karşın bu alanda yine de başarılı olamamıştır. Söz konusu merkeze uzak Doğu/Güneydoğu bölgeleri asayişsizliğin olduğu yerlerdi ama aynı zamanda askeri düşüncenin haricinde yollara en çok ihtiyacı olan bölgelerdendi. Meşrutiyet sonrasında bu algı bir ölçüde kırılmışsa da tam manasıyla aşıldığını söyleyemeyiz.

⁶⁸⁵ Dicle, 11 Ağustos 1327

⁶⁸⁶ Uyanık, s.85

5.2.3.1. Karayollarının Durumu-İslahatı

Osmanlı devletinde yollar genel yollar ve vilayet yolları olmak üzere ikiye ayrılırdı. Osmanlı mali sisteminde hükümet mali yılın başında genel bütçeden her nezaretin bütçesini hazırlardı. Nezaretlerde vilayetlerin ihtiyacına göre belirli oranlarda tahsisat ayırılırdı. Bundan sonraki aşamada Vilayetlerin genel meclislerinde hangi yolların yapılacağı ihtiyaca göre belirlenerek çalışmalara başlanırdı. Genel yollar olarak adlandırılan devlet yollarının yapılmasına genel bütçeden pay ayrıldığı zaman yapımına başlanıyordu. Vilayet bütçeleri genel sorunların hepsi göz önüne alınarak ayarlama yapıldığından yollara ayrılan bütçe azalıyor bu da yolların yapılmasını zorlaştırıyordu.⁶⁸⁷

Bu konuya 3 Haziran 1326 (1910) tarihinde yapılan müzakerelerde Nafia Nazırı Hallacyan Efendi Nafia Nezareti bütçesi hakkında konuşurken değinmiştir:

Memleketimizin yol ihtiyacı ve var olan yolların ıslah edilmesi çok önemlidir. Bunun için hükümet birçok tedbir düşünmüştür. Buna göre bundan 6 ay evvelki Memaliki Osmaniye yollarının sureti muntazamada ikmal ve inşası için bir layiha tertip edilmişti. Layihaya göre, 12 milyonun tedariki babında teklifte bulunulmuştu. Fakat iktisadi durumumuz buna mani oldu. Yapılması düşünülen 30 bin kilometre yolun kafesi nazarı dikkate alınmayıp, ancak 1,5 milyon lira sarf olunmak üzere 3 milyon lira sarf edeceğiz. Fakat bilindiği gibi yol yapımı iki aşamalıdır. Birincisi merkez yollar ve vilayet yolları. Bu yolların tutarı 10 bin km'den ibaret değildir. Belki 50 bin, belki de 60 bin km'den ibarettir. Şimdilik devlet bu paraya tahammül etmiyor.⁶⁸⁸

Doğu/Güneydoğu Anadolu bölgelerinin yollara olan ihtiyacını en iyi dile getiren bölgenin mebuslarıydı. Mebuslar genelde kendi halklarının durumu üzerinden bölgenin sorunlarına değinmiş ve ıslahat talebinde bulunmuşlardır. Bölge mebuslarının yolların durumu hakkındaki talepleri özellikle 1910 sonrasında artmıştır.

Erzincan Mebusu Fevzi Bey, 11 Şubat 1909 tarihli gensoru önergesiyle Doğu/Güneydoğu Anadolu yollarını Meclis gündemine getirmiştir. Erzincan Mebusu Fevzi Bey önergesinde Erzincan'a sevk edileceği zaman IV. Ordu'nun köylünün öküzüne ve arabasına el koyduğunu ve köylünün ekonomik durumunun kötü

⁶⁸⁷ Aydoğan, s.103.

⁶⁸⁸ Aktaran: Karaer, ss.112-113.

olduğunu belirttikten sonra yol yapımı için toplanan paranın nereye harcandığını sormaktadır.⁶⁸⁹

Mebuslar yolların genel yollardan sayılmasını sağlayarak genel bütçeden pay almak istiyorlardı. 1912 yılında Siverek Mebusu İsmail Vasfi Bey ve rüfekaşı Diyarbakır, Bitlis, Van yollarının turuk-u umumiyeden (genel yollar) sayılmasını talep etmişlerdir.⁶⁹⁰ Doğu/Güneydoğu Anadolu mebuslarının da sıklıkla dile getirdikleri bu konu “Diyarbakır-Bitlis tarikiyle Erzurum-Kığı tariki umumisinin Erzurum Vilayeti hududundan Harput’a kadar olan kısmını dahi turuk-u umumiye meyânına idhâl” edilmesiyle sonuçlanmıştır.⁶⁹¹

Meşrutiyetle birlikte Diyarbakır vilayetinde bazı yolların yapılmasının kararlaştırıldığı yönünde örnekler mevcuttur:

*Ergani Maden-i hümayunundan Diyarbakır’e giden şosenin beşinci kilometresinden ayrılarak “Piran” yolunu takiben Hanlar çapına ve oradan “Vişin” mevkiine kadar olan mahallin dördüncü derecede hususi yollardan olduğundan bunun birinci ve ikinci ve üçüncü derecede bulunan inşaatının hitamına ta’liki münasip olacağı(...)*⁶⁹²

Diğer yandan yollarda kısa sürede iyileşmenin yaşanması da beklenemeyeceği gibi yolların durumunda da hiçbir değişiklik olmadığı da ortadadır. Örneğin Dicle Gazetesinde Diyarbakır vilayet merkezindeki yolların yapıldığı günden bu yana düzeltilmediğinden, her yerin yağmurlu günlerde çamur deryasına döndüğünden bahsedilir.⁶⁹³

1914 yılına gelindiğinde bölge mebusları Meşrutiyet’in vaatlerinden yararlanmamış olacak ki devamlı şekilde eleştirilerde bulunmuşlardır. Örneğin Pirinççizade Fevzi Bey yolların gelen yollar kapsamına kabul edilmesiyle sorunların çözülmediğinden, daha önce (1910 yılını kastetmektedir) yapma imkânı oluşmuşken yolların yapılmamasından yakınmıştır.⁶⁹⁴ Ayrıca hükümetten bu durum hakkında cevap vermesini istemektedir: “(...)Hükümet bize bir şey söylesin; başladım, başlayacağım, başlıyorum desin. Bugün dört senedir bir metre yol yapılmıyor.”⁶⁹⁵

⁶⁸⁹ Gazel, s.189.

⁶⁹⁰ MMZC, Devre: 2, İçtima: 1, Cilt: 2, s.117.

⁶⁹¹ BOA, DH. İD, Dosya No: 3, Gömlek No: 79, s. 1-2; BOA, MV, Dosya No: 229, Gömlek No: 46; Ayrıca bakınız: MMZC, Devre: 3, Fevkalade İçtima: 1, Cilt: 1, s.72; Aydoğan, s.104.

⁶⁹² BOA, BEO, Dosya No: 3269, Gömlek No: 245152

⁶⁹³ Dicle, 5 Kânûn-ı Sâni 1327

⁶⁹⁴ MMZC, Devre: 3, Fevkalade İçtima: 1, Cilt: 1, s.78.

⁶⁹⁵ MMZC, Devre: 3, Fevkalade İçtima: 1, Cilt: 1, s.79.

Mamuretülaziz Mebusu Mehmet Said Efendi'de İttihat Terakki hükümetine eleştirilerini sunar ve yollar hakkında bir öneri getirir:

Ticareti Anadolu yapıyor, tekâlifi Anadolu veriyor, askeri Anadolu veriyor, her şeyi Anadolu veriyor, malını, canını veriyor. Anadolu yine nimeti maariften, nimeti medeniyetten mahrum kalıyor illallah. (Alkışlar) Yol nerede yapılıyor rüfeka-i kirama sorarım? Zannedirim ki görmemişlerdir. Allah aşkına hiçbir yol yapılmıyor ve yapılmaz da. Rüfeka-i kiramın nazarı dikkatini celbediyorum. Turuku umumiyyeyi kaldırmalı, valilere vermeli.⁶⁹⁶

Mehmet Said Efendi, Dersim bölgesine giden yolların ve köprülerin bölge için hayati önem taşıdığını belirtir ve bir an evvel yapılmasını istemiştir. Mehmet Sait Efendi, eğer Dersim'den yol geçerse bölge ahalisi Kürtlerin uygarlaşacağını söylemiştir. Ahalinin yolların yapılmasından sonra çeşitli meslekler yapacağını ve ticaretle uğraşacağını belirten Sait Efendi böyle bir uygarlaşma için Sivas, Mamuretüaziz ve Dersim yollarının yapılmasını fevkalade elzem olarak görmüştür.⁶⁹⁷

Diyarbakır Mebusu Zülfü Bey'de bölgenin acilen ıslah edilmesi gerektiğini, bu ıslahın olabilmesi için de öncelikle yolların yapılmasının şart olduğunu söyler. Ayrıca hükümeti her vilayete ıslah için para verilmesine rağmen Doğu/Güneydoğu Anadolu için para ayrılmamasından dolayı eleştirmiştir.⁶⁹⁸ Zülfü Bey haricinde Van, Diyarbakır, Muş, Genç ve Siverek mebusları da bölgenin yollarının yapılması için para tahsis edilmesini istemiş ancak kabul olunmamıştır.⁶⁹⁹

5.2.3.2. Doğu/Güneydoğu Anadolu'da Demiryolları Meselesi

Doğu/Güneydoğu Anadolu'da demiryollarının inşası için Hükümet ile bölge mebusları arasında sıkı pazarlıklar olmuştur. Demiryollarının inşası bölgede ulaşım sorununa önemli bir çözüm getirecekti. Bu durum bölgede ticareti de hareketlendirecek ve böylece bölgenin kalkınmasını sağlayacaktı. Bu konuda hem bölge mebuslar hem de hükümet hemfikirdi. Ancak inşası için bütçenin durumu önemli sorundu. Ayrıca Demiryollarının inşası ve işletmesi meselesinin yanında

⁶⁹⁶ MMZC, Devre: 3, Fevkalade İçtima: 1, Cilt: 1, s.80.

⁶⁹⁷ MMZC, Devre: 3, Fevkalade İçtima: 1, Cilt: 1, s.431.

⁶⁹⁸ MMZC, Devre: 3, Fevkalade İçtima: 1, Cilt: 1, s.446.

⁶⁹⁹ MMZC, Devre: 1, İçtima: 3, C: 6, s.510.

demiryolu hattında bulunan madenlerin kullanımının nasıl ve kimde olacağı diğer bir sorunu teşkil ediyordu. Bu açıdan demiryollarının inşası içinden çıkılmaz bir hal almıştı.

1908 Seçimleriyle meclise giren ancak kısa süre sonra vefat eden Pirinçizade Arif Efendi mecliste bulunduğu kısa süre zarfında şimendifer hattı konusuna önem vermiştir. Mecliste Bağdat Demiryolu meselesi gündeme gelmiş ve Arif Efendi de bu konuda görüş beyan ederek meşrutî idareden bölgeye şimendifer hattı doğrultusunda ıslahat talebinde bulunmuştur:

*Bu hattın inşa ve temdidî halinde Devletçe ve milletçe pek çok menafî hâsıl olacak, hususiyle, mebusu olduğum Diyarbakır'e bir şube verilmesi meşrutî idi. Anadolu'nun cenubunda vaki olan hattın Harput - Diyarbakır - Bitlis vilayetleri her türlü mesairi medeniyeden mahrum ve bütüin vilayati Osmaniye içinde en ziyade meyustur.*⁷⁰⁰

Sivas Mebusu Dağavaryan Efendi, evvela demiryolların yapılması gerektiğini söylemiştir. Dağavaryan Efendi'ye göre Samsun'dan Diyarbakır'a ve Trabzon'dan Diyarbakır'a hatlar inşa edilmelidir. Bu da o hatların güzergâhında bulunan büyük şehirlerden geçmek ve civardaki büyük şehirlere de birer şube açılması suretiyle olmalıdır.⁷⁰¹

Bölgenin birçok mebusu şimendifer hattı inşası ve güzergâh konusunda görüş beyan etmiştir. Bunlar arasında bölgenin diğer mebuslarıyla birlikte Erzincan Mebusu Osman Fevzi Efendi⁷⁰² ve Ergani Mebusu İbrahim Hakkı Efendi⁷⁰³ de vardır.

Diyarbakır Mebusu Fevzi Efendi ve rüfekası şimendifer hattının Chester (Kestir) Projesi ile Doğu Anadolu'ya uzatılmasının gündeme gelmesi ve bazı maddeler üzerinde ilerleme kaydedilmesi ile ilgili sevinçlerini dile getirmiştir.⁷⁰⁴ Ancak Chester Projesi hükümet tarafından kabul edilmemiştir. Daha sonra (1912 ve sonrası) şimendifer hattı tartışmaları bölge Mebusları tarafından tekrardan gündeme getirilmiştir. İttihat ve Terakki hükümeti demiryolu hattı inşası için 1914 yılında başka bir şirketle anlaşmıştır.⁷⁰⁵ Fakat I. Dünya Savaşının çıkması projenin önüne engel olarak çıkmıştır. Böylece Meşrutiyet'in ilanından itibaren sıkça dile getirilen

⁷⁰⁰ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 3, s.72.

⁷⁰¹ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 3, s.522.

⁷⁰² MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 3, s.225.

⁷⁰³ MMZC, Devre: 1, İçtima: 3, Cilt: 7, s.81.

⁷⁰⁴ MMZC, Devre: 1, İçtima: 3, Cilt: 5, s.547.

⁷⁰⁵ Aydoğan, ss.108-109.

şimendifer meselesi savaşın çıkışına kadar çözülememiş bir durum olarak kalmış, savaş sırasında da bu eksiklik hissedilmiştir.

5.2.4. Haberleşme Alanında Islahat Çalışmaları

Posta ve telgrafın Devlet için önemini Diyarbakır Telgrafhane Hadiselerinde görmüştük. Diyarbakır'da Hamidiye Reisi İbrahim Paşa'nın baskılarından bıkan toplumun değişik kesimleri telgrafhaneyi işgal etmiş ve Abdülhamid'in yönetimini geri adım atmaya zorlamışlardı. Telgrafhane işgalindeki kişilerin bir kısmı daha sonra İttihat ve Terakki içinde yer almış ve İTC saflarında Meclise girerek ittifaklarını sürdürmüşlerdi.

Doğu/Güneydoğu Anadolu'dan İttihatçı safla meclise giren mebuslar kısa sürede bölgenin ihtiyaçlarını dile getirmeye başlamışlardı. Posta ve Telgraf teşkilatlarının durumu da dile gelenler arasındaydı.

Doğu/Güneydoğu Anadolu'da posta ve telgraf teşkilatlanması acil ıslahat istiyordu. Bir geçiş bölgesi olmasından dolayı yeni teşkilatların kurulması veya mevcut durumdaki teşkilatların geliştirilmesi şarttı. Buna karşın haberleşme çok zor koşullarda yapılıyordu. Beygir sırtında ayları bulan taşımacılık devletin aygıtlarının diğer bölgelerle iletişimini sekteye uğratiyordu. Bu ve benzeri nedenlerle mebuslar haberleşme sorununu meclise taşımışlardı.

Meclis henüz açılmışken Bağdat Mebusu Sason Efendi, Fırat vadisi boyunca menzilhaneler inşa edilmesini ve Bağdat, Zor ve Halep yollarının yapılmasını istiyordu.⁷⁰⁶ 1909 yılında Siverek Mebusu Nurettin Bey de Telgraf ve Posta teşkilatı için ıslahata destek olunması ve bu amaca yönelik 300 bin lira verilmesi için meclise gensoru vermiş ancak meclis bu layihayı geri çevirmiştir.⁷⁰⁷

Siverek Mebusu şahsında gündeme gelen bu sorun posta memurlarının da yakındığı bir durumu açığa çıkarıyordu. Meşrutiyet'in ilanından itibaren Posta memurları meclisin yanı sıra Saderet'i de baskı altında tutmuşlardır. Meclisin almış olduğu karardan sonra memurlar çektikleri telgraflarla kamuoyunu sürekli olarak

⁷⁰⁶ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 2, s.27.

⁷⁰⁷ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 2, s.324.

durumlarından haberdar etmişlerdir. Özellikle mesai saatlerinden yakınmışlar ve çok çalışmalarına rağmen az maaş aldıkları konusunda herkesi bilgilendirmişlerdir.⁷⁰⁸

Meclis, posta ve haberleşme alanında kapsamlı bir proje geliştiremeyeceği ortadaydı. Hükümet kapsamlı ve masraflı bir ıslahat hareketi yerine küçük çaplı iyileştirmelerle sorunun ertelenmesi düşüncesindeydi. Örneğin Ocak 1909'da senelerden beri tamirat görmemiş ve tamirat isteyen Diyarbakır Posta ve Telgraf Merkezi binasının durumunun keşfi ve tadilatı için 17.500 kuruş yardım uygun görülmüştür.⁷⁰⁹ Diğer yandan Diyarbakır Meclis-i Umumisinin isteği üzerine Lice, Çermik, Derik, Savur, Viranşehir kazalarına telgraf merkezleri yine aynı yıl açılmıştır. Ayrıca 1325 yılı bütçesinden pay ayrılarak benzer şekilde bölgeye telgraf hatları çekileceği belirtilmiştir.⁷¹⁰

Halkın yoğun talebine karşın hükümet bu konuda büyük çaplı, somut bir adım atmamıştır. Hükümetin bölgenin posta ve telgraf teşkilatı konusundaki isteklerini karşılamadığı ölçüde mebuslar bu konuyu tekrar tekrar meclise taşımıştır. 1911 Posta ve Telgraf bütçesinin müzakeresi sırasında Doğu/Güneydoğu Anadolu'nun durumu gündeme gelmiştir. Diyarbakır Mebusu Fevzi'nin konuşması bölgenin mevcut halini özetler niteliktedir:

Üç seneden beri Nezârette hiç bir teşebbüs yok efendim. Vilâyetimizin bazı kazalarında ahali fedakârlık etmiş, para vermiş; telgraf, posta şubelerinin küşâdını ilk defa talep eylediği halde bir semere vermedi. Bu yolsuzluklara netice verilmesini ve mesuliyeti icap edenlerin tecviye edilmesini teklif ve talep ederim. Biz para verdik, posta ve telgraf için ebniyeyi meccanen yaptık, niçin bize şube açmıyorsunuz? Ve tayin edilecek memurlara karşı eğer kazamız varidatı idare etmezse, biz yine parayı veririz ve şayet yapmazsanız paramızı verin diyorlar. Diğer yerlerde de aynı bu surettedir. Bendeniz diyorum ki; bu dairede tamamiyle bir teceddüt ve bir mesuliyet lâzımdır.⁷¹¹

Hükümetin istekleri karşılamadaki yetersizliğinin yanında birkaç bölgede teşkilatlanma konusunda harekete geçmiştir. Siverek'e ve Viranşehir'e bir önceki senenin bütçesinde posta teşkilatı binası yapılması kararlaştırılmış ancak yapılmamıştır. 1911 yılı bütçe görüşmelerinde bu bölgelerin eksikliklerinin

⁷⁰⁸ Erkan Tural, **II. Meşrutiyet Döneminde Devletin Restorasyonu Bağlamında 1909 Teşkilat ve Tensikat Kanunu**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2006, s.44.

⁷⁰⁹ BOA, DH. MKT, Dosya No: 2721, Gömlek No: 89, ss.1-2.

⁷¹⁰ BOA, DH. MKT, Dosya No: 2837, Gömlek No: 82, ss.1-4.

⁷¹¹ MMZC, Devre: 1, İçtima: 3, Cilt: 5, s.160.

giderileceğinden bahsedilir.⁷¹² Ayrıca genel olarak telgraf ve posta teşkilatlarının memleketin ihtiyaçları oranında yaygınlaştırılacağı sözü verilir.⁷¹³ “Diyarbakir Gazetesi”nin haberine göre 1911 yılı vilayet bütçesinde Lice ve Savur kazalarında telgraf hattının uzatılması için pay ayrılmıştır.⁷¹⁴ 1912 yılı itibariyle Diyarbakir dâhilinde telgraf hattı yönünden eksikleri bulunan Savur’dan Mardin’e telgraf hattı uzatılmış⁷¹⁵; Beşiri, Derik kazalarıyla mevkii oldukça mühim olan Cüngüş Nahiyesine telgraf hatlarının çekilmesi kararlaştırılmıştır.⁷¹⁶

Ancak 1912 seçimleri sonrasında muhalefeti büyük ölçüde devre dışı bırakan İttihatçılar bu yıl ki bütçe layihasını neredeyse hiç tartışılmadan kabul etmiştir. Maliye Nazırı Cavit Bey ülke ekonomisinin çok kötü durumda olduğu vurgulamış, yine de Posta ve Telgraf teşkilatına yardım gerektiğini söylemiştir.⁷¹⁷ Fakat Cavit Bey’in konuşması başını Fevzi Bey’in çektiği bölge mebuslarının sorunları dile getirmesini sonlandırmamıştır. Fevzi Bey, mecliste bir öncekine benzeyen bir konuşmayla görüşlerini yineler.⁷¹⁸ Hükümetin içinde bulunduğu ekonomik, askeri ve siyasi sıkıntılı durumla paralel olarak talepleri karşılamadaki eksikliği devam etmiştir. Mebuslar da talepler karşılanmadığı ölçüde serzenişlerini sürdürmüşlerdir. I. Dünya Savaşının hemen öncesinde bölge mebuslarının söylediklerinden ıslahat yönünde bir değişim olmadığını anlıyoruz.⁷¹⁹

5.2.5. Ziraat Alanında Islahat Çalışmaları

Sanayileşememiş bir devlet olan Osmanlı için ziraatın geliştirilmesi son derece önemliydi. Anadolu’nun tek geçim kaynağı ziraat alanındaki gelirlerdi ve Anadolu’nun kalkınması için ziraat şarttı. “Bir memleketin zengin, huzurlu, mesut olmasında ticaret ve sanayi ve bilhassa ziraatta ileri gitmesi önemlidir. Zira bir millet ancak ziraatla yaşar, burada ziraatla beslenir. Bir devlet ziraat sayesinde paydar

⁷¹² MMZC, Devre: 1, İçtima: 3, Cilt: 5, s.355.

⁷¹³ Tural, s.168.

⁷¹⁴ Diyarbakir, 31 Mart 1327.

⁷¹⁵ Diyarbakir, 9 Şubat 1327.

⁷¹⁶ Diyarbakir, 7 Nisan 1328.

⁷¹⁷ Tural, s.174.

⁷¹⁸ MMZC, Devre: 2, İçtima: 1, Cilt: 2, s.625.

⁷¹⁹ MMZC, Devre: 3, Fevkalade İçtima: 1, Cilt: 2, s.361.

olur.⁷²⁰ Ziraat, devletin kalıcı olması için zorunluluk olarak addedildiğinden Meşrutî idarenin öncelikle halletmesi gereken sorunlar arasında yerini almıştır.

Ancak bu noktada iç içe geçmiş iki sorun bu alandaki düzenlemeleri engelliyordu. Sorunlardan ilki yolların çok kötü durumda olmasıydı. 1909 yılında Diyarbakır vilayetinden Nafia Nezaretine çekilen telgrafa verilen cevapta bu durum ele alınmıştır:

*Emr-i ziraat ve ticaretin temin-i terkiyatı zimmında derdest inşa bulunan yolların haricinde olarak daha birçok yolların küşadına lüzum gösterilmiş ve o havali ahalisinin yollar ile köprülere olan ihtiyacı istikmali olununcaya kadar tahsisat-ı mukaddere-i asliyesinden ma'ada emval-i umumiye-i vilayetin burada onun tesviye-i turuk (yollar) ve maâbire (köprüler) hasr ü tahsis taleb edilmiş ise de umum-i vilayat-ı Osmaniye'ye aid mukaddema tanzim kılınan bütçe komisyon-ı mahsusunca tasvib edilmeyerek şimdilik yalnız bedelat-ı nakdiye ve 'amele-i mükellefe ile idare-i mahlasat edilmesi tensib olunduğu(...)*⁷²¹

Yolların harap halde olmasının dışında ikinci sorun bütçenin her geçen gün azalmasıydı. Bu iki sorun halli hemen hemen diğer bütün sorunların giderilmesi için başat role sahipti. Mecliste bu durumun farkındaydı ve Ziraat alanında ıslah dile getirilirken tekrardan yolların durumunu gündeme taşınmıştır. Karasi Mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi bu noktayı işaret edenlerdendir:

*Şüphe yoktur ki memleketimizin hayatı ziraatledir. Fakat bu kazıyye, ibaret değildir. Evvela orasını arz edeyim. Memleketimizin hayatı ziraatle, ziraatin hayatı şimendiferle kaimdir. (...) Bugün hangi vilayetin arazisinden şimendifer geçiyorsa o vilayet istifade etmiştir. Biz köylülerin eshabı ziraatın ihtiyacatını her veçhile tahsil ederek böyle istikrazlar akdiyle ziraatı tahsil edersek ondan zürra istifade eder.(...)Sivas, Diyarbekir, Yozgat zahire deryasıdır. Bu mülkte şimendifer yapılmadıkça o ziraatin terakkisi için bir yol bulunamaz.*⁷²²

1911 yılında mecliste yaşanan bir tartışma ziraat ile şimendifer arasındaki bağlantıyı ve Anadolu ziraatının Avrupa ile baş edemediğini gözler önüne sermektedir. Diyarbakır Mebusu Fevzi Bey'in, İstanbul için buğday tedarikinin neden Anadolu'dan yapılmadığı yönündeki yakınmaları sonrasında Orman ve Ziraat Nazırı Mavko Kordato Efendi böyle bir durumun yaşanmasına neden olan etmenlere açıklık getirmeye çalışmıştır. Yolların kötü durumda olması İstanbul'un buğday ihtiyacının yanı başındaki Anadolu'dan karşılamayıp Avrupa'dan karşılamasının nedeni olarak gösterilmiştir. Nazır'ın sözlerinden Diyarbakır'dan İstanbul'a gelecek

⁷²⁰ "Çiftçilik", **Diyarbakır'de Dicle**, 30 Kânûn-ı Evvel 1329.

⁷²¹ BOA, DH. MKT, Dosya No: 2823, Gömlek No: 32, s.1.

⁷²² MMZC, Devre: 1, İçtima: 2, Cilt: 1, s.385.

buğdayın Amerika'dan gelen buğdaydan daha pahalıya mal olduğunu; Anadolu buğdayının Avrupa buğdayıyla rekabet edebilmesi için yolların, şimendifer hatlarının ve limanların lazım olduğunu aksi takdirde rekabetin mümkün olmadığını anlıyoruz.⁷²³

Yolların kötü durumda olmasının haricinde kış koşullarının çetin geçmesi beraberinde kuraklık ve bereketsizliği de getirdiğinden zor koşullarda ilerletilmeye çalışılan ziraat durma noktasına gelmiştir. Örneğin 1909 yılında Muş mutasarrıflığından gönderilen telgrafta bölgede yaşanan kuraklıktan dolayı mahsulatta önemli derecede düşüş olduğu ve Muş'taki ihtiyaçların karşılanamamasından “kuvve-i askeriye” müşkül durumda kaldığı belirtilerek yardım isteniyordu.⁷²⁴

Muş'ta olduğu gibi tüm Doğu/Güneydoğu Anadolu vilayetleri de zirai alanda yapılacak ıslahlata muhtaçtı. Örneğin, Diyarbakır Vilayeti ve sancakları ziraata müsait alanlara sahip olmasına rağmen bir türlü gerekli yatırımlar yapılmamaktadır.

*Diyarbakır Vilayeti bir ziraat memleketi olmağa son derece salihdir. Fakat maatteessüf, şimdiye kadar bir ziraat memleketi olamamıştır. Vilayetimizin vâsi ve münbit arazisi hakkıyla zer' olunca, bütün Anadolu zahire ihtiyacını tatmine muktedir olabilir. O halde bu güzel arazi niçin ihmal ediliyor? Diyarbakır'in bir müddetten beri iktisaden ilerlemesine, ahlaken geri gitmesinin sebeb-i aslı, ziraatın bu halet-i maraziyesidir. Vilayetimizde hakikî ziraat yok gibidir.*⁷²⁵

Diyarbakır'ın ziraata müsait olmasından dolayı mebuslar, 1910 yılında ziraatın iyileştirilmesi ve halkın kalkınması için Diyarbakır'da Ziraat mektebi ile numune tarlasının bir an evvel açılması elzem görmüşlerdir.⁷²⁶ Meclis te bu durumu olumlu karşılamış ve Diyarbakır vilayetine bir Ziraat mektebi açılmasını uygun görmüştür.⁷²⁷ “Diyarbakır Gazetesi”nin haberine göre “Ziraat nezaretince Bağdat, Edirne, Diyarbakır ve Yanya'da ‘ameli zira’at mektepleri tesis ve ihdasına, Halep, Erzurum, Sivas, Üsküp ve Manastır'da bulunan numune çiftliklerinin de ziraat

⁷²³ MMZC, Devre: 1, İçtima: 3, Cilt: 6, s.64.

⁷²⁴ BOA, MV, Dosya No: 117, Gömlek No: 43.

⁷²⁵ Gökalp, Makaleler I, s.95; Ayrıca aynı yazı için bakınız: “Arazi Münâzaaları”, Peyman, 10 Ağustos 1325.

⁷²⁶ MMZC, Devre:1, İçtima: 2, Cilt: 3, s.299.

⁷²⁷ MMZC, Devre:1, İçtima: 2, Cilt: 4, s.92.

mektebine tahviline karar verilmiştir. Bundan başka Van ve Hama’da ipek böceği tohumculuk mektepleri de küşad olunmuştur.”⁷²⁸

Ancak 1911 yılına geldiğimizde Sanayi mektebinin açılmadığını görüyoruz. Bu konuyu meclis gündemine taşıyan Diyarbakır Mebusu Fevzi Bey, öncede benzerini gördüğümüz, bölgeler arasında eşitsiz davranıldığı yönündeki görüşünü dile getirmiştir. Fevzi Bey, destek verilen vilayetlerin zaten kendini idare edebilecek durumda olduğunu, Diyarbakır gibi uzak vilayetlerin öncelikli yardıma muhtaç olmasına rağmen gerekli yardımın yapılmadığını vurgulamıştır.⁷²⁹ Fevzi Bey’in teklifi mecliste bu defa kabul edilmez. Kabul olunmama sebebi olarak bütçenin yetersizliği gösterilmiştir.⁷³⁰

1912 Seçimleriyle tekrar mebus seçilmesi dolayısıyla Diyarbakır İttihat ve Terakki Kulübünde konferans veren Fevzi Bey, dört sene boyunca mecliste gördüğü işlerden bahsetmiştir. Fevzi Bey’in konuşmasından anlağımız kadarıyla meclisin Diyarbakır’da bir Ziraat mektebi açma konusundaki olumsuz tavrına karşın burada bir Ziraat mektebinin açıldığıdır.⁷³¹

1911 yılında Mecliste orman ve baytar mektepleriyle tarım ve hayvancılık konularında “usul-i fenniye”nin durumunu takip edileceği ve bataklıkların kurutulup çiftçiye tahsis edeceği açıklanmıştır.⁷³² Ayrıca vilayetlere gönderilecek ziraat müfettişleri ve diğer memurlarla da ziraatın kontrol dâhilinde geliştirilmesi amaçlanmıştır.⁷³³ 1912 yılında Anadolu’nun birçok yerinde Ziraat Mekteplerinin ve Numune çiftliklerinin açılması için çalışmalar devam etmiş ve Ziraat Nazırı bu yönde Meclis-i Mebusan’a talep götürmeye hazırlanmıştır.⁷³⁴

Hükümetin Doğu/Güneydoğu Anadolu’ya yardımı sadece bütçeden kaynak ayırarak olmamıştır. Tarımda iyileşmenin sadece ekonomik yardımla olmayacağını bilen hükümet tarım alanında çeşitli tarifnameler hazırlayarak ve konferanslar vererek halkın zirai uğraşı daha bilinçli düzeyde yürütmesini amaçlamıştır. Bunu

⁷²⁸ “Umur-u Zira’iyyeye Dair”, **Diyarbakır**, 16 Kânûn-ı Evvel 1326.

⁷²⁹ MMZC, Devre: 1, İçtima: 3, Cilt: 6, ss.116-117.

⁷³⁰ MMZC, Devre: 1, İçtima: 3, Cilt: 6, s.123: “Kabul olunmadı efendim; fakat kabul olunmadı demek bütçenin müsaadesi yok demektir. Yoksa oraya ameliyat(ziraat) mektebi yapılması(nı) elbette arzu ederiz.”

⁷³¹ Fevzi Bey’in Diyarbakır Vilayetinden tekrardan mebus seçilmesi üzerine Diyarbakır İttihat ve Terakki Kulübünde verdiği iki konuşmanın sureti için bakınız: Dicle, 16 Şubat 1327; Dicle, 23 Şubat 1327.

⁷³² Tural, s.168.

⁷³³ Diyarbakır, 17 Mart 1327; Diyarbakır, 24 Mart 1327.

⁷³⁴ “Ziraat Mektebi”, **Dicle**, 15 Mart 1328.

Urfa Mebusları Saffet ve Mahmud Nedim Beylerin de talepte bulunduğu⁷³⁵ ufak çaplı tarım araçlarının desteğiyle devam ettirmiş, halkı kısmi de olsa tarım aletleriyle buluşturmuştur.⁷³⁶

5.2.5.1.Çekirge Felaketi

Ziraatın önündeki engeller arasında modern tarım metotlarından yoksunluk haricinde kargalar ve tarla fareleri⁷³⁷ olmasının yayında önemli bir engel de “çekirge afeti”dir. Çekirge afeti Siverek, Halep, Urfa, Birecik ve Antep başta olmak üzere Doğu/Güneydoğu Anadolu’nun birçok yerini tehdit ediyordu. Buralarda baş gösteren “çekirge afeti” çok zor koşullarda sürdürülen Anadolu ziraatını da etkileyeceği için mebusların birçoğu yardım edilmesi konusunda hemfikirdir. 1909 yılında, Van Mebusu Tevfik Efendi ile Diyarbakır Mebusu Fevzi Efendi, Halep Mebusunun çekirge afeti konusunda on beş bin lira para istemesine destek vermişlerdir. Orman ve Maadin ve Ziraat Nazırı Aristidi Paşa da sorunun yaratacağı olumsuzlukları görmüş olacak ki eğer çekirge afeti son bulacaksa otuz bin lira bütçe bile ayırabileceğini söylemiştir.⁷³⁸

Çekirge istilasını sadece Doğu/Güneydoğu Anadolu’yu tehdit etmiyordu. Batı Anadolu Bölgesi de aynı sorunla mücadele etmeye çalışıyordu.⁷³⁹ Çekirge afetinin yaşandığı yerlerden biri olan Aydın vilayetinden mebus seçilen İsmail Sıtkı Bey sorunun ciddiyetinin farkındalığıyla, sorunu daha geniş bir çerçevede ele almış ve öncelikle bölgenin karşı karşıya olduğu açlığa bir çare bulunmasını istemiştir:

Bu takdirde mevzu bahis olan mesele, Meclisi Mebusanın en mühim vazifesini teşkil ediyor. Biz ahalinin yalnız verdiği verginin mahalli sarfını kontrol etmekle mükellef değiliz, biz, en ziyade, müvekkillerimizin hukukunu muhafaza etmekle

⁷³⁵ MMZC, Devre: 1, İçtima: 3, Cilt: 6, s.81.

⁷³⁶ Örneğin Mardin’de böyle bir durum yaşanmıştır. 1914 yılına ait Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuasından aktarılan bilgiye göre “Mardin’de otuz dönümlük bir bahçe tesis edilerek üç bin ağaç gars edilmiş ve bir harman makinası celbi için bir şirket teşkiline gayret edilmektedir. Tarla fareleriyle çekirgelerin suret-i itlafları için bir tarifname neşr tevzi ettirilmiştir. Merkezden üç adet orak, bir adet bileği makinası Mardin’e gönderildiği gibi Mardin’e dört adet orak, iki bileği makinası, iki adet pulluk idrak edilmiştir. Çekirgenin suret-i itlafları ve makinaların ve pullukların tarz-ı istimali ahaliye gösterilmiş ve fevaidi hakkında konferans verilmiştir.” (Aktaran: Mardin(Aşiret-Cemaat-Devlet), s.332.)

⁷³⁷ BOA, MV, Dosya No: 124, Gömlek No: 65; Diyarbakir, 1 Mart 1327; Diyarbakir, 1 Şubat 327

⁷³⁸ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 6, ss.206-207.

⁷³⁹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Ertan Gökmen, “Batı Anadolu’da Çekirge Felaketi (1850-1915)”, **Bellekten**, TTK, Cilt: LXXIV, Sayı: 269, Nisan, 2010.

mükellefiz. Bizim müvekkillerimizden bir Liva ahalisi açlıktan ölüyor, daha bundan mühim bir mesele var mıdır? Kim ölüyor? Bizi buraya gönderen, sevk eden ahali ölüyor. O vilâyetin Mebusu resmen merciine müracaat ediyor. Diyor ki, ben Dâhiliyeye müracaat ettim, Vilâyet de yazdı, ahali de yazdı. Bunun hakkında şimdiye kadar bir şey icra olunmadı. Tahkikat icrasıyla vakit geçirecek olursak, bu geçen vakit zarfında o 'biçareler, orada aç ölecek, biz yetişemeyeceğiz. Binaenaleyh bu teklifi reddetmek doğru değildir.⁷⁴⁰

Mecliste geniş yankı bulan çekirge afeti tartışmaları neticesinde yardım yapılacağı kesinleşmiştir. Ancak Osmanlı bütçesinin kötü durumda olması, Urfa ve civarına yapılacak yardımın miktarının kısıtlı tutulmasını gerektiriyordu. Bu da yeni tartışmaları beraberinde getirmiştir.⁷⁴¹ 1909 ve 1910 yıllarında çekirge afetinin son bulması için Halep'e, Urfa'ya⁷⁴² ve Antep'e verilmek üzere bütçeden kaynak ayırmıştır. Ancak bu yerler için ayrılan miktar sorunların çözümüne yetmeyeceği için tekrardan yardımlarda bulunulmuştur.

Meblağı mezburenin tevriyesi hakkında nezaret-i müşarünileyhadan evvelce vaki olan iş'ar üzerine tarafı sadaretten maliye nezaretine tebligat icra olunarak hazîne-i maliyece ahiren bin lira gönderildiği anlaşılmiş ise de bunun kâfi olmadığı ve verilecek akçenin taviz cihetiyle i'tası için ihale-i merkumenin te'minat idaresine gayri muktadir buldukları vilâyetin cümle-i iş'arından bulunmasına binaen cidden muhtaç-ı muavenet oldukları bi't tahkik tebeyyün edecekleri kefalet-i müteselsile ile ihtiyaçları nispetinde tevzi' ile ikraz olunmak üzere dört bin ve Ayıntab için ayrıca beş yüz ki ceman dört bin beş yüz liranın daha...⁷⁴³

Bölgeye yapılan maddi yardım başlatılan bir takım uygulamalarla da desteklenmiş ancak çekirge afeti sorun olmaya devam etmiştir. Sorunun çözülememesinin en önemli nedeni çekirgenin imhası işleminin sistemli bir şekilde yürütülmemesidir. Çekirge ile mücadelede başarılı olabilmenin koşulu uygulanacak işlemin birbirine yakın bölgelerde bir bütün halinde gerçekleştirilmesiyle mümkündür. Örneğin Halep'e çekirgenin itlafı için memurlar gönderilerek çekirge tohum halindeyken toplatılmış ve yirmi altı bin üç yüz üç dönüm ham arazi sürülmüştür. Ancak çekirgenin tekrardan türememesi ve harcanan akçe ve emeğin

⁷⁴⁰ MMZC, Devre: 1, İçtima: 2, Cilt: 2, s.328.

⁷⁴¹ MMZC, Devre: 1, İçtima: 2, Cilt: 2, ss.347-348.

⁷⁴² MMZC, Devre: 1, İçtima: 3, Cilt: 1, s.148.

⁷⁴³ BOA, MV, Dosya No: 137, Gömlek No: 17; Benzer şekilde çekirgenin, kargaların ve tarla farelerinin iflahı için Halep, Diyarbakır ve Edirne vilâyetlerine tekrardan maddi destek yapılması ve ziraat bankasından kredi açılması kararlaştırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: BOA, MV, Dosya No: 124, Gömlek No: 65.

boşa gitmemesi için Diyarbakır, Musul ve Zor'da da aynı işlemlerin başlatılması gerektiğinin altı çizilmiştir.⁷⁴⁴

Yapılan yardım ve kısmi iyileştirmeye karşın basından bu sorunun 1911 yılında da devam ettiğini öğreniyoruz. Doğu/Güneydoğu bölgelerinde ziraatçıyı çok büyük zararlara uğratan bu sorun için çözüm aranması gerekmektedir. Bu doğrultuda bölgeye yetkili bir kişinin gönderilmesi ve para yardımı yapılması gerektiği gündeme gelmiştir.⁷⁴⁵ Örneğin Mardin'de zuhur eden çekirgenin itlafi için memurlar, jandarma ve yerel ahali çalışmalarda bulunmuştur. Bu doğrultuda vilayetten Mardin sancağına bir ziraat müdürü gönderilmiştir.⁷⁴⁶

Ziraat ve bölgede yaşanan çekirge afeti konularında hükümetin adım atmaya çalıştığını söylemeliyiz. Ancak ekonomik alanda yaşanan sorunlar yardımların önünü kesmiştir. Yine de çeşitli vesilelerle büyük çaplı olmasa da iyileştirmelerin yapıldığını çeşitli vesilelerle öğreniyoruz. Devleti ve halkı ekonomik anlamda zora sokan çekirge afetinin sıradan tedbirlerle hallolmayacağını bilincine varan Hükümet kanunlar koyarak bu sorunun üstesinden gelmeyi düşünmüştür. Bunun için büyük bir bölümü 1910 yılından sonraya denk gelen nizamnameler, talimatnameler ve tamimler yayınlamıştır.⁷⁴⁷

14 Kasım 1912 tarihinde “Çekirgenin Dercine Dair Muvakkat Çekirge Kanunu” şeklinde adına kanun düzenlenerek sorunun bilincine varıldığı gösterilmiştir. Kanunun 7. Maddesinde köylere çekirge imhasına gidecek memurlara ve komisyon üyelerine ücretler ödeneceği belirtiliyordu. Ayrıca Çekirge Komisyonları (14 Kasım 1912) oluşturularak Ziraat Müdürleri, Müfettişler ve muhtarlar gibi değişik guruplarla birlikte çalışılarak çekirge afetinin önüne geçilmek istenmiştir. Devamla hükümet, çekirge ile mücadeleyi de bir yöntem dâhilinde yürütmeye karar vermiştir. Örneğin, toprağın sürülmesi, yakmak suretiyle çekirgenin imhası, Sığırcık Kuşlarının çekirgeli alana salınması gibi yöntemler kullanılmıştır.⁷⁴⁸

⁷⁴⁴ BOA, DH. MKT, Dosya No: 2727, Gömlek No: 75, s.1.

⁷⁴⁵ “Çekirge İtlafi”, **Dicle**, 28 Mart 1327.

⁷⁴⁶ Diyarbakır, 21 Şubat 1327.

⁷⁴⁷ Gökmen, s.134.

⁷⁴⁸ Gökmen, ss.135,153; Hilmi Uran, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, ss.53-54.

Anadolu'nun bazı bölgelerinde çekirge ile mücadele geçim kaynağı olarak değerlendirilmiştir. 1911-1914 yılları arasında Menemen kaymakamlığı görevinde bulunmuş Hilmi Uran böyle bir duruma hatıratında yer vermiştir:

*Bunlar, güya köylerdeki mübarek bir kuyudan aldıkları suları şişelere koyarak Anadolu'da çekirge bulunan muntikalara uğrarlar ve özel bir merasim ile oralara bu şişeleri bırakırlar, belediyelerden de buna mükabil para alırlar, geçerlerdi. Halk, Sığırcık kuşlarının çekirgelerle mücadeleye ancak bunların duası ve lütfuyla geldiğine inanır, bunlara hürmette bulunurlardı.*⁷⁴⁹

Hükümetin çekirge ile mücadele konusunda attığı adımlara karşın sorunun tamamen çözümü söz konusu olmamıştır. 1914 yılına geldiğimizde Urfa Mebusları Saffet ve Ömer Edip Beylerin çekirge afeti konusunu Meclise taşımaya devam ettiklerini görüyoruz.⁷⁵⁰ Çekirge sorununun tam olarak çözülememesinin önünde birçok engel vardı. Bunlar arasında en önemlilerini şöyle sıralayabiliriz: Çekirge ile mücadelenin her yerde eş zamanlı olarak yürütülmemesi, halkın çekirge öldürmenin günah olduğunu düşünmesi, bölgelerin coğrafi şartları ve standart bir yöntemin oluşturulamaması ve belki de en önemli unsur olan maddi olanakların kısıtlı olmasıdır.⁷⁵¹

5.2.6. Aşiretlerin İskân Sorunu

Devlet için yerleşik olmayan aşiretler kontrolsüz bir nüfus olmanın yanında ekonomik olarak ta devlete pek getirileri yoktu. Bundan dolayı devlet göçebelerin iskânında nüfus kaygısının yanında ekonomik ve askeri yararlar da gözetmiştir. Devlet, aşiretleri ve diğer göçer gurupları boş ve sahipsiz arazilere yerleştirerek üretici duruma geçmelerini amaçlıyordu. Bu durum aynı zamanda aşiretlerin devlete vergi veren bir gruba dönüşmesi anlamını da taşıyordu.⁷⁵²

Yerleşik olmayan aşiretler isyana neden olduğu gibi eşkıyalıklarda da bulunuyordu. Devlet, aşiretlerin neden olduğu sorunları azaltmak için mecburi iskân çalışmaları yürütüyordu. Ayrıca pragmatik bir anlayışla yerleşik olmayan aşiretleri birbirine karşı da kullanıyordu. Özellikle devletle anlaşma yolunu seçmeyen

⁷⁴⁹ Uran, s.57.

⁷⁵⁰ MMZC, Devre: 3, Fevkalade İctima: 1, Cilt: 1, s.231.

⁷⁵¹ Gökmen, ss.161-164.

⁷⁵² Dündar, s.53.

göçebelere karşı devletin yanında yer alan gruplar iskân edilerek bir güvenlik kuşağı oluşturuluyordu.⁷⁵³

Meşrutiyet'in ilanından sonra yerleşik olmayan aşiretler sorunu mebuslar aracılığıyla tekrardan gündeme gelmiştir. Mebuslar, İttihatçıların yerleşik hayata geçilmesi çalışmalarına önem vermesini istemişlerdir. Nitekim Nisan 1909'da, Siverek Mebusu Nurettin Bey, Viranşehir ve civarındaki aşiretlerin durumunu meclis gündemine taşımıştır.⁷⁵⁴

Kürt Teavün ve Terakki Gazetesinin ikinci sayısında aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesine değinilmiştir. Bozarslan'ın gazeteden aktardığına göre Fırat ve Dicle ırmakları arasındaki bereketli bölgede göçebe aşiretlerin yerleşik duruma geçirilmeleri, Hükümetin gücünün bu ova sakinlerine duyurulup anlatılmasıyla ilgili olarak gereken yerlerde karakollar yapılması ve göçebe Araplarının tarıma ve toprak işletmeciliğine alıştırmaları konusunda gereken önlemlerin alınması gerektiği İçişleri Bakanlığına duyurulduğu belirtilmiştir.⁷⁵⁵

1910 yılında, Ermeni Mebus Keygam Efendi (Muş) yerleşik olmayan aşiretler konusuna değinmiştir:

*Bendeniz Anadolu'dan bahsedeceğim. Orada başka bir hal var. Diyarbakir, Musul vilâyetlerinde aşiretler vardır ki, her sene yaz mevsimlerinde dağlara çıkıyorlar, üç, dört ay ikamet ediyorlar ve anlamak istiyorum ki, bunlar için ne gibi muamele olacaktır? Çünkü bunlar geldikleri vakit, gerek avdet ettikleri vakit yerli ahalisine çok mazarratlara da bâdî oluyor. Yerli ahali de istiyor ki, bunlarda, gelmek ve avdet etmek için bir kanun olsun.*⁷⁵⁶

1911 yılında bazı aşiretler Diyarbakır Meclis-i Umumisine başvurarak iskân edilmeleri talebinde bulunmuşlardır:

*Yegâne medar-ı meişat ve iştigalleri ray'ı hayvanattan ibaret olan muharrerü'l esami aşair-i seyyare bu sene şiddet-i şitadan dolayı hayvanların yüzde doksani zayi eylemelerine bianen cidden düçar-ı zaruret ve muhtaç-ı muzaheret buldukları cihetle hükümete bil-müracaat geçt-i güzar eyledikleri mahallerde iskânlarını isti'da ettiklerinden (...) aşair-i mezkurenin iskânları için hükümetçe ittihat edilecek mesarif ve ittihazı lazım gelen tedabir hakkında tafsilatı havi Diyarbakir vilayeti meclis-i umumisinden gelen mazbatanın sureti(...)*⁷⁵⁷

⁷⁵³ Dündar, s.54.

⁷⁵⁴ MMZC, Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 3, s.159.

⁷⁵⁵ Bozarslan, s.132.

⁷⁵⁶ MMZC, Devre: 1, İçtima: 2, Cilt: 2, s.532.

⁷⁵⁷ BOA, MV, Dosya No: 151, Gömlek No: 54.

Bu konu Meclis-i Mebusan'da ele alınmış ve yoğun tartışmalara neden olan aşiretlerin iskân meselesinde birçok farklı görüş çıkmasına rağmen genel kanı göçebe aşiretlerin bir an önce yerleşik hayata geçirilmesi yönünde olmuştur. Diyarbakır aşiretlerinin iskânı için Meclis'e gelen kanun layihası hakkında konuşan Nafi Paşa (Halep) yapılacak düzenlemenin sadece Diyarbakır vilayetinden ibaret olmaması gerektiğini belirterek bu konuda öneride bulunmuştur:

(...)Yalnız Diyarbekir için yapılan bu küçük layiha-i kanuniyye yapmakla olmaz; bunlar beyhudedir.(...) Her vilayetten teşekkül edecek komisyonların mukarreratı bir araya getirilmelidir, hatta teşvik ve tergiyb ile iskân etmeyen ve gasp ve nehbe devam eden aşayiri taziyik için, indel icab hareket-ı askeriyye lazımdır. Bu da her Vilayetten bunlara karşı olan vazifesi o vilayetçe malum olmalıdır ve harekât-ı askeriyye tevhit etmeli(đir).⁷⁵⁸

Mecliste yapılan tartışmalar sonucunda aşiretlerin iskân talepleri konusunda bir sonuca varılmıştır. Meydana getirilen İskân Layihası, Diyarbakır vilayetini ve sancaklarını merkeze alarak hazırlanmıştır. Layihada yerleşik hayata geçecek aşiretlere para yardımı yapılacak, ziraat için gerekenler sağlanacak, hane inşası yapılacak ve ahaliye meralar tahsis edilecektir. Ayrıca Hükümetin birçok defa halktan tepki görmesine rağmen arttırarak almaya devam ettiği vergiler, iskânı gerçekleştirilen aşiretlerden beş yıl alınmayacaktır.⁷⁵⁹

Diğer yandan vilayet dâhilindeki memurlar aracılığıyla iskân edilen aşiretler teftiş edilerek aşiretlerin durumu hakkında raporlar gönderilecektir. Öncelikle Diyarbakır vilayetinde aşiretlerin iskânına Miralay Nurettin Bey memur tayin edilmiştir.⁷⁶⁰ Nurettin Bey haricinde başka memurlarda aşiretlerin iskânı sürecinde görevlendirilmişlerdir. Örneğin Siverek cihetinde iskân edilen aşiretleri teftiş etmek, durumları hakkında bilgi sahibi olabilmek için Diyarbakır Vilayeti dâhilinde memur bulunan Sıhhiye müfettişi Amir Fuad ve memur Adil Beylerle vilayet tercümanı Dikran Efendi olduğu halde Fırka Kumandanı Saîd Paşa Siverek'e incelemelerde bulunmak için Siverek'e hareket etmişlerdir.⁷⁶¹

İttihatçılar, yerleşik olmayan aşiretleri yerleştirmeye çalışırken Balkan Savaşları ile hız kazanan Müslümanların Anadolu'ya gelişi yeni bir soruna yol

⁷⁵⁸ MMZC, Devre: 1, İçtima: 3, Cilt: 7, s.510.

⁷⁵⁹ MMZC, Devre: 1, İçtima: 3, Cilt: 7, ss.512-519.

⁷⁶⁰ Diyarbekir, 15 Mart 1328.

⁷⁶¹ Diyarbekir, 28 Mart 1328.

açmıştır. Bu da İttihatçıları daha kapsamlı bir düzenleme yapmaya mecbur bırakmıştır. Böylece sorun daha geniş ele alınmış, proje sadece göçebelere yönelik değil; Osmanlının bütün tebaasını içine alacak bir projeye dönüşmüştür. 13 Mayıs 1913 tarihinde kabul edilen “İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi” bu amaç doğrultusunda kullanılacaktır.⁷⁶²

Dünya Savaşı ile birlikte İttihatçıların iskân politikası halkları sürekli olarak yer değiştirmeye itecektir. İttihatçıların Türkçü refleksleriyle de bağlantılı düşünülen iskân hareketi bir yandan Osmanlının elden çıkan topraklarından gelen Müslümanlara yeni yerler açmaya yararken, diğer yandan Anadolu'nun kimliğini de Müslüman-Türk olarak belirleyecektir. Çünkü savaşla birlikte İttihatçılarda netleşmeye başlayan pragmatik düşünce, Osmanlı içindeki diğer unsurları buldukları yerlerde çoğunluk oluşturmayacak ve milliyetlerini muhafaza edemeyecek şekilde iskana tabi tutacaktır.⁷⁶³

5.2.7. Meşrutiyet'in İlanından Sonra Kürt-Ermeni İlişkileri: Asayiş ve Arazi Sorunu

Osmanlı Devletini öteden beri uğraştıran büyük sorunlardan ikisi “asayiş ve arazi” meseleleridir. Güvenlik için gerekli tedbirlerin alınmamasından ve arazi kanununun yetersizliğinden kaynaklı, Osmanlı tebaası arasında bitmek bilmeyen sorunlar silsilesi yaşanmıştır. Bu sorunlardan en çok etkilenen bölgeler arasında kuşkusuz Doğu/Güneydoğu Anadolu da vardı. Bölge vilayetlerinde çoğunluk olarak Müslüman Kürtler ile gayrimüslim Ermeniler yaşıyordu. Bölge de Kürtler ama daha çok Ermeniler asayiş ve arazi konularından mağduriyetlerinden yakınıyorlardı. Asayiş ve Arazi sorunlarının içinden çıkılmaz bir hal alması ve Osmanlı Devletinin başına daha büyük sorunlar açmaması için çözülmesi gerektiği Meşrutiyet'in ilanından sonra sıklıkla dile getirilmeye başlanmıştır.

⁷⁶² Dündar, s.60.

⁷⁶³ Örneğin Talat Paşa'nın 2 Mayıs 1916 tarihinde Diyarbakır Vilayetine çektiği şifreli telgrafta, Kürt mültecilerin hangi usullere göre iskân edileceğini belirtiyordu. “3. Madde: Kürt mültecilere gittikleri yerlerde aşâir hayatını yaşamamak ve milliyetini muhafaza edememe için aşiret reisleri behemahal efraddan ayırmak lazım geldiğinden bunlar arasında ne kadar zî nüfuz varsa eşhas ve rüesa var ise efraddan bilatefrik Konya, Kastamonu vilayetleriyle Niğde ve Kayseri sancaklarına ayrı ayrı sevk edilmelidir.”(Dündar, s.141)

KTTG’de yer alan “Kürtler ve Ermeniler” başlıklı makalede Meşrutiyet’in ilanıyla Kürtler ile Ermeniler arasında anlaşmanın sağlandığından bahsedilmektedir:

Ne zaman ki esenlik ve geleceğimizin kanıtı belgesi olan Anayasa ilan edildi, bütün Osmanlı imparatorluğuna yansıyan bu sevindirici haber büyük bir şevk ve sevinçle alkışlandı ve bu genel sevinç arasında Kürdler ve Ermeniler de uyuşma sevinciyle el ele vererek birbirleriyle öpüşüp barıştılar. Her iki milleti çevrelemiş olan istibdadın karanlık gecesi özgürlüğün ışık saçan güneşiyle ortadan kalktıktan sonra, birbirlerini tanıdılar.⁷⁶⁴

Şüphesiz ki bu yazı KTTG’nin Meşrutiyet’i birleştirici bir güç olarak görmesi ve desteklemesiyle alakalıydı. Meşrutiyet, Kürtler ile Ermeniler arasındaki sorunların giderilmesine vesile olacak bir sistem olarak algılandığı için iki halk belirli ölçüde bir araya gelmiş ve barışmıştı. Ancak bu durum çok geniş alanlara yayılmadığı gibi sorunlarında sonu anlamına gelmiyordu.

5.2.7.1. Asayiş Sorunu

Kürt-Ermeni ve Kürtlerin kendi aralarındaki ilişkileri etkileyen konulardan biri asayişsizliktir. II. Abdülhamid döneminde Hamidiye Alaylarının ve Kürt feodallerinin uygulamaları asayiş kavramının Doğu/Güneydoğu için var olmadığı kanısını doğurmuştu. Meşrutiyet’in ilanından sonra da İttihat ve Terakki asayiş sorununa genel bir sorun olarak merkeziyetçi bir anlayışla yaklaşmış, Hükümet tüm Osmanlı topraklarını aynı usul ile idare edebileceğini düşünmüştür. Örneğin Edirne’de uyguladığı idare biçimini aynı derecede Bitlis’te de uygulamaya çalışmıştır.⁷⁶⁵ Bu uygulama sorunların çözülmesinin önünde engel teşkil ediyordu.

Asayiş ve güvensizlik kavramları genellikle jandarmayla birlikte akla gelir. Ancak Doğu/Güneydoğu Anadolu bölgelerinde asayişten sorumlu devlet memurlarının, jandarmalarının yetersizliği gözle görülür düzeydeydi. Ermeniler, Kürtlerin kendilerine yönelik saldırılarında hükümetin güvenliği sağlayamadığı düşüncesindeydiler. Hükümet, Ermenilerin bu düşüncesiyle paralel şekilde jandarma ihtiyacını karşılayıp asayişini sağlayabilmek için bölgeye belirli zamanlarda jandarma sevkinde bulunmuştur. Meşrutiyetin ilk yıllarından itibaren bölgeye çeşitli

⁷⁶⁴ Bozarslan, s.462.

⁷⁶⁵ Anadolu’da Tanîn, s.338.

sebeplerden ötürü jandarma sevkiyatı yapılmıştır.⁷⁶⁶ Ancak bu sevkiyatlar güvenliği sağlamak konusunda yetersiz kalmıştır. Diğer yandan mevcut memurlarda görevlerindeki başarısızlıkları sonucu sık sık halkın şikâyetleriyle karşılaşıyorlardı.⁷⁶⁷ Bu ortamda Kürtlerin Ermenilere yönelik saldırı ve yağmalarının olduğu, Ermenileri öldürüp mallarına el koyduğu ve Ermeni kızlarını kaçırdıkları şeklindeki haberler Ermeniler tarafından hem gazeteler hem de mecliste mebuslar aracılığıyla sıklıkla dile getirilmiştir.

Çeşitli bölgelerde ama daha çok Doğu/Güneydoğu Anadolu'da Ermenilere yönelik saldırılar yani asayişsizlik Meclis-i Mebusan'da Ermeni Mebusların önemle üzerinde durduğu bir husustu. Ohannes Efendi'nin Ermenilerin sorunları üzerine yaptığı konuşma Ermenilere yönelik şiddeti gündeme taşıdığı gibi Ermenilerin Meşrutî idare içinde sergileyecekleri tutum hakkında da ipuçları vermiştir:

Efendiler, ilanı Meşrutiyetten sonra, bir sene Ermeniler rahat yaşadılar. Artık, Ermenilere taarruz edilmiyordu. Onların etrafında olanlar, Meşrutiyet'in gölgesinden ürkererek saklanmışlardı, taarruza cesaret edemiyorlardı. Fakat bugünlerde maatteessüf görüyoruz ki, dört kişi birden kesilmiş, iki kişi birden kesilmiş, bir kız buradan kaçırılmış, bir kadın şuradan kaldırılmış. Bu haller, bir ay zarfında, bir buçuk ay zarfında birbirini takip ediyor." (...)Efendiler, bu tesadüfler, niçin daima Ermenileri buluyor? Bu üç dört vilayette bu tasaddiler niçin Ermenilere oluyor da Kürtlere ve Rumlara olmuyor? Efendiler, hakikat, hakikattir. Bağırarak, gürültü etmekle hiçbir vakit hakikat saddolunamaz. (...) Efendiler, bu katiller ne kadar devam ederse, kız kaçırmak, bazılarını cebren İslam etmek gibi vakayi ne kadar uzarsa Ermeni unsurunu cerihadar edeceksiniz ve Meşrutiyetten bu suretle uzak kalınacaktır.⁷⁶⁸

Muş Mebusu Keygam Efendi de asayiş sorunu hakkında görüş bildirmiştir. Kegnam Efendi, Hükümetin bazı suçluları yakaladığını ancak bazılarının gaspa devam ettiğini söyleyerek Diyarbakır Vilayetinden bir örnek verir. Keygam Efendi'nin sözleri bölgede Müslümanlarla Ermeniler arasındaki ilişkileri de içermektedir:

Halo namında meşhur bir eşkıya Diyarbakır'den gönderildiği vakit jandarmaların yanından kaçmıştır. Muş'ta alenen iki adamı öldüren Halo namında eşkıya şimdi serbest gezmektedir. (...)Bizim oralar için yeniden bir tertibat lazımdır ki bu eşkıyalar yüzünden oranın asayişini alt-üst olmasın; yoksa iki ahali arasında da bir şey yoktur. Vatandaş olan Kürt ve Türk

⁷⁶⁶ 1913 yılına gelindiğinde Doğu/Güneydoğu Anadolu'daki jandarma sayısını arttırmaya yönelik takviye kuvvetlerin sevkine devam edildiği görülmektedir. BOA, DH. EUM. EMN, Dosya No: 112, Gömlek No: 24, ss.1-7.

⁷⁶⁷ Anadolu'da Tanîn, s.339.

⁷⁶⁸ MMZC, Devre: 1, İçtima: 3, Cilt: 6, s.561.

*vatandaşlarımızla iyi komşuluk yapmışız ve şimdi de iyi geçiniyoruz. Bundan sonra bu caniler mücazat görmeyecek olursa, emin olunuz ki, bundan sonra fenalık çok olacaktır.*⁷⁶⁹

Keygam Efendi'nin bahsettiği bu durum sadece Kürtlerin Ermenilere yönelik bir hareketi değildi. Kürtler birbirlerine yönelik saldırılar da gerçekleştiriyor ve birbirlerinin mallarını da gasp ediyordu. Örneğin, Diyarbakır vilayeti ile Urfa ve Zor sancaklarında bazı aşiretler arasında gasptan kaynaklı anlaşmazlıklar olmuş, Hükümet bu sorunu çözmek için aşiretlere yönelik takibat başlatmıştır. Ancak “aşairin yekdiğerinden gasb eylediği emval ve eşyadan dolayı beynlerinde muhdes ihtilafatın adet-ı aşaire ve emsaline tevfikan alelusul sulhen ve fasl edildiği anlaşıldığından bahisle aşair-i mekrume haklarındaki takibat-ı kanuniyenin te'cili”ne karar vermiştir.⁷⁷⁰ Diğer yandan 11 Ekim 1909 tarihinde “Midyad'a bağlı yirmi köy namına Ayşe” imzasıyla çekilen telgrafta Raman, Habizbini ve Mahalmi aşiretleri tarafından gaspların yapıldığına ve eşlerinin itlaf olunduğuna değiniliyor ayrıca Dersaadet Gazetelerinde de yayınlanan bu olayların tetkiki isteniyordu.⁷⁷¹

Bölgede asayişsizliğin kol gezdiğini Bitlis'teki Amerikalı misyonerlerden rahip G.P. Knapp da dile getirmiştir. Rahibin İngiliz Konsolosuna gönderdiği yazıda Güzeldere, Ahlat ve Bulanık ilçelerinde üç hafta süren bir gezi yaptığını; gezdiği köylerde Ermeni köylülerinin Kürtlerin silahlanmasından rahatsız olduğunu, hatta Ermeni gençlerinin köylerde gece nöbet tuttuklarından bahsetmiştir.⁷⁷² Diğer yandan Kürt aşiretlerinin Ermenilere yönelik baskılarında İttihat ve Terakki'nin bölgedeki kulüplerini kılıf olarak kullandıkları da belirtilmektedir.⁷⁷³

Mahmut Şevket Paşa günlüğünde Müslümanlarla Ermeniler arasındaki uyuşmazlığa değinmiştir:

*Ermeni Patriği geldi. Yanında 5 rahip vardı. Ermenilerin devlete sadakatinden, böyle olduğu halde Müslümanlar tarafından hiç sevilmediklerinden, haksızlık ve zulüm gördüklerinden bahsetti. Anlattıklarının bir kısmı doğru olmakla beraber, bir kısmı da tamamen uydurmaydı. Ermeniler, hem huzursuzluk yaratıyorlar, fesat tertip ediyorlar, hem de korkuyorlardı.*⁷⁷⁴

⁷⁶⁹ MMZC, Devre: 1, İçtima: 3, Cilt: 6, s.570.

⁷⁷⁰ BOA, MV, Dosya No: 195, Gömlek No: 115.

⁷⁷¹ BOA, DH. MKT, Dosya No: 2795, Gömlek No: 37.

⁷⁷² Sonyel, s.395.

⁷⁷³ Avagyan ve diğerleri, s.185.

⁷⁷⁴ Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, s.135.

Ermeni Gazeteleri de sıklıkla Kürtlerin Ermenileri katlettiği haberlerini sayfalarına taşımıştır. Buna karşın İttihat ve Terakki'yi destekleyen gazeteler ise bu tarz haberleri devamlı şekilde abartılı bulmuş veya yalanlamıştır. Örneğin 1908 yılında Silvan'dan gönderilerek “Manzûme-i Efkâr Gazetesi”nde yayınlanan yazıda Kürtlerin Ermenilere yönelik mezalimlerinin sürdüğü ve Hükümetin hiçbir önlem almadığı belirtilmiştir. “Takvim-i Vekayi Gazetesi” de Ermeni gazetesinde çıkan yazıya cevaben yer verdiği haberde, yaşanan durum üzerine Dâhiliye Nezareti'nin olayı soruşturduğu ve olayın hayvan hırsızlığı yüzünden köylüler arasında çıkmış bir çatışma olduğunu, sanıldığı gibi Ermenilerle Kürtlerin birbirine yönelik saldırılarının olmadığı açıklanmıştır.⁷⁷⁵

1908 yılında, İstanbul'da yayınlanan “Erevalin” ve “Jamalak” Gazetelerinde Harput'ta Ermeniler aleyhine Müslümanın komiteler kurup kargaşa çıkardığı yönünde haberler yer almıştır. Londra'dan yollanan bir telgrafta Bağdat'ta Musevilerin ve Viranşehir'de Ermenilerin öldürüldüğü belirtilmiş ve bu haber bazı gazetelerde yayınlanmıştır. 1909 yılında, “Jamanak” Gazetesinde yayınlanan bir haberde Arapgir'den gönderilen bir mektuba yer verilmiş ve Ermeni mallarının yağmalandığı, memurların Ermenilere yönelik baskılarının olduğu anlatılmıştır. Van'dan Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda Ermeni köylerinin ve yolcularının Kürtler tarafından rahatsız edildiğinden bahsedilmiştir.⁷⁷⁶ Ayrıca Rusça “Noveye Vremya (Vremia)” Gazetesinin 6 Temmuz 1913 tarihli sayısında yer alan “yağma ve öldürme işine katılmamış Kürtler çok nadir istisnadandır. Her on Kürtten sekizi cinayet suçlarıyla gözaltına, çoğu da gıyaben hüküm giydi” cümlesi dikkat çekicidir.⁷⁷⁷

Anadolu gezisi sonrasında gözlemlerini Tanin Gazetesine aktaran Ahmet Şerif, Ermeni gazetelerinin abartılı ve yanlış haber yaptığını düşünmektedir. Şerif, bu gazetelerden Aravelk ve Azadamard'a yazılarında yer vermiş, Ermeni gazetelerinin Osmanlının bütün coğrafyalarında olan sorunlarını sadece Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde oluyormuş gibi sunup, abarttıklarını belirterek eleştirmiştir.⁷⁷⁸

⁷⁷⁵ Seyitdanlıoğlu, s.832.

⁷⁷⁶ Takvim-i Vekayi'de yer alan bu haberlerin çoğunluğu yanlış haber olarak sunulmuş, bazıları da abartılı bulunmuştur. Benzer haberlerin listesi için bakınız: Seyitdanlıoğlu, ss.801-851.

⁷⁷⁷ Aktaran: Avagyan ve diğerleri, s.128.

⁷⁷⁸ Anadolu'da Tanin, ss.333, 340

Dicle Gazetesinde de Ermeni Gazetelerinde yer alan haberler aleyhinde yazılar kaleme alınmıştır. Ermeni Azadamard Gazetesinde yer alan haberde Diyarbakır Vilayetinde her gün suç olduğu ve çevre köylerdeki Kürtlerin Ermenilere pek fena malumatta buldukları, Lice, Hazro, Hani ve Silvan bölgeleri dâhil birçok yerde Ermeniler üzerine hücumların olduğu ve Ermenilerin zarara uğratıldığı haberi Dicle Gazetesi tarafından abartılı bulunmuştur.⁷⁷⁹ Dicle Gazetesinde yer alan başka bir haberde Azadamard'da yayınlanan ve Diyarbakır Mebusu Fevzi Bey'in Ermenilere yönelik baskılara adının karıştığına vurgulandığı haber de benzer şekilde yalanlanmıştır.⁷⁸⁰

5.2.7.2. Arazi Meselesi

Arazi Sorunlarının temel nedeni Kürtler ile Ermenilerin arasındaki aynı toprak üzerinde hak iddia etmeleridir. Özellikle Abdülhamid döneminde yaşanmış "Ermeni Olayları" ile birlikte bir kısım Ermeni Doğu/Güneydoğu Anadolu bölgesinden göç etmiş, Kürtler de bu topraklara çeşitli yollarla el koymuştur. Diğer yandan II. Abdülhamid döneminde bölgede palazlanan aşiret ağaları ve beyleri Ermenilerin elinde bulunan bazı toprakları aşiretin gücüne dayanarak kendi kontrolüne almıştır. Ayrıca Kürtler az çok güçlü oldukları yerlerde kendi karye ve arazisini terk ederek daha faydalı gördükleri, daha büyük arazilere el koymuştur.⁷⁸¹ Bu ve benzeri durumların yaşanmasında Hamidiye Alaylarının baskısının etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Alaylar türlü uygulamalarla Kürtleri ve Ermenileri rahatsız ediyordu. Sonucunda bölgede topraklar çok kısa süre de el değiştiriyordu.

Meşrutiyet'in ilanına giden süreçte Taşnaksutyun öncülüğündeki Ermeniler, İTC ile ittifak içinde olup Meşrutiyet'in ilanı sonrasında bu ittifakı devam ettirmişlerdir. Ermeniler, İttihat ve Terakki ile birlikte hareket ederken kendi sorunlarının giderilmesi konusunda İttihatçılardan çözümler bekliyorlardı. Meşrutiyet ilan edilip Ermenilerin önemli bir kısmı geri dönünce Arazi sorununun bir an önce çözülmesi şart olmuştu.

⁷⁷⁹ Dicle, 1 Têşrin-i Evvel 1328.

⁷⁸⁰ Diyarbekir'de Dicle, 8 Temmuz 1329.

⁷⁸¹ BOA, MV, Dosya No: 142, Gömlek No: 23.

Arazi sorunları, sadece Ermenilerle Kürtler arasında yaşanmıyordu. Kürtlerin kendi aralarında da arazi sorunları yaşanıyordu. Kürt ahalisi topraklarının “mütegallibe” tarafından el konulmasından şikâyet ediyordu. Örneğin Dersim Alevilerinin birçoğu kendi topraklarında kiracıya dönüştürülmüştür. Bu konuda Fransız konsolosu Hormek Aşiretinin mallarının gasp edildiğini belirterek “aslında onların durumu zaman zaman adalete ulaşmanın bir yolunu bulan Ermenilerden daha umutsuz”du demektedir.⁷⁸² Genel olarak Kürtler mütegallibelerden; Ermeniler de Kürtlerin baskılarından ve topraklarına el konulmasından şikâyetçiydi. Böylelikle arazi sorunu daha da karmaşık bir hal alıyordu.

Doğu bölgesinde, arâzî meselesi, öyle karmaşık iş ki, çözümü zorunlu, ne kadar çabuk olursa, gerek hükümet, gerek tebaa için, o kadar hayırlı. Hani, öyle bir şey ki; Taşmış büyük bir nehir veyâhût fişkiran yanardağ lavları akıntısı ki, önünden kaçmak, kaçamak yolları aramak ve bulmak, imkânı yok. Sonra, ne kadar çabuk çözülmürse kâr, gecikmesinde, o kadar zarar var, gaile ve felaket var.⁷⁸³

Taşnaksutyun’un 3 Ağustos 1908 tarihli bildirisinde Meşrutiyet’in ilanı sonucu İTC’ye taleplerini sunmuşlardır. Bildiri maddeleri arasında Ermeni köylülerinin son yıllarda el konulmuş mallarının iade edilmesi ve Ermeni göçmenlerin daha önce yaşadıkları yerlere dönmelerinin sağlanması da vardır.⁷⁸⁴

Taşnaksutyun’un bahsettiği eski topraklarına geri dönme meselesindeki Ermenilerin önemli bir kısmını özellikle 1890’lı yıllarda topraklarını bırakıp Rusya’ya kaçan Ermeniler oluşturmaktadır. Kafkasya’ya giden Ermenilerin geri dönme ihtimalleri vardı. Rusya toprağını terk etmiş Ermenileri Osmanlı’ya karşı kullanıyordu. Rusya devamlı şekilde Kafkasya’daki Ermenilerin topraklarına dönmek istediğinden bahsediyordu. Abdülhamid ise göç eden Ermenilerin topraklarına dönmelerinin Şarki Anadolu’da Rus hâkimiyetini arttıracığı düşüncesindeydi. Bu noktada 1900 yılında Rus hükümeti Ermenileri bir koz olarak kullanıp Osmanlı hükümetinden imtiyazlar koparmıştır. “Devlet-i Aliyye ile Rusya beyninde cari olan münasebatı dostane icabından olmak üzere hükümeti saniye

⁷⁸² Janet Klein, “Çatışma ve İşbirliği: Abdülhamid Dönemi Kürt-Ermeni İlişkilerini Yeniden Değerlendirmek (1876-1909)”, **Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu**, Der: Baki Tezcan, Karl K. Barbır, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, (Çatışma ve İşbirliği) ss.91-92.

⁷⁸³ Anadolu’da Tanîn, s.344.

⁷⁸⁴ Avagyan ve diğerleri, s.34.

Karadeniz cihetinde Şimendifer inşasını münasip gördüğü zaman ve bu şimendiferleri kendisi yapamadığı takdirde Rusya sermayedarlarına mezkûr hududun imtiyazını ihale edecektir...⁷⁸⁵

Alınan bu karar sonrasında Rusya, Kafkasya'daki Ermenilere geri dönmeleri yönünde yapmış olduğu ısrardan vazgeçmiştir.⁷⁸⁶

Rusya'da bulunan Ermenilerin 1908 yılı itibariyle geri dönme talepleri güçlenmiştir. 1894-1895 yıllarında yaşanan Müslüman-Ermeni çatışmasından sonra İngiliz Konsolosu Ermeni köylerinin çoğunun kaçtığını ve Kürtlerin bu topraklara el koyduğunu rapor etmiştir.⁷⁸⁷ 1908 yılı itibariyle Erciş Kazasından toprağını terk edip Rusya'ya göç etmiş bin iki yüz hane geri dönmek istediklerini ve Kürtlerin eline geçmiş bulunan topraklarının tekrardan kendilerine verilmesini istiyorlardı. Yaşanan bu durum üzerine Meclis-i Vükala'nın aldığı karara göre Ermeni iğtişası sırasında Rusya'ya gitmiş ve Rusya'da ikamet tezkiresi elde etmiş bu kişilerin eski topraklarına gelmek istemeleriyle birlikte tekrardan "tâbiyyet-i Osmaniye"ye geri dönme girişimleri olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Osmanlı konsolosları tarafından buna izin verilirse büyük oranda mağdurlukların olacağı vurgulanmış, geri dönmek isteyenlerin "tâbiyyetlerinin" araştırılması ve arazilerin mahallince tetkik edilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.⁷⁸⁸

Gökalp, 1909 yılına ait bir makalesinde Meşrutiyet'in ilanı sonrasında mütegalibenin baskılarından kaçan insanların eski yerlerine dönmeye başladığından bahsetmiştir. Gökalp aynı yazısında hürriyetin bir araç, hedefin ise birlik ve ilerleme olduğunu ve ilerde zulme uğrayan köylünün el konulan topraklarına kavuşmasının toplumun tamamen refaha kavuşmasında etkili olacağını vurgulamıştır.⁷⁸⁹

Doğu/Güneydoğu Anadolu'da asayişsizlik beraberinde arazi sorunlarını da getiriyordu. Hükümet çözüm yolları ararken mebuslarda sorunun kaynağı konusunda yorumlarda bulunmuşlardır. İzmir Mebusu Vahan Badinbazyan Efendiye göre arazi sorunlarının başlıca sebebi tayin olan memurların uzman (mütehassıs) olmamasıdır.

⁷⁸⁵ Bayur, s.148.

⁷⁸⁶ Bayur, s.149.

⁷⁸⁷ Klein, Çatışma ve İşbirliği, s.188; Hieser, s.218.

⁷⁸⁸ BOA, MV, Dosya No: 123, Gömlek No: 11, s.1; Aydoğan, s.330.

⁷⁸⁹ Gökalp, Sosyolojik Tetkikler, ss.113-114; Aynı yazı için bakınız: Gökalp, Makaleler I, ss.103-106; Peyman, 31 Ağustos 1327.

Badinbazyan Efendi memurların hem uzman olmadığını hem de az maaş aldığını ve bundan dolayı para kazanmak için bazı durumlara göz yumduklarını söylemiştir.⁷⁹⁰

1912 yılında, Muş Mebusu Keygam Efendi, arazi sorunların devam etmesinden Hükümeti sorumlu tutmuştur. Hükümetin bazı ağa ve beylere toprak verdiğini, bu uygulamanın Abdülhamid döneminde olsa anlaşılacağını ancak Meşrutî hükümetin bu uygulamaya devam etmesinin anlaşılır olmadığından bahsetmiştir. Keygam Efendi ayrıca Kosova Vilayetine tahrir-i arazi için verilen parayı (85.000 kuruş) örnek göstererek Doğu vilayetleri için de istemiştir.⁷⁹¹

Arazi sorunlarını en çok dile getirenler Ermeni Mebuslardır. Bunlardan Ohannes Efendi de Ermeniler ile Kürtleri karşı karşıya getiren sorunun ağaların gasp ettiği topraklardan kaynaklandığını ve asayişin sağlanmasının bu sorunun çözümüne bağlı olduğunu söylemiştir: “Anadolu içinde asayiş berkemal olmayacak, bazı adavet eksik olmayacak... Eğer, Anadolu içinde bulunan akvamı; unsurları birbiriyle barıştırmak istiyor isek, arazi meselesini, bir kere, halletmelidir. Arazi meselesi kalkınca bu ihtilaf da olmayacak.”⁷⁹²

Yukarıda verdiğimiz örneklerin yanında arazi meselelerinin çözümüne yönelik bir takım çalışmaların ve iyileştirmelerin olduğunu görüyoruz. Örneğin, Kürtlerle Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yaşanan anlaşmazlıkları çözmek için önlemler içeren bir muhtıra Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti tarafından sunulmuş ve olumlu karşılanmıştır.⁷⁹³ Diğer yandan 1909 yılında daha önce memleketini terk eden Ermenilerin topraklarına el koyan Hüseyin Paşa tutuklanmış ve gasp ettiği mallar eski sahiplerine verilmiştir. Aynı tarihte Dâhiliye Nezareti’nden Ermenilerin arazi sorunu yaşadığı vilayetlere gönderilen bir telgrafta istibdat döneminde Rusya’ya göç etmiş ve toprakları Müslüman muhacirlere verilmiş Ermenilerin mallarının eski sahiplerine verileceği belirtilmiştir.⁷⁹⁴

Devlet, arazi sorunlarını çözmeye konusunda geliştirdiği yollardan biri aracı olarak şeyh ve dini kişiliklere başvurmaktır. Bu yol, halkın şeyhlere bağlılıklarını kullanarak ikna etmeye dayanmaktadır. Örneğin, Nakşibendi şeyhi Hacı Yusuf’u Hınıs ve Pasinlere’e göndererek arazi sorunlarını halletmeyi çabalamıştır. Şeyhler

⁷⁹⁰ MMZC, Devre: 2, İçtima: 1, Cilt: 2, s.252.

⁷⁹¹ MMZC, Devre: 2, İçtima: 1, Cilt: 2, ss.254-255.

⁷⁹² MMZC, Devre: 1, İçtima: 3, Cilt: 6, s.562.

⁷⁹³ BOA, MV, Dosya No: 123, Gömlek No: 38; Bozarslan, s.359.

⁷⁹⁴ Avagyan ve diğerleri, s.38.

haricinde halk tarafından saygı duyulan kişilikleri kullanarak ta sorunlar çözülmeye çalışılmıştır. Kürt liderlerinden Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Abdülkadir bu amaçla birçok kez Şarki Anadolu'ya gelmiş, sorunların çözümü için girişimlerde bulunmuştur.⁷⁹⁵

Hükümet Kürtlerle Ermeniler arasında vuku bulan bu soruna hukuksal açıdan yaklaşmış ve mahkeme yoluyla çözülmesinde ısrarcı olmuştur. Hükümet, sorunu yaşayan iki taraftan en az birinin mahkemeye çıkarılmaya zorlanmasını çözüm için önemli görmüştür. Ayrıca mahkemelerde adil davranılıp mağdur tarafın korunması önerilmiştir. Bir diğer çözüm yolu olarak toprağa tecavüz ve zorbalıkla el koyup tapuyu da üstüne geçiren kişilere arazinin tapuda gösterilen meblağından fazlası verilerek ikna edilmesi gösterilmiştir.⁷⁹⁶

Dabağyan, hükümetin arazi sorunlarını çözmeye yönelik girişimde bulunmasının 1909 yılında yaşanan Adana Ermeni Olaylarıyla bağlantılı olduğunu söylemektedir. Dabağyan'a göre "...İmparatorluğun yönetimini ele geçirmiş olan İttihatçılar, 1909'da Adana'da zuhur eden trajik vak'ayı unutturabilmek gayesiyle, Kürt aşiretlerini disiplin altına almak, aşiretler tarafından el konulmuş olan arazileri, asıl sahipleri Ermenilere iade etmek nevinde uygulamalara geçmişler, resmi raporlarla tespitine gitmişlerdi."⁷⁹⁷

Arazi sorunlarının çözüme kavuşturulmaya çalışıldığı yerlerden biri Diyarbakır İttihat ve Terakki Kulübüdür. Gökalp'in Peyman Gazetesindeki makalesinden öğrendiğimiz kadarıyla 19 Ağustos 1909 günü çiftçiler ve tüccarlar İttihat ve Terakki Kulübünde bir araya gelerek bir süredir devam eden bu soruna çare aramışlardır. Bu doğrultuda Arazi sorununu ve diğer hukuki davaları sulh içinde çözmeye yardımcı olacak on iki kişilik bir "Heyet-i Sulhiyye" seçilmiştir.⁷⁹⁸

Ermenilerle Müslüman halkın ortak yaşadığı yerlerden olan Van'da iki unsur arasında iyi ilişkiler geliştirildiğini görüyoruz. Van Valiliğinden gönderilen telgrafta, Van'da ulema, memurlar, askerler, yöneticiler, Ermeni Murahhası Vekili, Keldani Metropolit, din adamları ve ileri gelenlerden özel bir kurul oluşturulduğunu, yapılan çağrıyla yörede bulunan herkesin çağrıldığını, vatandaşların ve memleketin huzuru

⁷⁹⁵ Hieser, s.628.

⁷⁹⁶ BOA, MV, Dosya No: 142, Gömlek No: 23.

⁷⁹⁷ Dabağyan, Şer Hareketleri, s.492.

⁷⁹⁸ Peyman, 10 Ağustos 1325; Makalenin transkripsiyonu için bakınız: Gökalp, Makaleler I, s.96; Ünal, ss.96-97.

için herkesin görevini layıkıyla yapması gerektiği yönünde konuşmalar yapıp, öğütler verildiği; böylece taraflar arasında yakınlaşmanın arttığı bildirilmiştir.⁷⁹⁹ 1913 yılında yine Van'da bir arazi üzerinden yaşanan anlaşmazlığı son bulmuştur.⁸⁰⁰

Kürt-Ermeni ilişkilerinin geliştirilmesi ve aralarındaki anlaşmazlıkların giderilmesi için iki halkın bir araya gelip sorunları çözme çabaları olmuştur. Bunlardan birisi 1910 yılındaki Kürt-Ermeni Kongresidir. Ancak bu kongrenin çok şeyler değiştirmeyeceği görüşünde olanlar vardır. Van'daki İngiliz konsolos yardımcısı James Morgan'ın 25 Nisan'da İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Lowther'e gönderdiği yazıda kongrenin önemsizliğine değinmiştir:

Son günlerde yapılan Ermeni-Kürt kongresinde, Kürtlerin, Ermeni topraklarını 1910 yılı ilkbaharına dek boşaltmaları yolunda alınmış olan kararın uygulanamayacağına inanılmaktadır. Bu yüzden, Kürtlerin elinde bulunan topraklar için tapuları olan Ermeniler, mahkemeye başvurmak zorunda kalacaklardır. Kürtler ise, bu topraklar yasal olarak ellerinden alınuncaya dek onları işgal edeceklerdir. Ondan çok şey beklenen Kürt-Ermeni Kongresi büyük bir komedi olmuştur.⁸⁰¹

Hükümet, Dâhiliye Nezareti tarafından hazırlanan bir layiha ile sorunun çözüme kavuşturulacağını düşünmüştür. Buna göre Abdülhamid döneminde topraklarını terk eden Ermeniler, toprakların kendilerine ait olduğunu kanıtlayabilirse topraklarını geri alabiliyor, eğer yokluğunda toprağa el koyan kişi toprak üzerine emek harcamışsa emeğinin karşılığını alacağı vurgulanıyordu. Ancak bu yaklaşım Doğu/Güneydoğu Anadolu bölgesi mebusları tarafından eleştirilmiştir. Hükümetin çözümü hükümet aleyhine tepki olarak geri dönmüştür.⁸⁰²

Diğer yandan, hükümetin çalışmaları geniş ve kalıcı bir çözümden uzaktı. Çözüm yollarının yetersiz kalması arazi anlaşmazlıklarının devam etmesine neden olduğu gibi tepkileri de beraberinde getiriyordu. 1913 yılına gelindiğinde Doğu/Güneydoğu Anadolu'da asayişsizliğin ve arazi sorunlarının devam ettiğini görüyoruz. Örneğin Muş'taki Ermeni piskoposun Erzurum'daki İngiliz Konsolosuna gönderdiği yazıda Kürtler ile Ermeniler arasında toprak sorununun devam ettiğini; Ermenilerin, Kürtler tarafından köle gibi çalıştırıldığını; zulüm yapıldığını;

⁷⁹⁹ Seyitdanlıoğlu, s.859.

⁸⁰⁰ Seyitdanlıoğlu, s.850: "Haydaranlılardan Mehmet Zeki tarafından gasp ve işgal edilmiş olan Haydar Köyü ve Gevaş Kazasında iki halkın birlikte yaşadığı Nekban Köyü Meclis-i İdare-i Vilayet kararıyla asıl sahiplerine verilmiştir."

⁸⁰¹ Aktaran: Sonyel, s.405.

⁸⁰² Ünal, s.97.

Ermenilerin, Kürt ağalarına yapacağı işler öncesinden izin istemek ve hesap vermek zorunda kaldığını söylüyordu.⁸⁰³

Ermeni Patriği Arşaroni Efendi La Turquie Gazetesi'ne verdiği röportajda Kürt-Ermeni ilişkileri hakkında görüş bildirir. Arşaroni Efendi, Kürtlerin her fırsatta Ermenilere saldırmalarına rağmen hükümetin ciddi tedbirler almadığına değinerek jandarmanın sayısının artırılması, eşkıyaların şiddetle takip edilmesi, bölgede Kürtler ve Ermeniler için okullar açılması, Arazi meselelerinin mahkemelerde halledilmesi gibi uzun süredir tam olarak çözüme kavuşturulamamış sorunların çözümünü talep etmiştir.⁸⁰⁴

Diğer devletlerin müdahil olmalarıyla birlikte “arazi meselesi” Ermenilerle özdeşleşir bir hal almaya başlamıştı. Klein'e göre “Jön Türk İhtilali yeni bir hürriyet çağını açtığına öne çıkan Ermeni toprak meselesi oldu. Ermeni eylemciler ve onların Avrupalı destekçileri geride kalan yıllarda Ermenilerin elinden alınan toprakların iadesi için öylesine hararetli bir kampanya yürüttüler ki ‘tarım meselesi’ özellikle Ermeni arazileri meselesini niteler hale geldi”⁸⁰⁵

1913 yılında Ermenilerin taleplerine ve büyük devletlerin baskılarına paralel olarak İttihat ve Terakki de ıslahat meselesini daha ayrıntılı bir şekilde gündemine almıştır. Cavid Bey “Azadamard Gazetesi”ne verdiği mülakatta Arazi Meselesinin idari alanda yapılacak düzenlemelerle hallolacağını belirtir. Ehliyetli valilerle onlara yardımcı olacak genel müfettişlerin atanması ve maliye müfettişleriyle jandarma kumandanlarının atanması arazi sorunlarının çözümünü kolaylaştıracaktır. Ayrıca Cavid Bey'e göre devletin menfaati gereği icap ederse hükümet araziyi satın alarak eski sahiplerine iade etmelidir.⁸⁰⁶

İçişleri Bakanı Talat Paşa “Union Gazetesi”ne verdiği mülakatta arazi meselesine ve alınması düşünülen tedbirlere değinmiştir. Talat Paşa, Hükümetin çeşitli yollarla el değiştirmiş olup sorun haline dönüşmüş arazilerin araştırılması için bir komisyon oluşturulacağını belirtmektedir. Komisyon altı üyeden ve bir başkandan oluşacak ve çeşitli mıntikalara taksim olacaktır. Her mıntıkaya memur olan Komisyon anlaşmazlığın nedenini araştırarak, gerekirse hakem usulüne

⁸⁰³ Sonyel, s.405.

⁸⁰⁴ Aydoğan, s.297.

⁸⁰⁵ Klein, Çatışma ve İşbirliği, s.193.

⁸⁰⁶ Cavid Bey Efendinin Beyanati, Tanin, 3 Temmuz 1329; BOA, MV, Dosya No: 177, Gömlek No: 74, s.3.

müracaat edecek ve merkezdeki komisyona gönderilecektir. Hakem usulüyle çözüme kavuşturulamayanlar ise sulh hakemine gönderilerek çözülecektir. Diğer yandan Talat Paşa, bu komisyonun çalışmalarının verimli olacağını, ancak arazi sorununun tam olarak çözüme kavuşturulması için kadastro usulünün getirilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁸⁰⁷ Komisyonun oluşturulmasından sonra talimatnamesinin uygulanması için bir nüshasının Erzurum vilayetine gönderilmesi lüzum görülmüştür. Ayrıca arazi sorunlarının çözümü için Van, Bitlis, Erzurum, Mamuratülaziz ve Diyarbakır vilayetlerine Maliye tarafından maddi kaynak aktarılması kararlaştırılmıştır.⁸⁰⁸

İsmail Hakkı ise Tanin'deki "Anadolu'da Ermeniler" başlıklı makalesinde geri dönmeye başlayan Ermenilerin arazisiz kalmayacağını, devletin bunun için elli altmış hatta 100 bin lira fedakârlıkta bulunacağını ancak yapılacak düzenlemeler neticesinde Kürt ve Ermeni'den hiçbirinin toprağını kaybetmemesi ve iki grubunda toprak sahibi olması gerektiğini belirtmiştir.⁸⁰⁹

Komisyonun çalışmaları sonucunda bazı arazi sorunları çözüme kavuşmuştur. Örneğin, Komisyon Hakkâri dâhilinde iki ay incelemelerle bulunmuş ve sonucunda tarafların memnun kalacağı bir şekilde arazi anlaşmazlığını tamamen halletmiştir.⁸¹⁰

5.2.8. Doğu Anadolu'da Islahat Talebi ve Diğer Devletler

Doğu/Güneydoğu Anadolu'nun mevcut durumu ve ıslahat ihtiyacı Osmanlı Devletinin bir iç sorunu gibi durmasının yanında özellikle gayrimüslim olan Ermeniler üzerinden uluslararası boyuta taşınmıştı. Bu durum Meşrutiyet'in ilanıyla başlayan ve Dünya savaşının arifesinde doruk noktasına ulaşmış bir sorun değildi.

"Düvel-i Muazzama" olarak adlandırılan güçlü devletler Osmanlı Devleti üzerindeki politikalarını Osmanlı'nın güçsüzlüğünün su yüzüne çıktığı 19. yüzyılın başından itibaren arttırmışlardı. Bunu, adına "Şark Sorunu" dedikleri ve bir dönem Osmanlının toprak bütünlüğünün korunması şeklinde de telaffuz edilen ama esasında Osmanlı'nın parçalanmasını merkeze alan bir politikayla yürütmüşlerdi.

⁸⁰⁷ "Talat Bey'in Beyanâtı", **Tanin**, 24 Haziran 1329.

⁸⁰⁸ BOA, MV, Dosya No: 169, Gömlek No: 5.

⁸⁰⁹ Aydoğan, s.332.

⁸¹⁰ Tanin, 12 Mart 1330.

Berlin Kongresi de bahsedilen politikanın bir parçası olarak karşımıza çıkar. Kongre, “Ermenilerin” Dünya kamuoyu nezdinde gündem maddesi olması ve “Ermeni Sorunu” adıyla bir sorunun uluslararası alanda yankı bulmasında önemli bir yere sahiptir. Berlin Antlaşmasının 61. Maddesi bahsettiğimiz bu noktayı açıklığa kavuşturur:

*Babîali ahâlisi Ermeni bulunan eyâlâtta ihtiyacât-ı mahalliyenin icâb ettiği reformu/ıslahatı bilâ-tehir icrâ ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini te'min etmeyi taahhüd eder ve ara sıra bu bâbda ittihaz olunarak tedâbiri, devletlere tebliğ edeceğinden, düvel-i müşârünileyhin, tedâbir-i mezkûrinin icrasına nezâret eyleyeceklerdir.*⁸¹¹

Berlin Antlaşmasından sonra Ermeniler 1890 yılına kadar yoğun bir ıslahat talebinde bulunmamışlardır. Bu tarihten sonra reform talepleri dillendirilmeye başlanmış ve devamında ardı sıra olaylar patlak vermiştir. 1894 yılında Sason’da bir isyan patlak vermiş ve isyan Hamidiye Alaylarının da desteğiyle kanlı şekilde bastırılmıştır.⁸¹²

Sason İsyanının yankısı kısa sürede bölgeye yayılmıştı. Bölgede Ermenilerle Müslümanlar arasında yaşanan gerginleşmeye Diyarbakırlı Ali Emirî değinmiştir:

*İslam ve Hıristiyan ahaliyi pek neşesiz gördüm ve vaktiyle pek teklifsiz görüştüğüm iki millet içindeki ahbaplarımdan gizli bir şekilde sebebini sorduğumda, Rusya'nın Doğu vilayetleri hakkında amacı zaten bilginiz dâhilindedir. Bu muhitin halkı bu konuya pek de önem vermiyorlardı. Lakin şimdi Taşnaksutyun ve Hınçakyan gibi bazı komiteler zuhur ederek topladıkları paralarla memleketimize fedailer gönderiyorlar ve bazı kendini bilmezleri işgal ediyorlar. İslamlar ile Hıristiyanlar arasına fesat ve düşmanlık tohumları saçıyorlar.*⁸¹³

Bölgede tırmanan çatışma ortamı kısa sürede Diyarbakır’a da yansır. 1895 yılında Diyarbakır’da da kanlı olaylar yaşanmıştır.⁸¹⁴ Ermeni-Kürt çatışmasının artması üzerine Anadolu Vilayetleri Umum Müfettişi Şakir Paşa, 1896’da Erzurum’dan bir

⁸¹¹ Ali Karaca, “Türkiye’de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örgütlü Bir İşgale Doğru) ve Tehçir Gerçeği (1878-1915)”, **T.C. İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, 24-25 Mayıs 2001, Bildiriler., Üniversite Yayın No: 4305, ISBN 975-404-637-9, İstanbul, 2001, s.107.

⁸¹² Hieser, s.174; Kutlay, Kürtler, s.37.

⁸¹³ Nahide Şimşir, “Ali Emirî’nin Osmanlı Vilayât-ı Şarkiyesi Adlı Eserine Göre Diyarbakır’da Ermenilere Dair Notlar”, **Ermeni Araştırmaları, 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt: 1, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2007, ss.149-150.

⁸¹⁴ Diyarbakır’daki olaylara Meşrutiyet’in ilanından sonra İttihat ve Terakki listelerinden mebus seçilen Arif ve Fevzi Beylerin de katıldığından bahsedilir. (Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, s.717); Malmîsanij, Kürt Ulusçuluğu, s.34; Avagyan ve diğerleri, s.154: Diyarbakır Olayları kastedilerek “iki eski Ermeni katilinin, Arif ve Feyiz Beylerin yerel sahnede birden İTC temsilcilerine dönüşmüş olarak ortaya çıkmasıyla (Ermeniler) biraz şaşırmışlardı”

rapor göndermiştir. Raporda Kürt aşiretlerinin Ermenilere yönelik saldırılarının olduğunu ve bunu durdurmanın tek yolunun valilerin haklarını sorumluluklarıyla orantılı biçimde arttırmaktan geçtiğini belirtmiş, valilerin İstanbul'dan izin almaksızın askeri kuvvetleri kullanabilmeleri gerektiğini söylemiştir.⁸¹⁵

Yaşanan Müslüman-Ermeni çatışması bağlamında değinmemiz gerek bir nokta da Kürtlerin Ermenilere yönelik baskılarıdır. Klein, özellikle 1894-1896 yılları arasında yaşanan çatışmalarda Kürtlerin etkisinin kesin olduğuna değinirken, sorumluların bütün Kürt toplumu olmadığını ve şiddetin bir iç savaş olarak tanımlamanın yanlış olduğunu belirtmiştir. Klein'e göre yaşananlar ezeli nefretten çok 20. yüzyıla yaklaşılırken daha somut olarak ele alabileceğimiz ekonomik ve sosyal değişimlerle ilintilidir.⁸¹⁶

Sason Olayları ile başlayan gerginleşme sonrasında büyük devletler II. Abdülhamid yönetimini sıkıştırarak ıslahat talebi konusunda yüklenmeye başlamışlardır. Diğer yandan Ermeni temsilcileri de reform taleplerini arttırmışlardır. Eylül 1895 tarihli bir yazı ile Ermeni Patriği Mateos Avrupa Devletlerinin elçilerine Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı vilayetlerde reformların yapılmasını ve çalışmaların Avrupa Devletlerinin kontrolünde yürütülmesini teklif etmiştir.⁸¹⁷ Hem Ermenilerin talebi hem de Avrupa Devletlerinin baskısı sonucu II. Abdülhamid olayları araştırmak üzere bir komisyonu bölgeye göndermiştir. Giden komisyonda İngiltere, Fransa ve Rusya'nın temsilcileri de vardır.⁸¹⁸

1896 yılında İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından bir muhtıra verilmiş ve Anadolu'da meydana gelen üzücü olaylar sonrasında İstanbul gibi diğer bölgelerde de Ermeni katliamlarının yaşandığı belirtilerek Osmanlı Hükümetinin mevcudiyetini temin için çalışan büyük devletlerin hükümetin kötü yönetiminin önünü alması gerektiği vurgulanmıştır.⁸¹⁹ Benzer yönde söylemler yabancı basın tarafından da sık sık dile getirilerek, kamuoyu oluşturmak amaçlanmış; böylece Osmanlı dünya nezdinde zor duruma sokulmak istenmiştir.⁸²⁰

⁸¹⁵ Kırmızı, Abdülhamid'in Valileri, s.177.

⁸¹⁶ Klein, Çatışma ve İşbirliği, s.187.

⁸¹⁷ Ramazan Yıldız, "Vilayat-ı Sitte'de Ermenilerle İlgili Reformlar", **Ermeni Araştırmaları**, Sayı:25, Ağustos, 2007, s.66.

⁸¹⁸ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s.296; Karaca, s.115.

⁸¹⁹ Uras, s.356.

⁸²⁰ Hieser, ss.221-228.

Büyük devletler Osmanlı'ya ıslahatlar konusunu kullanarak baskı yapıyorlardı. Osmanlı'dan yapılmasını istedikleri reform talepleri arasında valilerin tayini, göç eden ve sürgünde bulunan Ermenilerin yerlerine dönmesi, Sason'da ve başka yerlerde zarara uğrayan Ermenilerin zararlarının karşılanması, siyasi suçlardan yüküm giyen Ermenilerin serbest bırakılması gibi Ermenilerin mağduriyetlerini dile getirdikleri konular vardı. Bu sorunların halli için oluşturulan komisyon 32 maddelik bir ıslahat projesi hazırlamış ve projeyi büyük oranda uygulamıştır.⁸²¹

Meşrutiyet'in ilanında İttihatçıların yanında yer alan Ermeniler ıslahatın yapılması konusunda beklemeye başlamışlardı. Özellikle Meclis-i Mebusan'da Ermeni mebuslar Ermenilerin sorunlarını sık sık dile getirmiş ve ıslahat talebinde bulunmuşlardı. Bu sürecin devamında İttihatçılarla Ermeniler arasındaki ilişki giderek kopmaya başlamıştı. Daha önceki bölümlerde bahsettiğimiz, Ermenilerin ıslahat taleplerine kalıcı ve makul çözümler üretilememesi, 1912 yılı itibariyle yeni bir durumun açığa çıkmasına yol açmıştır. Burada önemli bir noktaya işaret eden durum ıslahat taleplerine milliyetçilik duygusunun da eklenmesidir. Diğer önemli bir nokta da büyük devletlerin ıslahat talebi adı altında belirli aralıklarla Ermeni ve Kürtlerle işbirliği yapmasıdır.

Balkan Savaşlarının başlamasından sonra Türkiye Ermenilerinin durumları, değişik Ermeni gruplar tarafından tekrardan dile getirilmeye başlanmıştır. Ermeniler, bir yandan yok edilmek korkusu yaşadıklarını belirtmiş⁸²², diğer yandan da Osmanlı işlerinin kesin bir şekilde düzeltilmesi için davet edilecek uluslararası konferans sonucunda mümkün olduğu kadar fırsattan yararlanmayı düşünmüşlerdir.⁸²³

Tanın, Doğu Anadolu'da ıslahatların diğer devletlerin Osmanlı içişlerine karşmasını engellemekten ziyade ahalinin reform ihtiyacını karşılamak için yapıldığını söylemiştir.⁸²⁴İttihat ve Terakki giderek merkezileşmesine karşın ıslahat konusunda merkezîyetçi politikada dayatma siyasetinden vazgeçiyordu. Lütfi Fikri Bey de İttihatçıları bu konuda eleştirir. Lütfi Fikri Bey "bir vakitler âdem-i merkezîyet diye bizlere karşı neler söylemez iken şimdi 'ben âdem-i merkezîyet

⁸²¹ Karaca, ss.117, 150.

⁸²² "Varteks Efendinin Beyanâtı", **Tanin**, 7 Nisan 1329.

⁸²³ Uras, s.379.

⁸²⁴ "Vilayât-ı Şarkîye'de", **Tanin**, 19 Haziran 1329.

yapıyorum' diye bayağı iftihar yapıyor" diyerek İttihatçıların programlarının tutarsızlık olduğunu belirtmiştir.⁸²⁵

Aslında Hükümet, yoğunlaşan Avrupa Devletlerinin proje dayatmalarının yanında bu devletlerin müdahalesine fırsat vermemek için reform işini tekrardan gündemine almıştı. Doğu vilayetlerinde asayiş sağlayacak bir projenin oluşturulması için İngiltere'ye teklif götürmüştür. İTC, bu reformu İngiliz uzmanlara bırakmak istiyordu. Teklifte İngilizlerin uygun bir memurunun genel müfettiş olarak atanması isteniyordu. Böylece yapılan inceleme sonucunda Doğu vilayetlerinde reform planının uygulamaya konulması kararlaştırılır. Ancak daha sonra İngiltere ile Rusya arasındaki diplomasi sonucunda İngiltere vazgeçmiştir.⁸²⁶

Haziran 1913'te Milli Ermeni Hayeti Reisi Bogos Nubar'ın belirttiğine göre Osmanlıda ıslahat kontrol altına alınmadıkça yapılan ıslahatlar ya vaat halinde kalıyor ya da başlamışsa bile yerinde sayıyordu. Bogos Nubar, Ermeni illerinin durumunun kötü olduğunu ve gerginleşen ortamı İttihatçıların daha fazla germeyeceğinin açık olduğunu ancak kontrolü de sağlayamadığını belirterek Berlin Antlaşmasının 61. Maddesini gündeme taşınmıştır. Ayrıca söz konusu madde ile öngörülmuş kontrolün yalnız başına yeterli olmadığını, bu kontrolün etkili olabilmesi için bizzat yerinde uygulanması gerektiğini belirtmiştir.⁸²⁷

1913 itibarıyla Şarki Anadolu'da varlığı devam eden sorunlar hayli fazlaydı. Kürtlerle Ermeniler arasında meydana gelen kişisel çekişmeler ve asayiş meselesinin yanında önemli yer teşkil eden arazi sorunlarının devam etmesi hem bir iç mesele olması hem de devletlerarası bir soruna dönüşmesinden dolayı hükümeti üzerinde düşünmeye mecbur bırakmıştı. Hükümet bu düşünceyle gerçekleştirilen bir tetkikatla sorunları belirlemiştir. 27 Mayıs 1913 tarihli arşiv vesikasında sıralanan belli başlı sorunlar şunlardır: Asayişin sağlanamaması; Ermenilerin arazi sorunlarının devam etmesi; memurların görevlerini hakkaniyetle yapmamaları; vilayetlerde yeterince Ermeni memurun olmaması; bazı aşiretlerin Ermenilerden vergi alması; Hamidiye Alaylarının varlığı; kız kaçırma ve zorla din değiştirme olaylarının devam etmesi;

⁸²⁵ Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü, s.120.

⁸²⁶ Karaca, s.153; Dersimi, s.59.

⁸²⁷ Uras, s.409.

şiddet yaratan ve korkuya neden olan aşiretlere hak ettikleri cezaların verilmemesi gibi...⁸²⁸

Büyük devletler içinde daha aktif bir siyaset güden Rusya, Doğu Anadolu Bölgesinde yaşanan asayişsizliği ve mevcut sorunları kullanarak nüfuz etmeyi amaçlıyordu. Örneğin 1912 yılında Duma'da yapılan bir konuşmada Ermenilerin büyük sıkıntılar içinde bulunduğu, bu yüzden seyirci kalınmaması gerektiği ve bölgenin Rusya için stratejik ve ekonomik açıdan bir çıkış yolu olduğu vurgulanmıştır.⁸²⁹

Rusya 1913 yılında da aynı politikayı sürdürmeye devam etmiştir. Nuri Dersimi hatıratında büyük devletlerin ve Rusya'nın Ermeniler üzerinden sürdürdüğü siyasete değinmiştir:

*Bu arada Avrupa devletlerinin ve başta Rusya Hükümetinin Osmanlı Hükümeti'ni Ermeni meselesinden dolayı sıkıştırmakta olduğunu ve Doğu illerinde Kürtler'in Ermeniler'e zulüm yaptıklarını, Ermeni topraklarını zapt ettiklerini iddia ederek Rusya'nın şemsiyesi altında Doğu illerinde reform yapılması projesi teklif edildiğine ilişkin duyumlar da her tarafta konuşuluyordu. Biz Kürt öğrencileri de bu gelişmelerle yakından ilgileniyorduk. Resmi ve gayri resmi yapılan soruşturma ve araştırmalar sonucunda bizi bekleyen gelişmeleri tahmin edebiliyorduk.*⁸³⁰

Rusya'nın Doğu Anadolu'da ıslahat ısrarı Osmanlı basınında da ele alınmış, Hüseyin Cahid "Devletler ve Şarkî Anadolu" adlı makalesinde Rus politikalarının niteliğine değinmiştir. Cahid, Rusya'nın Doğu Anadolu'da ıslahat talebinde bulunmasını iki şekilde ele alır. Bunlardan birincisi bölgenin Rusya'ya sınır olması ve Rusya'nın kendi sınırında asayişsizlik istememesidir. Diğer nokta ise Rusya'nın amacı eğer bir Avrupa kontrolü getirmekse bu politikasının yanlışlığıdır. Cahid'e göre Rusya ikinci düşünceyi uygulama niyetindeyse yapılacak çalışma başlamadan sonuçsuz kalacak ve bölgeye asayiş ve sükûn gelmeyecektir.⁸³¹ Bu konuda Cavid Bey ise Ermenilerin diğer devletlerden gelen nasihatlere kulak asmamalarını istiyor ve bu nasihatlerin samimiyetsiz ve yararsız olduğunu belirtiyordu.⁸³²

Rusya, Doğu vilayetlerini merkeze alarak 8 Haziran 1913 tarihli bir proje hazırladı. Bu projeyi 1 Temmuz'da diğer devletlerin elçilerine tanıtmıştır. Diğer

⁸²⁸ BOA, MV, Dosya No: 177, Gömlek No: 74, ss.1-2.

⁸²⁹ Aydoğan, s.302.

⁸³⁰ Dersimi, ss.35-36.

⁸³¹ Tanin, 14 Têşrin-i Sâni 1329.

⁸³² "Cavid Bey Efendi'nin Beyanâtı", **Tanin**, 3 Temmuz 1329.

büyük devletler Rusya'nın Ermenilerle meskûn vilayetlerin bir eyalete dönüştürülmesi teklifi projesine Osmanlı Hükümetinin karşı çıkacağı kanaatindeydiler.⁸³³ Bundan dolayı bazı düzenlemeler yaparak reform projesinin sadece Rusya kontrolünde yürümesinin önüne geçmişlerdir. Reform projesi düzenlendikten sonra Rusya, Almanya, İngiltere ve Fransa Osmanlı Hükümetine başvurarak Doğu vilayetlerini iki kesime ayrılarak her birinin başına bir genel vali getirilmesi, bu vilayetlerin genel meclisinin oluşturulması, meclis üyelerinin yarısının Hıristiyan olması ve sorun çıkarsa elçiliklerin hakemlik yapmasını, ayrıca konsolosların reformların uygulanışını kabulünü ısrarla teklif edilmiştir.⁸³⁴

Büyük devletlerin 1913'te uygulama planlarını geliştirdikleri proje, yürütülen çalışmalardan sonra kabul edilmiştir. Projenin Osmanlı açısından en ağır yanlarından biri Osmanlı Hükümetini Doğu vilayetlerinin idaresinin başına yabancı Genel Müfettişlerin tayinine zorlamasıdır. Hükümet atanacak Avrupalı Genel Müfettişlerin uzman kişilerden olmasını ve bu müfettişlerin valiler hariç, yönetimde kötü olan memurların görev yerlerinin değiştirilmesi veya görevden uzaklaştırılması yönünde yetkili olmasını da kabul ediyordu.⁸³⁵ Ayrıca kanunlar, buyrultular ve diğer talimatlar mahalli dille de yazılacaktır. Müfettiş uygun görürse taraflar mahkemelerde kendi dillerinde konuşma hakkına sahip olacak ve yine müfettiş uygun görürse Türkçe yazılan mahkeme kararı Ermeniceye de tercüme edilecektir. Hamidiye Alayları kaldırılacak⁸³⁶, askeri güç eksik kaldığında emri altına askeri kuvvetler verilecek, vilayetlerin eğitim bütçesinden, her millet için ödediği vergiye oranla pay ayrılacak, hükümet dini cemaatlerin kendi okullarını kurmasını ve korumalarını engellemeyecektir.⁸³⁷

Reformun bir parçası olarak 2 Temmuz 1914 tarihinde Van, Bitlis, Mamuratülaziz ve Diyarbakır Müfettişliklerine Norveçli Hoff; Trabzon, Erzurum ve Sivas Müfettişliğine Hollandalı Westenen geniş yetkilerle donatılarak atanmışlardır.⁸³⁸ Müfettişler bölgeye gitmiş fakat Avusturya veliahdının öldürülmesi, dünyada bir savaşı çıkacağını ihtimal olmaktan çıkarmasında dolayı Müfettişlerin

⁸³³ R. Yıldız, ss.70-71.

⁸³⁴ Karaca, s.154.

⁸³⁵ Karaca, s.155; "Anadolu Islahatı", **Tanin**, 30 Kânûn-ı Sâni 1329; R. Yıldız, s.74.

⁸³⁶ Ünal, s.108.

⁸³⁷ Tunaya, Siyasal Partiler 1, s. 577; R. Yıldız, s.74.

⁸³⁸ Aydoğan, ss.317-318; Karaca, s.156; R. Yıldız, ss.78-81.

Rusya ve Avrupa Devletlerinin desteğinin azalacağı düşüncesi kuvvetlenmiş ve bu da müfettişlerin işe ciddi olarak başlamalarını engellemiştir.⁸³⁹

Yaşanan gelişmelerin devamında, Müfettişlerin reformlarıyla ilgili olarak Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Nazırlar Meclisinde okuduğu tezkirede, savaşın çıkmasından dolayı reformların şimdilik yapılamayacağını, müfettişlere anlaşma gereğince tazminat verilerek görevlerine son verilmesini teklif etmiş ve 24 Aralık 1914'te mecliste onaylanmıştır.⁸⁴⁰

⁸³⁹ Aydoğan, s.321.

⁸⁴⁰ Karaca, s.158.

SONUÇ

Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı tebaası için siyasal bir değişimden daha fazlasını ifade ediyordu. 1908 Temmuz'unda yaşananlar sadece meşrutî sisteme geçiş değil, aynı zamanda halkların sorunlarına çare bulacak, daha da önemlisi Osmanlı devletinin çöküşünü durduracak yegâne güç şeklinde yansıtıldı. Şüphesiz ki Meşrutiyet'e anlamlar yüklenmesinin nedenleri 1908'e kadar yaşananlarda rahatlıkla görülebilir.

Öncelikle, 19. Yüzyıl Osmanlı Devleti için emperyalist devletlerin Osmanlı'ya biçtiği "denge unsuru" rolünü tamamlayıp sahneyi adım adım terk etmeye başladığı bir dönemi işaret ediyordu. Bu süreç, milliyetçilik rüzgârının Osmanlı topraklarında esmesiyle beraber ilerledi. Bu ortamda Osmanlı aydınında oluşan düşünce mevcut yönetim şeklinin çöküşün önüne geçemeyeceği yönündeydi. İttihat ve Terakki de bu düşüncenin ürünü olarak doğdu. Büyük oranda ordu- aydın ikilisi eşliğinde gelişen bu düşünce Meşrutiyet'in ilanındaki en önemli yapılanmayı oluşturdu.

Meşrutiyet'e geçişte bir diğer önemli etmen olarak II. Abdülhamid'in "istibdat" şeklinde adlandırılan yönetimi gösterildi. Abdülhamid'in iktidarı döneminde devamlı şekilde artan baskıcı uygulamaları özellikle aydınları büyük oranda etkiledi. Getirilen tüm kısıtlamaların Abdülhamid'in yönetimini güçlendirdiği düşünülse de, başvurduğu uygulamalar kendisine karşı muhalefeti de güçlendirmiştir. Meşrutiyet'in ilanı ile basın alanında yaşanan patlama muhalefetin ve birikmişliğin dile gelmesi şeklinde de değerlendirilebilir.

Doğu/Güneydoğu Anadolu da Meşrutiyet'in ilanı öncesi önemli tepkilere sahne olmuştu. Bölge halkları -Kürtler ve Ermeniler- özellikle Hamidiye Alaylarının keyfi uygulamalarının şikâyetçiydi. Alaylar bölgeye güvenden ziyade güvensizlik getiriyordu. Hem yerel eşraf hem de yoksul köylü Alaylardan rahatsızlığını -birçok Anadolu vilayetinin vergilere tepki gösterdiği bir dönemde- Diyarbakır'da telgrafhaneyi iki defa işgal ederek gösterdi. Diğer yandan bölgede yaşanan Kürt-Ermeni çekişmesi de önemli sorunlara neden oluyordu. Kürtlerle Ermeniler arasında meydana gelen yağma, kız kaçıрма, arazi sorunları Abdülhamid döneminde çözülemediği için halklar bu sorunları sona erdirecek gücü Meşrutiyet'in

birleştiriciliğinde görmüşlerdi. Meşrutiyet'in ilanı sonrası bölge vilayetlerindeki kutlamalar da bunun en somut örneğiydi.

İkinci bir aşamada ise, Meşrutiyet'ten Dünya savaşına kadarki dönem halkta iki düşüncenin net şekilde anlam kazanmasına vesile oldu. Bunlar, Meşrutiyet'in umdukları gibi sorunlarına gerçekten bir çözüm getirip getiremeyeceği ve İttihatçıların Osmanlı'nın çöküşüne ne ölçüde dur diyebileceğidir.

İlk düşüncenin Doğu Anadolu özelindeki anlamı halkların yaşamında önemli sayılabilecek bir değişimin yaşanmadığıdır. Mebusan Meclisi'nin açılışından 1914 yılına kadarki süreçte bölge mebuslarının aynı sorunlardan yakınmaları sorunların değişmeden devam ettiğini göstermekteydi. Çözumsuzlükte İttihatçıların kısa vadeli ve etkisiz çözüm yollarının etkisi vardı. Ancak sorunların çözüme kavuşturulmamasında Osmanlı bütçesinin zor günler geçirmesinin ve 1910 sonrasında savaşların çıkmasının da büyük etkisinin olduğunu söylememiz gerekir. İkinci düşüncenin cevabı ise Dünya Savaşı'nın sonucunda netlik kazanacaktır.

İttihat ve Terakki ile Doğu Anadolu ilişkisine bakarsak, İttihatçılar bölgeye büyük oranda askeri gözle bakmıştır. İttihatçılar için bölgenin askeri olarak güvenli hale getirilmesi ıslah edilmesinden önce geliyordu. Bu düşünce Balkan savaşlarıyla birlikte kendini daha net göstermişti. Bölgede Hristiyan kimliğiyle büyük devletlerin daha çok dikkatini çeken Ermenilerin varlığı İttihatçılar kanadında "potansiyel tehlike" şeklinde algılanıyordu.

1910 sonrası giderek güçlenen milliyetçilik akımı halklarda ulusal bilinci güçlendirmişti. Özellikle Balkan Savaşlarının Osmanlı'nın coğrafik ve demografik yapısında meydana getirdiği değişimler Ermenilerde ve Kürtlerde milliyetçi refleksleri devreye soksa da asıl büyük gelişim Türkçülükte yaşandı. Çünkü Osmanlı toprak kaybettiğçe Anadolu'nun nüfusu Müslüman-Türk şeklinde değişmeye başlamıştı. İttihatçılar bu sürecin devamında "toplum mühendisliği" yaparak sorunu çözmeyi denediler. Ermeniler "tehcir" kanunuyla göç ettirilirken, önemli bir kısım Kürt ise Anadolu'nun iç ve batı kısımlarına nüfusun içinde çoğunluk olmayacak şekilde dağıtıldı. Ancak İttihatçılar hem toplumu yeniden dizayn projesinde hem de Osmanlı'nın devamını sağlamak maksadıyla giriştikleri mücadeleden başarısızlıkla ayrılmışlardır.

Son olarak, Meşrutiyet'in en önemli getirileri seçimler, cemiyetleşme ve basın alanlarında yaşandı. Kürtler, Ermeniler ve Süryanilerde bu getirilerden bir ölçüde yararlandı. Kurulan cemiyetler ve çıkarılan gazeteler kısa süre sonra kapanmış/kapatılmış olsa da bölge halkları için siyasi bilinçlenmenin temellerini oluşturduğu için ayrı öneme sahiptirler. Ermenilerin bu alandaki çalışmaları Dünya Savaşının başlaması ile durdu. Kürtlerde de benzer şekilde basın ve cemiyetleşme savaşıla birlikte durdu. Ancak Kürtler, Ermenilerden farklı olarak 1918 sonrasında tekrardan örgütlenme fırsatı bulmuşlardır. Diğer yandan asıl bahsedilen alanlardaki gelişmelerin belirginleştirdiği durum iktidar-muhalefet ilişkisidir. Meşrutiyet ile sahneye çıkan bu yapılanmaların konumları Dünya Savaşı sonrasında durdukları yeri de işaret etmiştir. Örneğin seçimlerde İttihatçı listeden Diyarbakır'dan mebus seçilen Fevzi Bey Cumhuriyet döneminde de mebusluk yapmıştır. Diğer yandan 1908 sonrası Kürt cemiyetlerinin yöneticileri ve üyelerinden bazıları 1918 sonrasındaki Kürt cemiyetlerinde de muhalif kimliklerini korumuşlar, hatta Cumhuriyet'in ilanından sonraki isyanlarda da adlarını duyurmuşlardır.

KAYNAKÇA

Resmi Belgeler

Başbakanlı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO)

Dâhiliye Emniyet Şubesi (DH. EUM. EMN)

Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı (DH. İD)

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH. MKT)

Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH. MUI)

Dâhiliye Nezareti Siyasi (DH. SYS)

İdare Askeri (İ. AS)

İdare Dosya Usulü (İ. DUIT)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (MMZC)

Gazeteler

Dicle

Diyarbakir

Diyarbakir'de Dicle

Peyman

Şark ve Kürdistan

Tanin

Kitaplar

Ahmad, Feroz. **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, 7. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.

Ahmet Rıza Bey'in Anıları. Haz. H. Bülent Demirbaş, Arba Yayınları, İstanbul, 1988.

Akgül, Suat. **Amerikan ve İngiliz Raporları Işığında Dersim**, 3.Baskı, Yaba Yayınları, İstanbul, 2004.

Akşin, Sina. **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 3. Baskı, İmge Yayınları, Ankara, 2001.

Akşin, Sina. **31 Mart Olayı**, İmge Yayınları, Ankara, 1994.

Anadolu'da Tanîn. Haz. Mehmet Çetîn Çörekçi, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

Avagyan, Arsen ve Gaidz F. Minassian. **Ermeniler ve İttihat ve Terakki**, Aras Yayınları, İstanbul, 2005.

Aydoğan, Erdal. **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918**, 2. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007.

Bajalan, D. Rhys. **Jön Kürtler**, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.

Beşikçi, İsmail. **Doğu Anadolu'nun Düzeni**, E Yayınları, Ankara, 1969.

Beysanoğlu, Şevket. **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, Cilt: 2, Diyarbakır Belediyesi Yayınları, Ankara, 1990.

Birinci, Ali. **Hürriyet ve İtilâf Fırkası**, 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2012.

Bozarıslan, M. Emîn. **Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi**, Deng Yayınevi, İstanbul, 1998.

Bruinessen, Martin Van. **Ağa, Şeyh, Devlet**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Çelik, Bilgin. **İttihatçılar ve Arnavutluk, II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu**, Büke Yayınları, İstanbul, 2004.

Dabağyan, Levos Panos. **Osmanlı'da Şer Hareketleri ve Abdülhamid Han**, 3. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Dabağyan, Levos Panos. **Türkiye Ermenileri Tarihi**, 4. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Demir, Fevzi. **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclisi Mebusan Seçimleri (1908-1914)**, İmge Yayınları, Ankara, 2007.

Dersimi, Mehmet Nuri. **Hatıratım**, Doz Yayınları, İstanbul, 1997.

Diyarbakır İl Yıllığı. Ankara, 1967.

Dündar, Fuat. **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Emiroğlu, Kudret. **Anadolu'da Devrim Günleri**, İmge Yayınları, Ankara, 1997.

Gazel, Ahmet Ali. **Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Parlamenter Denetim**, Çizgi Yayınları, Konya, 2003.

Gökalp, Ziya. **Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler**, Haz. Şevket Beysanoğlu, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1992.

Gökalp, Ziya. **Makaleler I**, Haz. Şevket Beysanoğlu, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976.

Güneş, İhsan. **Türk Parlamento Tarihi**, TBBM Basımevi, Ankara, 1998.

Hanioğlu, M. Őukrü. **Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981.

Hanioğlu, M. Őukrü. **Preparation For A Revolution, The Young Turks 1902-1908**, Oxford Üniv. Press. 2001.

Hieser, Hans-Lukas. **İskalanmış Barış**, İletişim Yayınları, 2005.

Hür, Ayşe. **Öteki Tarih I**, Profil Yayınları, İstanbul, 2012.

Jwaideh, Wedie. **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi**, 7. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Kabacalı, Alpay. **Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa, Basın ve Yayın**, Literatür Yayınları, İstanbul, 2000.

Kabacalı, Alpay. **Tarihimizde Kürtler ve Ayaklanmaları**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1991.

Kansu, Aykut. **1908 Devrimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Kars, H. Zafer. **1908 Devrimi’nin Halk Dinamiğı**, 2. baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997.

Kayalı, Hasan. **Jön Türkler ve Araplar**, Tarihi Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

Kendirci, Hasan. **Meclis-i Mebusan’dan Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne**, Kitap Yayınları, İstanbul, 2009.

Kırmızı, Abdülhamit. **Abdülhamid’in Valileri, Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908**, 3. baskı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008.

Kodaman, Bayram. **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK Yayınları, Ankara, 1988.

Kodaman, Bayram. **Sultan II. Abdülhamid Dönemi Doğu Anadolu Politikası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987.

Kuran, Ahmet B. **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

Kurt, Murat. **Lütfi Fikri Bey'in Siyasi Mücadelesi Yahut Başına Muhalefet**, Şehir Yayınları, İstanbul, 2008.

Kutlay, Naci. **İttihat Terakki ve Kürtler**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010.

Kutlay, Naci. **Kürt Tarihini Yeniden Okumak**, Peri Yayınları, İstanbul, 2012.

Küçükkılıncı, İsmail. **II. Meşrutiyet'in İlanında Halk Unsuru**, Cedid Neşriyat Yayınevi, Ankara, 2011.

Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü. Haz. Yücel Demirel, Arma Yayınları, İstanbul, 1991.

Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü. Arba Yayınları, İstanbul, 1988.

Malmîsanij. **Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti**, Avesta Yayınları, İstanbul, 2002.

Malmîsanij. **Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi**, 2. baskı, Avesta Yayınları, İstanbul, 1999.

Malmîsanij. **Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbakır'da Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)**, Vate Yayınevi, İstanbul, 2010.

Mardin (Aşiret-Cemaat-Devlet). Haz. Suavi Aydın ve diğerleri, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.

Mardin, Şerif. **Bediüzzaman Said Nursi Olayı,** İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Özcoşar, İbrahim. **Modernleşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900),** Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2009.

Pamukciyan, Kevork. **Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar I, İstanbul Yazıları,** Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002.

Petrosyan, Y.A. **Sovyet Gözüyle Jön Türkler,** Bilgi Yayınları, İstanbul, 1988.

Sasuni, Garo. **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Kürt-Ermeni İlişkileri,** çev. Bedros Zartaryan, Med Yayınları, İstanbul, 1992.

Somel, Selçuk Akşin. **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908),** İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Strohmeier, Martin. **Crucial Images in the Presentations of a Kurdish National Identity,** Brill, Boston, 2003.

Şerif Paşa, Bir Muhalifin Hatıraları: İttihat ve Terakki'ye Muhalefet, Nehir Yayınları, İstanbul, 1990.

Şimşir, Bilal. **Malta Sürgünleri,** 2. Baskı, Bilgi Yayınları, Ankara, 1985.

Tan, Altan. **Kürt Sorunu,** Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.

Tunaya, Tarık Z. **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler(1876-1938),Birinci Kitap: Kanuni Esasi ve Meşrutiyet Dönemi (1876-1918)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001.

Tunaya, Tarık Z. **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt: 1, 2. baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984.

Tunaya, Tarık Z. **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Turan, Murat. **Cumhuriyet Halk Partisi’nin Doğu Örgütlenmesi (1923-1950)**, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2010.

Uran, Hilmi. **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Uras, Esat. **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.

Uzun, Mehmet. **Yitik Bir Aşkın Gölgesinde**, İthaki Yayınları, İstanbul, 2008.

Yücel, Müslüm. **Kürt Basın Tarihi**, Aram Yayınları, Diyarbakır, 2008.

Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet. Haz. Halil Akkurt ve Akif Pamuk, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2008.

Makaleler

Abak, Tibet, “Rus Arşiv Belgelerinde Bitlis İsyanı (1914)”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 208, Nisan, 2011, ss.64-73.

Alkan, Mehmet Ö. “1908’den 2009’a Çok Partili Seçimlerin 101.Yılı ‘1908 (1324) İntihabı’”, **Yadigâr-ı Meşrutiyet**, Haz. Mehmet Ö. Alkan İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, ss.93-116.

Arıkan, Zeki. “24 Temmuz 1908’e İzmir’den Bir Bakış”, **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, Ed. Gamze Varım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, ss.359-413.

Aydın, Suavi ve Ömer Türkoğlu. “İttihad ve Terakki Cemiyeti Programının ve Eyleminin Radikal Dönüşümü: 1908 Öncesi ve Sonrası”, **II. Meşrutiyet’i Yeniden Düşünmek**, Der. Ferdan, Ergut, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009, ss.260-285.

Aydın, Suavi. “19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın Başında Aşiret ve Devlet”, **Diyarbakır Tebliğleri**, Ed. Bülent Doğan, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, ss.159-174.

Balcıoğlu, Mustafa, “Hamidiye Alaylarından Aşiret Alaylarına Geçerken Harbiye Nezaretine Sunulan İki Rapor”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 4, Nisan, 1994, ss.48-51.

Beşikçi, İsmail. “Türk Siyasal Sisteminde Resmi İdeoloji”, **Resmi Tarih Tartışmaları 3**, Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul, 2007, ss.97-127.

Beysanoğlu, Şevket. “Ziya Gökalp’in Diyarbakır’daki İlk Çalışmaları”, **Ziya Gökalp Sempozyumu**, Dicle Üniversitesi Yayınları, Diyarbakır, 1989.

Bozkurt, Serhat. “Bir II. Meşrutiyet Gazetesi Olarak: Şark ve Kürdistan”, **Kürt Tarihi Dergisi**, Sayı: 8, 2013, ss.50-55.

Çetinkaya, Y. Doğan. “1908 Devrimi ve Toplumsal Seferberlik”, **II. Meşrutiyet’i Yeniden Düşünmek**, Der: Ferdan, Ergut, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009, ss.13-27.

Demir, Bahattin. “Kürt Meşrutiyet Mektebi”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 200, Ağustos, 2010, ss.72-79.

Demir, Fevzi. “Kâbe Örtüsüne Dökülen Şarap ve Kimliği Belirsiz Sakal”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 64, Nisan, 1999, ss.13-17.

Dinç, Namık, K. “Rojî Kurd (1913) Dergisinde Tarih Algısı”, **Kürt Tarihi Dergisi**, Sayı: 9, Ekim-Kasım 2013, ss.22-27.

Eroğlu, Nazmi. “II. Meşrutiyet’in Başlarında Bingöl ve Çevresinde Aşiret Alayları ile İlgili Yaşanan Sorunlar ve Yeni Düzenlemeler”, **Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolonyumu**, Ed. Mehmet M. Söylemez ve İbrahim Çapak, Bingöl Belediyesi Yayınları, 2011, ss.101-128.

Gök, Nurşen. “Donanma Cemiyeti’nin Anadolu’da Örgütlenmesine İlişkin Gözlemler”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 27, Sayı: 43, 2008, ss.77-93.

Gökmen, Ertan. “Batı Anadolu’da Çekirge Felaketi (1850-1915)”, **Belleten**, Cilt. LXXIV, Sayı: 269, TTK, Nisan, 2010, ss.127-180.

Hanioğlu, Şükrü. “Jön Türk Basını”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, Cilt: 3, 1985, ss.844-850.

Işık, Ayhan. “Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi (1908-1909)”, **Kürt Tarihi Dergisi**, Sayı: 8, Ağustos-Eylül, 2013, ss.45-50.

Karaca, Ali. “Türkiye’de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örgütlü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915)”, **T.C. İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, 24-25 Mayıs 2001, Bildiriler., Üniversite Yayın No: 4305, ISBN 975-404-637-9, İstanbul, 2001, ss.107-170.

Kaynar, Mete K. “İbrahim Temo ve Resneli Niyazi’nin Anıları Üzerinden İttihatçılar ve Jön Türkler Üzerine Düşünceler”, **Resmi Tarih Tartışmaları 3**, Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul, 2007, ss.159-205.

Klein, Janet. “Çatışma ve İşbirliği: Abdülhamid Dönemi Kürt-Ermeni İlişkilerini Yeniden Değerlendirmek (1876-1909) ”, **Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu**, Der: Baki Tezcan, Karl K. Barbır, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.

Klein, Janet. “Devlet, Aşiret, Hanedan ve 20. Yüzyılda Diyarbakır Üzerindeki Rekabet”, çev. Altuğ Yılmaz, **Diyarbakır Tebliğleri**, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 175-203.

Koç, Yener. “Kürdistan Gazetesi (1908-1909) Üzerine Birkaç Not”, **Kürt Tarihi Dergisi**, Sayı: 8, 2013, ss.39-43.

Koçak, Cemil. “Zafer Kars’ın Kitabı Vesilesi ile Tarih Çalışmalarında Yöntem Üzerine”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 25, Ocak, 1996, ss.62-65.

Koçak, Cemil. “1908 Devrimi ve Bir Kez Daha Yöntem Üzerine”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 45, Eylül, 1997, ss.59-61.

Koloğlu, Orhan. “Osmanlı Basını: İçeriği, Rejimi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, Cilt: 1, İstanbul, 1985, ss.68-93.

Koloğlu, Orhan. “Türkçe-Dışı Basın”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, Cilt: 1, İstanbul, 1985, ss.94-98.

Koloğlu, Orhan. “II. Abdülhamid’in Basın Karşısındaki Açmazı”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, Cilt: 1, 1985, ss.82-84.

Kutalmış, Mehmet. “Arap ve Ermeni Harfli Türkçe Hüdâvendigâr Gazetesi”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı. 12-13, Kış 2003-İlkbahar 2004, ss.121-133.

Kutlay, Naci. “İttihat Terakki ve Kürtler”, **II. Meşrutiyet’i Yeniden Düşünmek**, Der: Ergut Ferdan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 86-116.

Olgun, Kenan. “Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nda Ara Seçimler (1908-1912 Dönemi)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: XXVIII, Sayı: 82, Mart, 2012, ss. 1-23.

Özgul, Vatan. “İttihat Terakki ve Balaban Aşireti”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 96, Aralık, 2001, ss. 38-42.

Pekdoğan, Celal. “Ayntab’da İttihat ve Terakki Kulübü’nün Kurulması ve Ayntab’a Etkisi”, **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, Ed. Gamze Varım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, ss.481-489.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet. “Takvim-i Vekayi’de Ermenilerle İlgili Habarler (1908-1915)”, **Bellekten**, TTK, Cilt: LV, Sayı: 214, Aralık, 1991, ss. 797-852.

Somel, Selçuk Akşin. “Taşranın Denetimi ve Asimilasyonu Diyarbakir’de Sivil Devlet Eğitiminin Ortaya Çıkışı 1868-1908”, **Diyarbakır Tebliğleri**, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, ss.139-158.

Sonyel, Salâhi R. Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi ve Türkiye’yi Bölme Çabaları (1908-1918), **Bellekten**, TTK, Cilt. LXI, Sayı: 231, Ağustos, 1997, ss.387-428.

Şimşek, Mehmet. “Diyarbakır ve Çevresinde Süryanilere Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır**, Ed. Bahaeddin Yediyıldız ve Kerstin Tomenendal, Cilt: 2, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2008, ss. 785-807.

Şimşir, Nahide. “Ali Emiri’nin Osmanlı Vilayât-ı Şarkiyesi Adlı Eserine Göre Diyarbakır’da Ermenilere Dair Notlar”, **Ermeni Araştırmaları, 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt: 1, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2007, ss.145-159.

Tirigona-Harany Benjamin. “Başarısız Osmanlılık (Diyarbakır Süryanileri)”, **Diyarbakır Tebliğleri**, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, ss.204-219.

Uyanık, Ercan. “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim: İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Eğitim Politikaları (1908-1918)”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 42, Sayı: 2, Haziran, 2009, ss.67-88.

Ünal, Fatih. “II. Meşrutiyetin Doğu Anadolu’daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 20-21, Kış 2005-İlkbahar 2006, ss.87-114.

Varlık, Bülent. “Yerel Basının Öncüsü Vilayet Gazeteleri”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, Cilt: 1, İstanbul, 1985, ss.99-102.

Yıldız, Ramazan. “Vilayat-ı Sitte’de Ermenilerle İlgili Reformlar”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı: 25, Ağustos, 2007, ss.57-82.

Tezler

Aydoğan, Erdal. “İttihât ve Terâkki Fırkâsı’nın Vilâyât-ı Şarkiyeye Politikası (1908-1918)”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, , Erzurum, 2003.

Çamsoy, Zeynep. **Milli Mücadele Döneminde Kürdistan Teali Cemiyeti (1918-1927)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2007.

Gelmez, Ahmet. **Türk Siyasi Hayatında 1912 Meclis-i Mebusân Seçimleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Temmuz, 1995.

Karaer, Medyan. **II. Meşrutiyet Döneminde Ermeni Milletvekilleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Programı, İzmir, 2007.

Kaya, Fetullah. **Osmanlı Döneminde Kürt Basını**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Bilimleri Anabilim Dalı, Basın Ekonomisi ve İşletmeciliği Bilim Dalı, İstanbul, 2008.

Tural, Erkan. **II. Meşrutiyet Döneminde Devletin Restorasyonu Bağlamında 1909 Teşkilat ve Tensikat Kanunu**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2006.

Yıldız, Sıddık. **Çıkışından Bastırılmasına Kadar 31 Mart İsyanı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim dalı, Ankara, 2006.

İnternet Adresleri

“Amid, Ali Emirî-i Âmidî, Âmid-i Sevdâ Gazetesi”, Haz. Aziz Aşan, <http://www.e-sarkiyat.com/makaleler/4.sayi/8.pdf>, (22.02.2013).

Aslan, Taner. “31 Mart Hadisesi Üzerine Vilayetlerde Çıkan Olaylar Karşısında Alınan Tedbirlere ve Askeri Faaliyetlere Dair Yazışmalar”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1664/17755.pdf>, (30. 09. 2013).

Güngör, Süleyman. “1908 Devrimi ve Mekteb-i Mülkiye”, http://www.politics.ankara.edu.tr/eski/dosyalar/1908_Devrimi_ve_Mektebi_Mulkiye.pdf, (19. 07. 2013).

Issı, Murat. “Kürt Basını ve Kürdistan Gazetesi (1898-1902)”, <http://e-sarkiyat.com/makaleler/9.sayi/6.pdf>, (06.05.2013).

Issı, Murat. “Peymân (Diyarbakir’in İlk Hususi Gazetesi)”, <http://e-sarkiyat.com/makaleler/7.sayi/5.pdf>, (06.05.2013).

Kırmızı, Abdülhamid. “1880’de Diyarbakir Vilayetine Gelen İlk Adliye Müfettişinin Sergüzeşti”, <http://e-sarkiyat.com/makaleler/7.sayi/4.pdf>, (01. 11. 2013).

Şimşek, Mehmet. “1912’de Şark Yıldızı Gazetesi”, <http://www.suryoyo.uni-goettingen.de/library/1912sarkyildizi.pdf>, (11. 07. 2013).

Yıldız, Hatip. “Diyarbakir Vilayeti Maarif Masraf Bütçeleri (1870-1920)”, <http://www.e-sarkiyat.com/makaleler/hatipyildiz.pdf>, (05.10. 2013).

Zarakolu, Ragıp. “24 Temmuz’da Basın Müzesinde Ermeni Gazetecilere Yer Vermenin Zamanı Gelmedi mi?”, <http://gelawej.net/pdf/24-Temmuz-Ermeni-Gazetecileri-Anma--Zarakolu.pdf>, (07.12.2013).